

ИЫЛДЫЗ

ISSN 0207-642 X

5·6

1993

5-6

1993

СЕНТЯБРЬ
ОКТАБРЬ

НОЯБРЬ
ДЕКАБРЬ

Айдер ОСМАН
(баш муаррир),

Закар КЪУРТНЕЗИР
(баш муаррир муавини),

Риза ФАЗЫЛ
(месуль кятиб),

Айше КОКИЕВА
(болюк мудири).

Медиха МАМБЕТОВА
(эдебий хадим).

Он дёртюджи
сене чыкъувы

Тэсис этиджилер: Кърым джумхуриети Министрлер Совети
яны даки сюрдюн олунган халкъларнын иллери боюнджа Комя-
пет ве Украина Языджылары бирлигининъ Кърым джумхуриети
тешкиляты.

МУНДЕРИДЖЕ

Иджретте догъгъан кърымтатар эдебияты

Джынгъыз Дагъджы. Олар да инсан эди. Роман. Дева-
мы.....3

Эдебият алеминде

ИЛЕСАМ мукафатлары такъдим олунды.....40

Кърымтатар халкъы II Къурултайынынъ экинджи сесси-
ясында

Кърымтатар миллий Меджлисининъ реиси Мустафа Дже-
милевнинъ эсабат доклады.....43

Кърымтатар халкъы II Къурултайы экинджи сессиясы-
нынъ къарарлары.....63

Кърымтатар миллий Меджлисининъ янғы эркъаны.....70

Хатырлавлар. Корюшювлер. Субетлер

Шевкъий Бекторе. Волга кызыл акъаркен. Девамы.....72

Васмлий Чёрный. Видждан даветинен. Девамы.....107

Чет эльден мектюп

Фейзий Рахман Юртэр. Дженк битеркен.....138

Улу медениет абидеси

Къуръан-ы Керим. Девамы.....152

Шириет

Аблязиз Велиев. Кърым дефтерлеринден. Шиирлер.....182

Несир

Айдер Осман. Агент. Повесть.....190

Тилимизни огренейик

Адмле Эмирова. Кърымтатар тилини огренюв мессе-
лелери.....254

Бекир Чобан-задениниъ 100 йыллыгъы

Айдер Меметов. Бекир Чобан-заде ве кърымтатар тиль-
шнаслыгъы.....262

Хайырлаймыз

Закир Къуртнезир 60 яшында.....269

Джынгъыз Дагъджы

ОЛАР ДА ИНСАН ЭДИ

Роман

Мезарлыкъыныз этеклериңде автомобиль йыкъкъан эски дивардан узакъта бир къабир къазды, шу куню акъшам кичкене Ниязийни дефн эттилер.

Энвернен Земине о гедже юкълап оламадылар. Акъшам устю ава бирден сувумагъа башлагъан эди. Яйла устюнден къопкъан серсери бир рузгяр, кой сокъакъларыны сипирип денъызге кетмекте. Ава бозулды, уфукъларда булутлар парчаландылар, къарардылар. Бираздан сонъ кок даа да ашагъы, Къызылташныны устуне эшгендай олды. Койлюлер софралары башына кечип отургъанда, орталыкъны зефирли бир къаранлыкъ басты, аваны бойле бир кереден денъишмесинде бир телюке дуйгъан копецлер афырмагъа башладылар.

Энвер оджакъны туташтырды. Барып кумесини, ахырыны кичитледи, рум копегине аш берди, башыны сийпалады, сонъра ахырныны диварына таянды, къаранлыкъта къарт мешелер козьден гъайып олгъандже мезарлыкъкъа бакъып турды.

Дагъларда боран топланмакъта эди. Бойле телюкели бир геджеде Ниязийчигини мезарлыкъта къалдыргъаны ичюн яшып-якъылды. Амма Ниязийнини дедеси, битасы, дайы ве эмджелерини де анда яткъанларыны, анда о янгъыз олмагъаныны хатырлагъан сонъ бираз ятышты. Ахырдан бир тахта алып эвише кирди.

Оджакъ башында отурып, тахтаны ёнды, тахтаныны бир уджуны балтасынен уджлады, пычагъынен о бир уджунда айнен йылдыз ойды.

Земине сет устюнде отурып, атешке бакъа эди. Земине иссиз, аркетсиз алда эппейи отурды. Сонъра бельки озь-озюнден, бельки де бир ишнен мешгъуль къоджасындан утанып, еринден турды, оада озюне иш арады. Иш

тапып оламагъан сонъ кичкене Ниязийчикнинъ штанларыны, кольмеклериини алды, Энвернинъ янына эчки териси устюнде отурды. Ниязийчикнинъ урбаларыны ямады, утюледиди, къатлады, урбачыкъларгъа бакъты-бакъты да башышы авучларына алып, агъламагъа башлады.

Пенджеревде кунъ агъарыркен, Энвер еринден турды агъыр-агъыр адымларнен балкон мердивенлеринден энди, ахыр къапысы янында турды, къаршыдаки мешелернинъ арасындаи корюнген ёсуулы къабир ташларына козь ташлады.

Кой де мезарлыкъ киби бинъ йыллыкъ бир гъам дюрбеси адында сукюнетлер ичинде эди. Кок юзюнинъ акъшамки ренки ич де денъишмеген. Дагълар аля даа эсмери сислер алтынды юкълайлар, къаранлыкъларны ярып корюнген эр бир эв дюнь олю чыкъкъан Энвернинъ эвини анъдыра, олар да гъамлы, кедерли эди.

Энвер денъизге, дагъларгъа, койге бакъты. Бир анъ кичкене Ниязийнен берабер Къызылташтаки аятнынъ да олыгенини ис этти, факъат бу ис чокъкъа сюръмеди. Къулагъына къаршы маалледе топлангъан арабаларнынъ гычыртылары, адам сеслери чалынды. Рум копеги де къулакъларыны тиклеп еринден турды, бир резина киби узанды, эснеди. Сонъра арт аякъларына чёкти, башыны къаршы мааллеге тараф котерип, кескин-кескин афырмагъа башлады.

Куместе тавукълар къанат къакъып къудакъламагъа башладылар, хораз асабийли бир давушнен, отти. Бекирининъ эвинден кестирме сырыкъларынынъ ерге тюшкени эшитильди. Кой уянды, яваш-яваш джанланмагъа башлады.

Койде сеслер арткъан сайын рум копеги даа да кескин афырып башлады. Энвер кумесини ачты, тавукълар къанат къакъып учуштылар, азбарда хоразнынъ этрафына топлашып, кубреликке чекильдилер.

Копек эп афыра, амма эвелькиси киби копекке, къаршы мааллеге, не де тавукъларгъа афыра эди. Башыны Бекирининъ эвине тараф котерип кескин-кескин афыра, кеткен сайын эп явузлаша, къутура. Энвер копекнинъ янына келип, оны ятыштырмакъ истеди:

— Сус, урумчыкъ, боштан къуру афырма, сесинъ къарылыр, сус!

Факъат копек сусмады. Энвер башыны котерип Бекирининъ эвине бакъты, чалылар арасындан кимдир келе эди. Энвер эгильди, копегининъ башыны сийпалады:

— Аферин, Урумчыкъ, аферин! Янъылмадынъ!

Энвер текрар ёлгъа бакъты. Кельген Бекир дегиль, амма ябанджыгъа да бенъземей эди. Ким олса да, о башыны сагъгъа-солгъа бурмайып, тим-тик тута, сербест-сербест адымлай. Анджакъ о чалыларыны арасындан чыкып, азбар четинде, дивар артында пейда олгъанда Энвер онынъ ким олгъашыны таныды. Бу — Иван эди. Энвер Иваннынъ бойле эрте кельмесине шашты, амма сесини чыкъармады.

Иван бир къач вакъыт сес-солукъ чыкъармайып, дивар артында турды. Эвге, бианагъа, тавукъларгъа бакъты, эр ерни яхшы этип козьден кечирди. Энвер ахыргъа кирип кетеджекте Иван:

— Энвер, арабалар азыр, сени беклейлер! — деди.

Энвер Ивангъа тараф адымлады, бу сесининъ сувукълыгъы юрегини бирден тарлаштыргъан киби олды. Тили тутулгъан киби сусты, зайыф, заваллы бир бала киби кери къайтты, ай-йылдызлы тахтаны къолтугъына къыстырып, Ивангъа ич бир шей айтмайып, шоссеге энген ёл бойлап кетмге башлады. Кой ве ренксиз табият киби Энвер де бугунъ озю дегиль эди, санки. Тюневин олсайды Ивангъа нелер айтмаз эди, факъат бугунъ.. Санки Иваннынъ сесини эшитмеген, санки нефрет эткен бу игренч Иван онынъ топрагъына кельмеген, бу адджы дакъкъаларда онъа лаф къатмагъан.

Энвер тюшюнмей, ирадесиз бир хаял киби эп кете. Пешинден кельген аякъ счеслерини эшите, амма Иванны ис этмей. Иван Энверни такъип эте, арада бир токътап, шапкесини энъсесине итей, манълайына тюшкен сары, перчемлерини тюзете, сонъра ондан индемейип узакълашайткъан Энверге къычыра:

— Бизге араба керек! Егоровнынъ эмири! Арабанъны къаршы маалле мейданына кетирме бакъайым!

Факъат Иваннынъ сесини энишининъ эки тарафындаки къуру чалылар санки ютып йиберелер, Энверге еткизмейлер. Энвернинъ сукютлиги узангъан сайын Иваннынъ сеси даа да котериле, кескинлеше, чалылар устюнден фырлатылгъан таш парчалары киби Энвернинъ башы узеринде учушалар.

— Хохо! Заманынъыз кечти! Мал укюметнинъ, араба укюметнинъ оладжакъ. Хохо! Эр шей укюметнинъ оладжакъ!

Энвер шоссеге энди. Энди Иваннынъ сеси даа якъындан келе эди. Энвер Иванны дуймай, амма сеси яваш-яваш ичине кире, юрегини бир бургъу киби тешикле. Энвер кимерде токътай, козьлерини юма, ичиндеки яныкъны

богъмакъ истегендай юмрукъларыны сыкъа. О вакъыт Иваннынъ сеси бирден кесиле ве Энвер ёлуны девам эттире.

Энвер шоссени кечти, мезарлыкъынынъ алчакъ исарындан атлады, эски къабирлер арасындан кетти. Амма чокъ кетмеди, къулакъларына Иваннынъ чалгъын сеси чалындыз

— Огълунънынъ къабирине кетесинъ, э? Бир йылдан сонъ бу ерде мезар да къалмаз, хохо, къалмаз! Эр шей укюметнинъ оладжакъ!

Энвер юрегинден урулгъандай бирден токътады, салланды, йыктылмамакъ ичюн эки элинен бир къабир ташыны тутты.

Бираздан сонъ къалтырамасы кечти, амма эллерини таштан алып оламай эди. Ёсунлы ташларгъа бакъа, бакъкъан сайын ичи исыянгъа тола, къата. Айланып Ивангъа бир шейлер айтмакъ истеди. Хайыр, айтмакъ дегиль, башкъа бир шей! Амма не айтджакъ да не япаджакъ эди?

Шимди Иванны бутюн агъырлыгъыны омузларында ис эте. Иваннынъ сеси артыкъ эшитильмей, амма Иван бу ерде эди. Айланып, шоссеге бакъмадан Иванны о ерде олгъаныны батыкъ козьлеринен кендисини сюзгенини Энвер дуймакъта эди.

Иван кене кычырды. Бу сес Энвернинъ ичинде исыянгъа ошагъан къатты бир шейши ханджерлеген киби олды. Энвер бирден Ивангъа тараф адымлады.

Иван алчакъ исарнынъ янында тура, бир эли белинде, о бир эли орьме къамчысында, мешин шапкесини арткъа аткъан, терен сувукъ козьлеринен Энверни сюзе эди. Энвернинъ бети сап-сары кесильди, ичиндеки шиддетли исыян бетиндеки сакин маска астында гизленди.

Энвер Ивангъа тараф дёрт-беш адым атты, токътады, башышы чевирди, козьлерини индемейип мезар ташларында кездирди, текрар Ивангъа бакъты, Хафифче, къалтырап: «Иван, мезарлыкъкъа кирме!»— деди.

Иван бир къач вакъыт индемейип турды, сонъра: «Хохо,— деди.— Истесем кирерим, ким манъа...»

Сёзюни битирмеден, Энвер кычырды:

— Иван!

Энвернинъ сесинде дерсинъ бутюн олюлернинъ сеси бар, санки Энвер оларнынъ эмирлерини тильге кетире эди:

— Мезарлыкъкъа кирме, Иван! Кирсенъ сени ольдюрим.

Энвер Ивангъа тараф адымлады, Иван исардан шоссеге атлады, адымларыны кеиъ атып, Мемишнинъ байы-

рына тараф кетмеге башлады. Эппейи узақлашкан сонъ токътады, элини котерди, Энверге юмрукъ саллады: «Хо-хо! Кирерим мен мезарлыкъка, кирерим»,— деп, ёлуны девам этти.

Иван козьден гъайып олгъангъа къадар Энвер онынъ пешинден бакъып турды. Козьлерининъ ичинде атеплер яваш-яваш сѣнди, дудакълары саркъты, сонъра Ниязий-чикниш къабирине барды, геджелейин ёнгъан ай-йылдызлы тахтаны баланынъ баш уджуна тикти, отурды, дуа этти, агълады, юреги кырыкъ, козьлери кызаргъан алда эвине къайтты...

7.

О куню сабадан акъшамгъадже ич денъишмеди. Кок юзю ойле алчакълашты ки, дерсинъ о топракны, аятны бастырмакъ, богъмакъ истей. Топракъ ве топракъта не бар исе эписи сонъсыз бир къоркъу ичинде булуна. Тереклер кыбырдамайлар, айванлар арекетсиз, адамлар ёргъун эдилер.

Анджакъ акъшам олуркен, Топкъаянынъ артында сислер ачылды, яйлянынъ арт кысымы корюнди. Джыллы бир рузгар сислерни дерелерге къувалап, койге энди, ёл четиндеки къуру чалылар кыбырдандылар. Сельбилер салландылар. Яйлядан энген рузгардан къоркъар киби бири-бирине сокъулдылар. Койнинъ бош сокъакъларында тоз-топракъ булутлары котерильди, рузгарлар шоссеге эндилер, ыслыкъ чалып кеттилер, мезарлыкынынъ агъыр, къара мешелери арасында гизлендилер.

Дерелерде йыкыкъ къуюлар этрафындаки сув къакъларында сувлар быланды. копеклер улуды, тютюн аранлары артындаки чайырларны саргъан гурь орманлар увулдамагъа башладылар. Эр ер къарарды. Аюдагъ устюндеки къара булут бир анъ парчаланды, толу, тос-тогерек Ай чыкып бир анъ дюньягъа бакъмакъ истеди. Факъат къара булутлар деръал къанатларыны кердилер, айнынъ ышыкларыны кестилер.

Къаранлыкъ, мутхиш олды, санки кок ерге энди, дюнья кокке чыкты. Эр ер, ер юзюнде не бар исе эр шей къарама-къарышыкъ олды. Копеклер улуй, атлар туякларынен ер тепелер, сыгъырлар гъарип-гъарип мунърейлер. Узакъта, къаршы малленинъ артында тюфек сеслерине ошагъан сеслер эшитиле.

Эсма сет устюнде отургъан Къуранны тизлери устюнде ачкъан, саллана-саллана токътамайып окъуй, Бекир исе пенджере первазларыны туткъан, юреги дук-дук ургъан

алда тышарыдаки дешетли къаранлыккъа бакъа эди. Узакъта кене тюфек сеслери эшитильди. Бекир къулакъ салып, динъленди. Тышарыда о къадар чешитли сес, такъырты, улума, багъырышма бар эди ки, шаматанынъ не олганыны ич де алдырып оламады. Айванларгъа бакъмакъ ичюн софагъа чыкъты. Эр ерден бир сес, бир айкъырма, бир улума келе, рузгяр кеткен сайын шиддетлене, копеклериниъ сеси явузлаша. Бутюн кой аллакъ-буллакъ олмакъта эди.

Бекир софа басамакъларындан энеджекте узакътарда текрар тюфек сесине ошагъан гурюльтилер эшитильди, кестирме сырыкълары янында кимдир:

— Бекир, сенсинъми, Бекир?— деп къыгчырды.

— Меним! Сен кимсинъ?

— Асан!

— Сенсинъми бербер?

— Меним, мен!

— Кирсе!

— Ёкъ, ёкъ, Бекир агъа! Койде ана-баба куню! Рус аскерлери койни сарып алдылар. Батталнынъ Энверини, Сейд-Алининъ Сабрийсини, Чилингирнинъ эки огълуны Мемининъ дереси устюндеки апсханеге алып кеттилер.

— Демесе!

Ойле, Бекир агъа!

— Токъта бир дакъкъа, шимди барам. Шу фенерни алайым.

— Ёкъ, ёкъ! Биз бардыкъ, отуз адамгъа якъын бардыкъ! Бошуна! Аскерлер кимсени якъын къоймайлар, сила чекелер. Даа ольген ёкътыр, амма апсханеге якъынлашкъаныны ольдюреджек экенлер.

— Вай анасын!

— Даа чокъ адам къачты. Амма сен эвден чыкъма, Бекир агъа! Шимди кой артында да аскер бар, дейлер, дагъ ёлларыны кескенлер, кетсенъ якъаларлар.

Сес бир анъ сусты, сонъ: «Бельки санъа токъунмазлар!»— деди. Бекир лафнынъ къайда бурып чыкъкъаныны анълагъан киби:

— Иван къайда?— деп сорады.

— О да аскерлер арасында, элинде пыштав бар экен.

— Вай анасын!

Бербер Асан джевап бермеди, бираздан сонъ яваштан: «Не де олса отъмегинъни ашады, бельки аскерлерни мында кетирмез!»— деди.

Буны бербер Асан айтмады, ким бильсин бельки де бербер Асаннен берабер бутюн кой бойле деп айта эди.

Бекир ачувланмады, Асанны чагтырмады, сөгмеди, кедерленмеди. Бекир ич бир шей демеди. Не ичюн сөгсин, неге ачувлансын? Бу бир актыкът дегиль эдими? Иванны эвине алмагъан, ашатып, ичирмеген эдими? Ивангъа лаф айткъан-нынъ бетише аз чамур атмагъан, аз сөгмеген эдими? Энди сыра оларгъа кельди, айта берсинлер. Бекир къабаатлы, Иванны койге алгъан, иште, Бекирнинъ озю эди.

Бекир эппейи вакъыт софада турды. Дерсинъ эвини, дуа эткен къарысышы, къаршы маалле артындаки Айшесини, Ремзийни унуткъан. Бельки Ремзийни де апсханеге алып кеткендирлер? Бельки Айше де о бир къадынлар киби сыкъылгъан юмрукъларыны коксюне ура-ура Аллдан имдат арайдыр, юрек парчалагъан феръядларнен къаранлыкъ сокъакъларда къоджасыны арайдыр, чылдыргъан киби тюфеклерге, сюнгулерге догъру чападыр. Бекир ичюн къуртулыш ёкъ, эви, къарысы, къызы артыкъ оны къуртарып оламай эди.

Тюфек сеслери яваш-яваш кесильди, ава да сакинлепти, кокте тек-тюк йылдызлар парылдамагъа башлады. Рузгяр тынды, эвлерде ве ёлларда сыкъынтылы бир сукюнет башланды.

Бекир эвге кирди. Эсма без марамасыны омузларына эндирген, миндерде топланып отура эди. Бекир оджакъ янындаки эчки терисине чёкти: «Авада бир шей бар, Эсма!» — деди. Эсма джевап бермеди.

— Ат ахырынынъ диварларыны тёпе, Мачик пычакъ астына яткъан киби козьлеримнинъ ичине бакъмай, башыны ерге эндирип, мунърей. Мен омюримде айванларны ич де бойле корьмеген эдим. Эм де тек бизимкилер дегиль...

Койде аскер олгъаныны, бербер Асандан эшиткенилери де айтаджакъ олды, амма айтмады. «Саба ола, хайыр ола». деп тюшюнди. Бекир сукюнетни бозмакътан къоркъкъандай отура. Эсманынъ лаф этмесини беклей эди. Эсма исе еринден биле къыбырдамады, Бекирге бакъмады, индемеди.

Ахырда Мачикнинъ мунъремесини эшиткенинен Бекирнинъ сабыры тюкенди:

— Не дейсинъ, Мачикни ахырдан алайым да, инджир тереклерине багълайыммы?

Джевап алмагъан сонъ Эсмагъа бакъты, Эсма сет устюнде козьлери юкьугъа кеткен. Бекир еринден турды. Башта къарысына, сонъ къап-къара пенджере джамларына бакъты. Тышарыда аят, дюнья бус-бутюн сёнген киби эди. Бекирнинъ ичинден хафиф бир титреме кечти. Бир дуа окъуды, къарысынынъ янына барды, яваптан:

— Юкляйсынъмы, Эсма?— деп сорады.

Эсма кенс джевап бермеди. Амма учъ-дёрт дакъкъадан сонъ Мачикнинъ ахырдан кельген богъукъ ве опъкели сесинден козылерини ачты, Бекирге бакъты, яваштан:

— Айванларны ахырдан чыкъар да инджир тереклерине багъласа,— деди.

Бекир къарысышынъ да къоркъкъаныны, бир телюке дуйгъанышы анълады, текрар пенджерелерге бакъты. Башы айланды, байыладжакъ киби олды. Къалтырагъан эллеринен бир тютюн сарды, одадан чыкъты.

Апансыздан аджайип бир шей олды. Яйла устюнде булутлар ачылды. Толгъун, тос-томалакъ ай корюнди. Дагъларда рузгярлар улумагъа башладылар. Башта Мачик узун-узун мушъреди, ат эки кере ахырнышъ тахталарыны тепти, сонъра кескин-кескин кишнеди.

Бу бутюн кой айванларына якъынлашаяткъан телюкенишъ хабери, бир эмири киби узакъта Энвернинъ копсги къаранлыкъларны, мутхишликни йыртмаакъ истегендай кескин-кескин афырмагъа башлады. Факъат койни саргъан мутхишликке къаршы къуветсиз олгъаныны анълагъан киби бирден сусты, афырмасыны матемли бир улумагъа чевирди. Улума, агълашма ишине о бир айванлар да къошулдылар. Ахырларгъа къапалгъан айванларнынъ сеслеринде инсаний бир дуйгъу бар эди.

Бекир де эп бошаша, эллери, аякълары къалтырай, басамакълардан энмеге джуръат эталмай. Текрар софагъа чыкъты, эки элинен тахталарны тутты, бир шейлер ола эди.

Ялынъыз онъа дегиль, бутюн дюньягъа! Узакъларда эвлернинъ къапылары такъыртынен ачыла анда-мында насылдыр бир сес, кескин бир фсръяд къаранлыкъшы йыртмакъта. Йипинден чезильген бир ат ёлнынъ ташларында кыгъылчымлар чыкъараракъ чапмакъта. Дагълардан къопкъан хафиф бир рузгяр Бекирнинъ юрегини саллай, рухуны, бутюн барлыгъыны бир бошлукъкъа алып кете. Бекир бу анъде дуа биле окъумай, нефеси кесиле эди.

Дагълар устюнде булутлар къывырлдылар, ачылдылар, текрар къапандылар ве кок юзю гудюрдеди. Кокнинъ гудюрдисине джевап берир киби бирден ер салланды. Бекирнинъ юреги аз къалды атылып чыкъмагъа, аман ичериге чапты:

— Зельзеле! Эсма! Зельзеле!

Мутхиш бир шакъырты, гудюрди. Кок ачылып къапатта, койнинъ ортасындан бир думан кокнинъ дешетли гызына сокъулмакъ истер киби котерильген сайын коте-

риле. Эр кес ачыкъ ерлерге чапа, кими кычырып, ким
фысылдап, аякъ устюнде, тизлери устюнде, козюкбюю
ятып Алладан афу сорай. Эркеклер серт-серт эмир бере-
лер, деврильген, чёккен, йыкылгъан диварлардан киш-
ней-кишней атлар атлай, эвлерден, адамлардан къачалар.

Бирден сукюнет ве къаранлыкъ асыл олды. Бекир
къарысышы элинден тутып, софада тургъан вакытта кю-
джаман дагълар дешетли девлер киби кой узерине эгилип,
гудюрдедилер. Дюнья кочеринден кюпкъан киби янъыдан
салланды. Къаранлыкълардан узангъан, козьге корюм-
меген дешетли эллер адамларнынъ джанларындан тутып
бир джезинем бошлугъына чектилер. Дерсинъ дюнья бата,
дюньяшен берабер адамлар да билинмеген сонъсузлыкъ-
къа кетелер.

Дагълар текрар гудюрдеди. Эвлер, адамлар думанлар
ичинде бири-бирине къарыштылар. Йыкылгъан, деври-
льген къаяларнынъ, гудюрдилернинъ, дагъларнынъ дев
сеслери ичинде ферьядлар, ишъильтилер эшитильмей эди.
Имдат ёкътыр. Танъры да куськен. Танъры йыллардан
берли кескен джезада куськен, оны адамларгъа шимди
ёллагъан. Ич бир ер корюммей, ялынъыз Романкъошнынъ
устюнде кок ачылып къапана, Эсма бостан ортасында
эллери котерип ялвара эди:

— Я-Рабби, балаларымызны кюрчала! Я-Рабби, бала-
ларымызны кюрчала!

Бекир софада кенар оданынъ къапысыны юмрукълап,
кычыра, ичериде килитли къалгъан Кала Маланы тыша-
рыгъа, селяметке чагыра эди.

Дюнья терен сукюнетке далды. Аюдагънынъ устюнде
булутлар ачылды, ай корюнди, кумюш орьтюсини де-
нъизге серди. Ай ярыгъында денъиз гузеллеше, адам-
ларнынъ ёргъун вуджутларыны охшамакъ истегендай
серин рузгярларынен Къызылташнынъ тарла ве эвлерине
узана. Къызылташнынъ устюнде аля даа кырмызы-мор
бир думан перде чекильген. Перде яваш-яваш кокке
котерильмекте эди.

Орталыкъ чым-чырт. Ялынъыз, кюркъкъан, ёргъун
адамларгъа койде зельзеле олгъаныны хатырлатмакъ ис-
тер киби ара-сыра бир де-бир эвнинъ зайыфлашкъан дива-
рындан тюшкен, юварлангъан бир ташнынъ тыжырътысы
ве башларыны котерип, урьккен козьлеринен аятны кы-
дыргъан, аяткъа къайтмакъ истеген адамларнынъ ичтен,
япкъан дуалары...

Бекирнен Эсма бири-бирилерине сокъулгъанлар, бо-
станнынъ ортасында индемейип отуралар, койден бир шей

беклегендай кършы маллеге бакъалар. Кимсе кельмей, кимсе корюнмей. Ренкли думан пердесинен берабер бутюн аят да коклерге котерилип кеткендай эди.

Бельки бир, бельки эки саат къадар бойле отурдылар. Булутлар яваш-яваш дагъылдылар, мутхишлик дагъларны терк этти. Вахший кишневлернен зельзеледен къачышкъан атлар таш ёлларда налларыны такырдатаракъ ахырларгъа къайттылар. Копеклер афыра, амма артыкъ, сонъки телокенинъ кечкенини муджделей эдилер. Сагъда, солда бир койлю корюне кокке, яйлагъа бакъа, ай ярыгъында чалкъашгъан деңгизни сейир эте. Юрегининъ, эллерининъ, аякъларынынъ къуветленгенини ис эте, озюни зльге ала, яшагъанындан эмин оларакъ багъларда, багъчаларда гизленген адамларгъа кычыра эди:

— Къоркъманъыз, кечти, кечти! Танъры аджыды мусульманларыны, кечти!

Ёлларда яваш-яваш адамлар корюнмеге башлады. Къомшуларына, сой-сопларына кетелер, базылары тёпелерде, кенарларында туруп, бар сеснен кычыралар:

— Насылсынъыз, зарар-зиян бармы? Къоркъманъыз, кечти.

Бекир еринден турды, къоркъу толу назарларынен эвининъ диварларына, ахырнынъ къапысына, эвинъ дамына бакъты. Эв ве ахыр ерли еринде тура. Ялынъыз, эв аджыныкълы бир алда эди. Бекир эвини ильк кере бойле махжун, сессиз алда корьмекте. Ахыргъа тараф адымлады, къапысыны ачты, ичери сызыкълагъан ай ярыгъында айванларына бакъты. Башта башыны ат котерди. Бекирининъ кольгесине къувангъан киби башыны саллады. Аякъларыны авуштырып, бир оюн арекети япты. Мачик де башыны котерди, къуйругъыны севинчен саллады, давул къурсагъынынъ эки тарафына урды. Бекирден ем истегендай башыны бош ашлавгъа сокъты, ем арады.

Бекир ахыргъа кирди, къувангъанындан толукъты, козьлери яшланды. «Сагъсынъыз, айванларым, сагъ-селямет...»

Бекир Мачикнинъ янына барды, сыгъырынынъ бойнуна сарылды, башыны башына таяндырды, аркъасыны сийпады. «Селяметсинъ, Мачик, къоркъма, кызым, къоркъма! Санъа ем берсджем, аша истегенинъ къадар. Истегенинъ къадар ят, юкъла! Чобангъа да ёлламайджам сени. Отунъны, тобанынъны, эр шейинни аягъынъа кетиреджегим, Москов ханымлары киби яша раат-раат...»

Атынъ ялыныны тутты, онынъ да башыны охшады: «Корьдинъми, атым, корьдинъми, Мачик? Зельзеле олды,

амма кечти. Комолизма да кельсе кельсин. Зельзеле киби о да сизге бир шей япыш оламаз».

Бу дакъкъалар Бекирниң аятында бельки энъ бахтлы дакъкъалар эди. Ахырының ортасында турып, диварларыны козьден кечире, ахырдаки бутюн чалгъылар, оракълар, чапалар, куреклер ай ярыгында онъа сакки: «Биз сенинъ-миз, сенинъ олып къаладжакъмыз» — дей эдилер.

Бекир диваргъа асылгъан фенерни якъты, тавангъа таяндырылгъан мердивенге чыкъаджакъта тышарыда, ёлда сеслер эшитилди. Лякин бунъа чокъ къулакъ асмады, чюнки ат ве Мачик Бекирниң от тюшюрмек ичюн тырмашкъаныны анъладылар, оның эмесини беклей эдилер. Мачик яланмагъа башлады. Бекир кульди: «Бекле, Мачик, бекле, къызым. Майыс кельгенинен бузавчыгынынъ ялайджакъсыш!» — деди ве отларгъа узанды.

Тышарыдаки сеслер энди кестирме сырыкъларнынъ бу тарафындан кельмекте эди. Бекир динъленди, сеслернинъ арасында Ремзининъ сесини эшитти, отны аджеле энди-рчп, азбаргъа чыкъты.

Кестирме сырыкълары янында дёрт-беш адам бар эди. Ай ярыгында Ремзийнинъ кенъ аркъасыны сечти.

— Сенсинъми, Ремзи?

— Меним!

— Эвден не хабер?

— Эр кес сагъ-селямет! Айше ёллады мени, бар, бизим-килерни бакъып кель, деди.

— Бизге не оладжакъ? Бир шей! Къолай кечирдик. Алла озъ мусульмашларыны къуртармайып кимни къуртарсын? Сен бир де Энвернинъ эвине бар. Акъшам уста бербер Асан кельди, бир шейлер сандыракълады, керчек олса...

Къаранлыкъ ичинде кимдир шакъылдап кульди де бираз огге чыкъты.

— Сандыракълады дегиль, Бекир, догърусыны айтты.

— Вай, Чилингир, сенсинъми?

— Мсним, ким оладжакъ?

— Я сени якъаламадылармы?

— Якъаладылар. Биз башта барамыз. Тарла ишини башта биз битиргенимиз киби комолизма апсханесине де башта биз киремиз.

— Вай, джанынъа янайым, апске кирдим десе!

— Яхшы, о бирлери къайда?

Чилингир кестирме сырыкълары артында бир ерге топлангъан учъ-беш яшнынъ арасындан чыкъты, Бекирге тараф адымлады:

— Эпси сагъ-селямет, шукюрлер олсун, явур мусуль-
машгъа эль къойса, биль ки, Алла ярдымгъа келир.

— Ойле!

Ян-янаша адымладылар, ахыр огюндеки кутюкке чёк-
тилер. Бекир Чиленгирнинъ, Чиленгир да Бекирнинъ кисе-
синден бирер тютюн сардылар. Бекир: «Бизим Сейд-Али-
нинъ Сабрийчигини де алгъан экенлер!»— деди.

Чилингир тютюнини ичти, башыны котерди, то-
лу-толу бир агъыз думашы авагъа савурды, думангъа
бакъты, элини тизине урды:

— Эписи йигирми беш адам!

— Вай анасыны! Къабаатлары неде?

— Къабаатлары шу— билесинъ, бизим кучюк огълан
комолизма ёлуна таш ташый. Руслар Мемишинъ дереси
устюнде бир биша яптылар. Биша да дегиль я, чюнки
баджасы ёкъ. Бир пенджереси бар, амма демирли. Не
къапысы къапы, не дамы дам! Бир кунъ бизимкилер
бинанышъ яныша топлангъанлар, бакъкъашлар, бири-би-
рилериинден сорагъанлар. Ивангъа мураджаат эткенлер,
«Иван, бу насыл биша?» деп сорагъанлар. Иван да «тю-
рьме» деген. Тюрьме не олгъаныны бильсенъиз керек,
шээрлерде эскиден берли бар. Аскерликден къачкъан-
ларны, къатиллерни, политикаджыларны анда къапарлар.
Къызылташта исе не аскер къачагъы, не къатиль, не
де политикаджи бар. Эм, мадам ки ёкъ, бу ерде тюрьме
ола бильмез. Не оладжакъ? Кимсе бильмеген, бизим
кучюк огълан ортагъа атылгъан. Мен билем, деген. Не-
дир?— деп сорагъанлар. Кенефтир,— деген. Кенеф акъы-
лгъа яткъан шей, чюнки, шоссед деърт юзге якъын адам
чалыша, эписи де рус. Бизден де эки юз адам, эписи
алты юз. Эх, рус писликке алышкъандыр, чезер донуны
отурыр. Дон да ёкъ я, олар дон киймез экенлер. Чезер
штатыны отурыр, япар япадагъыны. Бири-бирлериини
котлериини корьселер де къулакъ асмазлар. Бизимкилер
не десенъ де бираз киббарджадыр: ер арарлар, чалы,
дере арарлар, сув арарлар, ойлсми?

— Ойле!

— Эх, бизим огълан да киббарнынъ киббары. Аякъёл-
гъа бармакъ истесе, кимсеге дуйдурмайып тюрьмеге чапа.
Бир кунъ, эки кунъ, уч кунъ. Узун сёзнинъ къыскасы,
бугунъ саба Егоров янында секиз-он мешинли, бир де
балабан башлы рус ёлшы козьден кечирир, ишчилерге
бакъар экенлер, бир де тюрьмени козьден кечиреджек
олдылар. Тюрьмеге кирдилер, ичериси пислик толу эди.
Егоров Иванны чагъырыр, ким япты буны, деп сорай.

Япкъан ялышъыз бизим кучюк огълан. Къабаат онда. Иван саймагъа башлады: бу, бу, бу, бу! Тамам йигирми беш адам. Мени де сайды, Энверни де, Сабрийни де...

— Вай, джанына янайым! Сабрийни де саймаса, ярылгъан башы себбинден.

— Эбет!

— Энвер де бу саба онъа лаф аткъан! Артындан кычыра-кычыра мезарлыкъкъа баргъан. Энвер де мезарлыкъкъа кирсенъ сени ольдюрим, деген.

— Япар Энвер!

— Эх бу да башкъа бир яныкъ.

— Догъру.

— Иван да интикъам алмакынынъ ёлуны булды.

— Булды динсиз!

— Амма бу якъыны динъле.

— Айт, айт!

— Узун сёзнинъ кыскъасы: зельзеледен эвель койни къаранлыкъ басмагъан эдими?

— Басты, мен софада эдим, козь козьни коръмей эди.

— Баскъан эди. Къаранлыкъ басмасынен койни де аман-аман юз элли аскер басты. Эр эвде яни о йигирми беш адамнынъ эвинде учъ-беш аскер. Къачмакъ истегенини къуршунгъа тизеджек эдилер, багъыры-багъыра айттылар. Къуршун да аттылар.

— Аттылар эшиттим.

— Амма шукюрлер олсун, ольген олмады. Йигирми беш адамынъ топлап къаршы маалле мейданыша кетирдилер, андан да Мемишнинъ дереси устюндеки апсханеге алып кеттилер.

Бекир Чиленгирни дикъкъатнен динълеп отургъанда, софадан Эсманынъ сеси кельди:

— Бекир! Кенар оданынъ къапысыны къакътым-къакътым, Кала Мала ачмады. Адамгъа бир шей олмасын?

Бекир еринден кыбырдамайып, башыны софагъа чевирди:

— Не оладжакъ? Танъры айванларны къорчалар да адамларны къорчаламазмы? Юкълагъандыр, быракъ!

Сонъра кене Чиленгирге чевирильди:

— Демек бу эп Иваннынъ иши?

— Башкъа даа кимнинъ оладжакъ?

— Вай анасын! Токъта сен, бир корейим, чекеджеги бар менден! Сени рус, сени! Айырырым суратынынъ экиге!

— Ёкъ, бир даа мында кельмез, деп беллейим.

— Келир, келир!

— Кельмез, деп беллсейим, Бизни алып кеткенлеринде ёл бою агъзышы бузмеге башлады, амма тюфекли аскерлерини артында! Егоровнынъ янында бир адым айырылмады. О бизни сёгди, биз индемедик. Олар юз адамдан чокъ, биз йигирми беш. Эвде бала-чагъа бар, базымыз тек дон-кольмексимиз, не япа билир эдик? Агъызларымызны килитледик, Иваннынъ куфюрлерини динъледик.

— Алып бардылар, амма кирмедик.

— Кирмедимизми?

— Кирмедик.

— Я?

— Ер, кок къап-къара эди дегильми?

— Къара эди.

— Эх, биз тюрьмеге барыр-бармаз Танъри алымызны коръди. Къабаатсыз мусульманларыны явурлар тюрьмеге алып кететкъанларыны корьген сонъ не япсын? Тутты, ойле бир саллады ки, тюрьме йыкъылды, аскерлер къачмагъа башладылар. О ана-баба кунюнде биз де къачып къуртулдык, амма...

Чиленгир Бскирини къулагъына эгильди, фысылдады:

— Энвер эки русны якъалады, сияларыны алды, сияларнен башларыны урып ярды.

— Ёкъ, джаным?

— Эбет, Алла шаат. Русларгъа не олды, бильмеймиз, амма Энвер эвине эки тюфек кетирди.

— Вай, анасышы! Тюфекни не япаджакъ?

— Керек олур, къайдан билесинъ? Яштыр. Мен бир данесини сорадым, бермеди, сен эсли-башлы адамсынъ, санъа тюфек керек олмаз, деди.

Бирер тютюн даа сардылар. Кок булутсыз, ай да тамам Бскирини эви устюне келип тургъан. Эвлерден адам сеслери, ёлларда айванларнынъ юрюшлери эшитильмекте. Кимсенинъ козюне юкъу кирмей. Эвлернинъ огюнде, ёл кенарларында адамлар топлашалар. Мемишнинъ дереси устюндеки рус апсханесининъ йыкъылмасы, аскерлерини къачмасы акъкъында лаф эте эдилер.

Чиленгир еринден турды, козьлеринен софада Ремзийни арады, корип оламады. «Ремзий! Мен кетем, кетеджек олсанъ, айды!»— деди.

Ремзийден сес-солукъ чыкъмагъан сонъ, Чиленгир Бкирнен сагълыкълашты, айырылдылар. Чиленгир кестирме сырыкларына даа барып етмеген эди, эв артындан Эсманынъ кескин-кескин сеси эшитильди.

— Бекир! Бекир! Дивар чёккен, дивар!

Бекир къарысынынъ не айткъаныны анълап ети-

штиралмады, кенар оданынъ артындан Ремзийнинъ сеси чалынды:

— Къайната! Эвнинъ дивары йыкългъан да хаберинъиз ёкъ!

Бекир топракъкъа саплангъан къазма курек тим-тик тура, бир шей айтмай, эшиткенлерине де инанып оламай. Амма зельзеленинъ дешетини козь огюне кетиргенинен диварынъ йыкълмасына шубеленмеди.

Эсма эв артындаки мейдангъа чыкъкъан, бостанда агълай. Бекир Ремзиге, кестирме сырыкълары янында тургъан Чиленгирге бакъты, сонъра башыны Эсмагъа чевирди:

— Не олгъан я, джаным, агълама! Ярын диварны тюзетирмиз, Кала Мала да сагъдыр, айды, сус!

Ремзи джевап берди:

— Сагъмы? О къадар кычырдым ичериден сес кельмеди.

Бекир софагъа чапты, кенар оданынъ къапысыны юмрукълады.

— Эй, Кала Мала, о ердесинъми? Эй, зельзеле олды, сен даа юкълайсынъмы, рус динъсизи? Айды, тур, тур, Кала Мала!

Амма ичериден сес-солукъ чыкъмады. Бекирининъ сеси явашлагъан сайын явашлады. «Кала Мала андасынъмы, сагъсынъмы?» деди ве сусты. Яваш-яваш софа басамакъларынъдан эшип, къарысынен Ремзийнинъ янына барды. Чиленгир де бостанда туруп, кенар оданынъ диварынъ козьден кечирди. Сонъ Бекирге якъллашты:

— Бостанда анджакъ секиз-он таш олгъанына коре дивар ичериге йыкългъан, Бекир! Сен фенерни кетир де Ремзи одагъа кирсин, бакъсын, не бар, не ёкъ.

Эсма ахыргъа барып фенерни алып кельди, дёртю бирден кенар оданынъ диварына тараф адымладылар. Дивар Чиленгирнинъ айткъаны киби ичериге йыкългъан олмалы, чюнки диварынъ юкълары кысымында эппейидже бир ярыкъ олмасына рагъмен бостанда таш гъает аз эди.

Бекир диварынъ йыкълкъ ерине бакъты, о юксекте олгъаны ичюн ахыргъа барып мердивенни кетирди. Мердивенни диваргъа таяндырдылар. Сачакъ тюбюнде еринден кыбырдагъан бир къач таш ерге тюшти, Чиленгирнен Эсма арткъа чекильдилер. Ремзи мердивенге котерильмеге башлады. Сачакъ тюбюнден бир къач таш даа юварланды. Фенернинъ диваргъа япышыкъ сары кевдеси салланды, Ремзий эллеринен башыны орътти, сачакънынъ кенарын-

дап тѣюльген топракъ акъымы кесильгендже кыбыр-
дамайып турды.

Ремзий чевикликнен мердивен басамакъларына басып,
ерлешти, ашагыдан Бекир:

— Бир шей коресинъми? — деп сорады.

— Ёоо.

Ремзи диварнынъ йыкыкъ еринде. Элиндеки фенерни
диваргъа ерлештирди, эгерсиз бир аткъа минген киби эки
элинен диваргъа тутунып, сагъ аягыны дивар устуне
атты. Бекир къасеветли бир сеснен:

— Коресинъми? — деп сорады.

Ремзий фенерни дивардан алды, ышыкъ оданынъ таван-
ына урды. Бираздан сонъ Ремзийнинъ бир къуюдан
кельгендай къалын, богъукъ сеси эшитильди:

— Эй, Кала Мала юкълап къалдынъмы? Кала Мала!

Бостанда эсма, Бекир ве Чилингир нефеслерини
тыйып, кыбырдамайып Ремзийнинъ дивардаки йыкыкъ
ерни бир къая киби толдургъан кениш аркъасына,
диварда салланып тургъан аягына бакъалар. Кала
Маладан исе сес-солукъ чыкъмай.

Бекир къалпагыны энъсесине итеди, манълайындаки
тер тамчыларыны сильди, диваргъа якъынлашты:

— Коресинъми, Ремзи?

— Башыны корем, козьлериме бакъа да сесини чыкъар-
май динсиз?

— Эх, мадамки сагъ, айт, онъа къапыны ачсын!

— Сагъмы экен, бакъайыкъ?

— Козьлери ачыкъ, амма, токъта бираз, одагъа ки-
рейим!

Оданынъ таванында текрар фенернинъ черчивеленген
ышыгъы салланды, Ремзининъ агъыр вуджуды диварнынъ
о бир тарафында гъайып олды.

Бекир динъленди. Ремзиден сес-солукъ чыкъмагъан
сонъ къарысынынъ янына барды, манълайында, къалпа-
гынынъ астында топлангъан терлерни сильди.

— Тюф, къоркъузды адамны. Сен онъа бираз отъмек
кетир, Эсма! Иван дюнь сабадан берли корюнмеди, бельки
ачтыр. Эх, бир корейим Иванны, пис суратыны экиге
айырмасам...

Агъыр-агъыр адымларнен бостанны кечип софанынъ
огюнде токътадылар. Бираздан кенар оданынъ къапысы
ачылды, Ремзи софагъа чыкъты.

— Сеньсинми, Ремзи?

— Меним!

— Не хабер?

— Мышда келинъиз.

Бекир келип Ремзининъ къаршысында турды. Кала Маланы сорайджакъ эди, амма бильмек истеген шейини Ремзининъ бетинде корьгендай сесини чыкъармады. Киевнинъ элинден фенерни алды, одагъа кирди, Ремзи исе бир шей айтмайып, бостангъа кетти.

Къаршыда йыкъылгъан диварнынъ ташлары арасында Кала Мала аркъасы устюнде ята. Бекир якъылашып фенерни Кала Маланынъ бетине кетирди ве абдырады. Амма къачмады, сесини де чыкъармады. Фенерни яваш-яваш руснынъ башышдан аякъларыша, аякъларышдан башыша кездирди. Эппейи вакъыт бетине бакъып турды.

Кала Маланынъ тили богъазындан ичине тюшкен киби эди. Терен, къаранлыкъ ве бош бир къуюгъа бенъзеген агъызы ачыкъ ве дешетли эди: манълайына, ченгелерише япышкъан сачлары, янъы союлгъан бир эчкининъ богъазы этрафындаки къанлы туюлерни андырмакъта. Юваларындан атылып чыкъкъан козьлерининъ акълары. Эки фильджан киби Бекирнинъ бетине бакмакъталар.

Бекир къоркъусыз, тюшюнджесиз алда Кала Маланы баштан аякъ козьден кечирди. Мийи яваш-яваш чалышмагъа башлады. фенерни руснынъ бетине даа да эндирди, явагтан: «Кала Мала, не олды санъа бойле?» — деди. Фенерни ерге къойды, озю де олюнинъ янына чёкти. «Ольген олса, къабаат мендеми? Мен не яптым онъа?» — деп сомурдацды.

Бекир еринден турды, текрар Кала Малагъа бакъты. Девирилген ташларышы козьден кечирди: «Бея да ташкъан дере киби келе башыма!» — деди, кене ерге чёкти, башышы авучларына комъди. Тюшюнджеге о дереджеде далгъан эди ки, Чиленгирнен Ремзининъ одагъа кирип кельгенлерини биле дуймады.

Ремзи Кала Маланынъ олюси этрафындаки ташларны оданынъ кошесине джыяр экен Чиленгирнен берабер джесетини котерип софагъа чыкъарды. Бекир сес-солукъ чыкъармайып кедерли отура берди, еринден кыбырдамады биле, агъызыны ачып бир шей айтмады.

Ремзи къайтып ичериге кирмеген олса, бельки омюриниш соънунадже шай да отураджакъ эди.

— Айды къайната! Къабаат озюнде, къапыны мандаламагъан олса, бельки... Не япайыкъ? Алланынъ эмири!

Ремзининъ бу лафларындан Бекир яваш-яваш озюне кельмеге башлады, башыны котерди: «Ойле!» — деди.

Агъыр, ёргъун козьлеринен одада Кала Маланы кы-

дырды. Кала Мала ёкъ эди. Кала Мала ич бир вакъыт эвинде олмагъан, бу одагъа ич бир вакъыт ябанджы бир адам кирмеген киби бир дуйгъу ичинде булунаракъ Бекир еринден турды.

Танъ ата эди.

Бекир софада турды, Кала маланынъ олюси софанынъ ортасында, без бир чаршаф астында ята. Эв бир мезар сукюетине комюльген.

Бекир Кала Маланынъ олюсине якъынлашты, эгильди, олюнинъ башыны ортъкен без чаршафынъ уджуны тутып котерди... ве юрегии сувукъ бир шей сыкъты. Бекир кенар оданынъ ташлары, ракъы шишелери арасындан чыкъкъан, софада без чаршафынъ астында яткъан Кала Маланынъ бир адам олгъыны, атта озюне ошагъан бир адам олгъаныны коре, таш кесилип Кала Маланынъ бетине бакъа: Кала Маланынъ козьлери къапалы, ачыкъ агъзы о къадар дешетли дегиль, аксине онынъ даа зияде аджыныкълы бир алы бар эди.

Бекир Кала Маланынъ бетине бакъа, о ачыкъча агъыздан учъ айдыр отъмегини къызгъангъаныны, о къапалы козьлерден учъ айдыр къачкъаныны дуймакъта эди. Яваш-яваш тиз чёкти. Кала Маланынъ элини тутты, джан къардашынынъ элини сыкъкъандай хафифче сыкъты, Кала Мала къыбырдамады, о ольген, чокътан сувугъан.

Бекир энди Кала Маланынъ элинден чекти, шишик козьлеринен бетине бакъты: «Къабаат мендеми, кала Мала, мендеми?» — деди, чаршафны олюнинъ бетине чекти, еринден турды, софа басамакъларындан энди, догъру ахыргъа барды, ахырнынъ къаранлыкъ бир кошесине чёкти, сесини чыкъармайып агъламагъа башлады.

Аюдагъ артындан башлангъан саба койнинъ тарла ве ёлларыны, сонъ койнинъ ичинин айдынлаткъан маальде Эсма келип къоджасынынъ къаршысында турды.

— Айды, отургъансынъ ахырда къамбур фелек киби. Ольген олса не олгъан, олюм Алладан. Алла берир джанын, Алла да алыр...

Бекир сесини чыкъармады, авучлары ичиндеки башыны бираз даа тизлерининъ арасына комъди.

— Не оладжакъ? Не яладжакъсынъ? Къайда кетеджексинъ?

Бекир башыны котермейип, сомурданды:

— Бар, Алладан сора!

Эсма: «Сенинъ кибилер де динсизлиге урулса бу миллетнинъ башына бир келеджек бар! Агъам! Келеджек!» — деп тышкъа чыкъаджакъ олды.

Бекир бир ань сесини чыкъярмады, амма Эсма ахыр-нынъ къапысындан чыкъяркен, даянып оламады:

— Еримден турар да сачларында тутып къары акъылына бир юмрукъ урсам, миллетнинъ башына келеджек шейши апъларсынь! — деп къычырды, быджагынынъ енъини башына чекти, бираздан сонъ таш киби къатты, юкъугъа далды.

Анджакъ уйлеге якъын уянды. Ахырнынъ ичи сувукъ ве ярыкъ эди. Мачик тышарыда, ат исе эппейи вакъыттан берли Бекирнинъ уянамасыны беклегендай Бекирге бакъып, башыны саллай, ахырдан чыкъмакъ истегинен ог аякъларынен ерни тырмалай.

Ахырнынъ артышадже ачыкъ къапысындан ичериге сувукъ, серт бир рузгяр толды, таваншен отлар арасында хафиф бир шытырды къопты.

Бекир вуджудыны саргъан сувукъны къувмакъ истегендай омузларыны силькти, агъыр юкъудан сонъ пек яхшы хатырлап оламагъан рузгярлар киби бир ань козьлери огюне кенар одананъ манзаралары, софада Кала Маланынъ ятмасы кельди. Факъат бу манзаралар зейнини ишгъаль этмеден козьлерининъ огюнде силинди. Бекир артыкъ ич бир шей акъкъында тюшюнмейип, кене ерге узанды.

Амма артыкъ козьлерини юмуп оламады. Къалтырай-къалтырай еринден турды, азбардан Сейд-Алининъ сеси эшитильи, кестирме сырыкъларнынъ ерге тюшкенини, бостан четиндеки ёлчыкынынъ чакъылларындаки аякъ сеслерини эшитти.

«Халкъ бизим эвде, мен исе ахырда айван киби юкълайым!» деп тюшюнди, ахырнынъ сувукъ, сыкъынтылы диварлары арасында озюни эр кестен заваллы, эр кестен бичаре ис этти, факъат бу чокъкъа сюръмеди.

Инджир тереклери астындан бир атлы къаршы мааллеге кете эди. Ахыр янындан кечкенде, Бекирнинъ аты башыны котерди, аджайип бир къуванч ве бахт иле ёлда кеткен аткъа кишнеди. Азбарда текрар сеслер эшитильди, койде, озъ эвинде джанлангъан аят киби Бекирнинъ ичинде де аят уянды.

Аты кишнеркен Бекирнинъ юреги хафиф бир татлылыкънен сызлап алды. Бекир эллерини балдырларына урды. Сонъра джеблериини къармалады, тютюнини арады, омузларыны котерди: «Языкъ олды Кала Малагъа. Амма къабаат мендеми?» — деп тюшюнерек тютюнини сара-сара ахырдан чыкъты.

Кестирме сырыкълары артында учъ-беш адам, огде шоссе ксарында учъ-беш адам, софа огюне учъ-беш

адам топ-топ тура, бетлери солукъ, саркыкъ, бакъышлары джиддий, Бекирниъ софасына бакъа эдилер. Бекир тютюнини сарып етиштирмеди, чобан Сейд-Али софадан энди, агъыр-агъыр адымларынен Бекирниъ янына кельди.

— Ремзи айтты, — деди. — Ремзи айтты.

Лафыны битирмеден Бекирге бакъты. Сессиз, джиддий бакъышларынен эппейи бакъып турды. Бекир козьлерини къайда сакълайджагъыны бильмегендай башыны кокке котерди. Сейд-Али узанды, Бекирниъ енъини тутты:

— Бекир, ахырда бойле ятмакъ недир я, джаым? Алла берген, Алла да алыр. Эм бир даа Эсмагъа ойле терс бир лаф айтсанъ...

Бекир башыны коксюне эгди, богъула-богъула:

— Бу недай бир талий, Сейд-Али агъа, бу недай бир язы? — деди. — Эр шей кельди башыма, сесимни чыкъармадым, Алла керим, дедим. Амма... артыкъ, бакътым, артыкъ быкътым. Бу талий мени къыра, анджакъ да къыра. Бир бакъасынъ Мачик — хаста, бир бакъасынъ — кыыз хаста. Эшек киби къалкъам да афтанабильге ёл берем, о исе барып Ниязийчикни баса. Зельзеле олса меним башыма, ягъмур ягъса зияны манъа. Айванны къуртарайыммы, русымы? Мен не ишледим ки, эписи белялар келип мени тапалар. Не олгъайды да меним де джаным чыкъса, барем къуртулардым бу дюньядан...

Бекирнен Сейд-Али эвге кирип къапандылар, арадан эки саат кечкен сонъ, эвден чыкыталар. Артыкъ, Бекир янъы бир адам киби эди: бети джиддий, даа эки саат эвельси онда олгъан истираплы дуйгъу ве тютюнджелерден эсер биле къалмагъан. Турушы-юрюшинде бир хафифлик мевджут олгъаны киби юрегинде де бир джанлылыкъ, бир денъишме бар эди.

Ёлда, азбарда, кестирме сырыкълар артындаки адамлар дагъылышкъан эдилер. Ялынъыз инджирлериниъ янында бир къач ян, араларында Ремзи, аркъаларыны Бекирниъ эвине чевиргенлер, тютюн ичерек, кулюшерек кучюк Сабриниъ айткъан шейлерини динълей эдилер.

Рузгяр Дегирменкойниниъ артындан котерилип кокке юксельген къоджаман бир булутны Къызылташнынъ устюнден къуваджакъ ола. Денъизде фуртуна тынды, амма арты мор бир ренк алмакъта, ялы боюна безз нагъышлары кеткен сайын буланмакъта эди.

Бекир Къызылташнынъ устюне къурулмакъта олгъан булуткъа бакъты, булутнынъ сим-сия къанатларында гизли ягъмурны корьгендай сёйленди:

— Булут, дердини тѣкмезден эвель, сен эвинъе кѣйт, Сейд-Али агъа. Мен яваш-яваш башларым, ахырда тахта бар.

— Ремзи сенинънен кѣалсын, берабер япынъыз.

Бскирнен Сейд-Али софа басамакъларындан эндилер, яшларгъа тараф адымладылар. Инджир янынъда топлангъан яшлар тютюнлерини артларына сакъладылар, козылерини ерге эндирдилер. Чобан Сейд-Али узакътан сесленди.

— Ремзи! Сен кѣайнатанънен мында кѣал. Кала Малагъа бир табут уйдурынъыз, ярын саба эрте комермиз.

— Кѣайда?

— Ялтада, табий! Къызылташта ер ёкъ да!

— Ялта узакъ баба! Гурзуфкъа энсек олмазмы?

— Гурзуфта рус мезарлыгъы бармы?

— Бар, Гурзуфнынъ артында, Сувукъ сувгъа бармадан ёл устюнде.

Бскир башыны саллап, Ремзининъ сѣзюни тасдикълады. Сейд-Али коюне якъын ерде рус мезарлыгъы ерлешкенинъ дерсинъ ильк кере эшите эди.

— Я? Эвеллери ёкъ эди де?

Ремзи кульди:

— Эвеллери рус ёкъ эди, баба. Амма шимди келелер, бундан да гѣайры яз айлары Гурзуфнынъ ялыларында денъизге баткъан руслар да бар.

— Ольмеге келелерми, ёкъса?

— Денъизде ювунгъанлар арасында сувгъа богъулгъанлар ола. Эх, эр бир ольген русны Москвагъа алып кетмейлер де!

— Шай, шай!

— Лякин табут насыл олмалы?

Бекир Сейд-Алининъ бетине бакъты, омузларыны сыкъты. Сюкюнет баягъы узады. Сабрий агъасынынъ артында туруп бу сукюнетни бозды:

— Оларнынъ табутлары бизимкине ошамай.

— Я насыл ола?

— Башкъаджа ола.

Ремзи чевирилип кѣардашына бакъты, ап-акъ тишлерини косътерип, бир агъа гъурурынен кулюмсиреди:

— Сен кѣайдан билесинъ, Сабрий? Русларгъа мезарджылыкъ яптышъмы?

— Япмадым, лякин билем, Ялтада корьдим.

— Я-аа, насыл олур?

— Табутлары бизим хамур текнесине бенъзер, ялынъыз устю кѣапалы олур. Мевтаны эльбиселеринен шу текнеге яткъызалар, шай да мезаргъа комелер.

Сонъ Сабрининъ аңлаткъаны киби бир табут ясама-
гъа къарар бердилер. Чобан Сейд-Али кучюк огълуиен
берабер эвине къайтты, яшлар дагъылыптылар. Бекир
ахыркъа кирди, ахырдан балтасыны, пычкъысышы, чёкю-
чини алып, азбаргъа чыкъты.

8

Демиркойининъ артындан котерилген къара булут
Бекирнинъ эви устюне кельди, сим-сия къанатлары асты-
ндан ягъмурлы бир рузгяр тарлаларгъа энди, булутка
бир ер арар киби тарлаларны, ёлларны сипирип ме-
зарлыкъкъа кетти, бир анъ мешелерни шатырдатаракъ
саллады, мезарлыкътан чыкъты, денъизге узангъан ба-
гъларнынъ устюнден кечип ялыгъа акъты, ялыда да
ер буламагъан киби артына къайтты, Бекирнинъ эви
узеринде тургъан булутны къувып, кой артындаки да-
гъларгъа алып кетти.

Зельзеледен сонъ аля даа ёргъун, байгын Кызылташ
индемейип, акъшамгъа теслим олмакъта. Эсма лампады
якъты, сет устюне ерлешип отурды, башында без марамас-
сы, элинде тесписи башыны саллая-саллая дува окъумагъа
башлады. Бекир ахыр огюнде Кала Маланынъ табутыны
ясап битире ята эди.

Бекир табуткъа сонъки мыхны къакъаркен кестирме
сырыкъларнынъ бириси тыкъырдап, ерге тюшти. Ёнгъала-
ры топламакъта олгъан Ремзи догърулды.

Бир аягъы Бекирнинъ азбарында, о бир аягъы аля даа
кестирме сырыгъынынъ артында Иван таш кесилип, табу-
тны мыхлаяткъан Бекирге бакъмакъта эди.

Ремзи элиндеки ёнгъаларны ерге ташлады, къайната-
сынынъ омузыны тутты, яваштан: «Иван кельди», деди.
Бекир Ремзининъ сёзлерини эшитмедими, ким бильсин,
башыны котермеди, не Ивангъа бакъты, не де Ремзиге.
Сонъки мыхны табуткъа къакъып, догърулды, кестирме
янынъда индемейип, къыбырдамайып тургъан Ивангъа
козъ ташлады: «Тамам вакъытында кельдинъ», деп сомур-
данды. Бекирнинъ бети не серт, не де сакин эди. Козълери-
ни табуткъа эндирди, бакъышларында ишини усталыкъ-
нен битиргенини косьтерген севинч парылдай эди.

Бекир текрар Ивангъа бакъты. Ивангъа бабасынынъ
олюм хабарини айтмакъ керек олгъаныны хатырлап бир-
ден джаны сыкъылды, къашлары чатылды, бет-козю булу-
тланды, чёкючинин ерге ташлады, агъыр-агъыр адымлар-
нен Ивангъа тараф адымлады.

— Кир, кир! Геджелейин аскерлеринъизнен койни

аст-устъ япасынъыз, ич бир къабаатсыз адамларны кенеш торьмесице къапайсынъыз, хайырсызлар. Энди де хатыр сорамагъа кельдинъми?

Иван индемейип башыны эгди, чамурлы чызмаларынынъ уджларыша бакъты.

— Бурада олгъан олсанъ, энъ олмагъанда бабанънынъ джаныны къуртарардынъ. Сен исе къоркътынъ бала-чагъагъа къаршы аскерликъ япмагъа! Не сесинъ чыкъмай, тилинъши юттынъмы?

Иван азбаргъа кирди, Бекирнен ян-янаша адымлап софагъа тараф кетти. Софа басамакъларына етмезден Бекир Иваннынъ къолтугъына кирди. Иван бир ань токъталды, шашкъын козьлеринен Бекирнинъ бетине тикильди.

Бекиринъ бетиндеки сертликъ энди ирип, лаф этмек зорунда къабаатлы бир адам киби Ивандан имдат беклей эди. Иваннынъ череси исе буз киби сувукъ. Санки дерсинъ Бекирге узакълардан бакъа эди.

Бекир Кала Маланынъ ольгенини айтаджакъ олды, амма агъзында тили къуруды, башыны эгди, айтып оламады. Софагъа котерилир экенлер, Бекир къардашларджа бир самиметликнен текрар Иваннынъ элини алды.

— Ер къыбырдады, Иван! Эвнинъ дивары йыкълды, кенар оданынъ...

Иван Бекирни эшитмегендай индемейип токътады. Сонъ софагъа котерильдилер. Бекир аля даа Иваннынъ элини тутмакъта, гъарип бир бакъышларнен Иваннынъ арекетсиз бетине, ёргъун думанлы козьлерине бакъмакъта эди. Сонъра Иваннынъ элини бошады, кенар оданынъ къапысыны артынадже ачты, кедерли бакъышларыны эшилип тюшкен дивар ташларындан алып софанынъ ортасында безъ чаршаф астында яткъан Кала Маланынъ олюсине кечирди.

— Анда. Алла оны дюньясында раат этсин. Янымызда олгъаны оладжакъы учъ айчыкъ яшады, кимсечикке зарары тиймеди, файдасыны корьдик бичаречикнинъ...

Иван одагъа кирип чыкъты, сонъ софа басамакъларына чёкти, пармакъларынен меццин быджагъынынъ енъини тутты, авучына чекти, быджагъынынъ енъине туюкюре-туюкюре чызмаларыны темизлемеге башлады. Сонъ еринден турды, барып Кала Маланынъ бетинден безъ чаршафны котерди, бирден чаршафны бабасынынъ бетине чекип: «Хохо, ольген», деди.

— Къайда комеджекмиз? — деп сорады Бекир.

— Къайдан билейим, къайда истесенъ, анда ком. Ер ёкъмы ёкъса?

— Сабалейин Ремзинен берабер Гурзуфкъа кетинъ, анда рус мезарлыгы бар эмиш.

Иван сесини биле чыкъармады, къайтып барып басамакълар устуне отурды, текрар мешин быджагынынъ енъине тюкюре-тюкюре чызмаларыны темизледи, сонъра узун бир тютюн якъты. Башыны, аркъасыны софанынъ тахталарына таяндырды, дудакъларынен тютюнининъ думаныны савура-савура къараргъан денъизге, сѣнген уфукъларгъа бакъты...

Чобан Сейд-Али, Сабри саба эрте Бекирлерге кельдилер, кестирме сырыкъларынынъ янынъда турдылар. Ремзи сырыкъларны котерди, Сейд-Али Ремзининъ атынъдан тюшти, Сабри атны инджир тереклерине багъларкен софада Бекир корюнди. Сейд-Али Бекирге тараф адымларкен:

— Дюнъ акъшам Иван кельген эмиш. Эвдеми?
— деп сорады.

— Эвде.

— Яхшы. Бизимкилернинъ биринен кетсинлер. О биринен мен эвге барарым, дагъгъа чыкып бираз даа одун эндирмек керек, къыш къатты оладжакъкъа беиъзей. Аиле буюк, амма дерт де буюк. Иван насыл, агъладымы?

— Ээ, копек копекнинъ олюсине не къадар агъласа, о да шу къадар агълады. Чаршафны котерди, бабасынынъ бетине шойле бакъты да, хохо деп кенаргъа чекильди.

Бекир софа басамакъларындан энди, бираздан Ремзинен Сабри Бекирнинъ янына кельдилер. Бекир:

— Ангинъиз кетеджексинъиз, Сабрими, ёкъса Ремзи?
— деп сорады.

Ремзи ап-акъ тишлерини косътерип куломсиреди.

Мен бараджам, баба. Сабрини ёлламагъа къоркъам, Иван мырылдамагъа башласа, тахманен урып башыны ярар да, бабасынынъ къабрине котерип атар. Эм русларгъа мезарджылыкъ да якъан, озю айтты манъа, ойлеми, Сабри?

— Тишш!

Сабрининъ кулакълары къызарды, агъасынынъ къабыргъасыны тюртти:

— Уйдурма, Ремзи агъам, мен ойле шей айтмадым.

Бскирнинъ сакин юзюнден хафиф бир куломсирев кечти: «Мен Иванны уяндырайым», деп софагъа котерилип, Бекир кенар одагъа кирип кетти.

Кой артынъдаки дагълар корюнемейлер, кирли думанларнынъ ичинден ерге энген индже бир ягъмур яваш-яваш койге эне эди.

Ярым сааттен сонъ Кала Маланынъ агъыр табутыны

узуں сырыкъларнен котерип кестирме янында тургъан арабагъа минди, табутнынъ баш уджуна отурды. Бекир Ремзиге Мемешинъ дересинден Гурзуфкъа энеджеклеринде дикъкъат этмесини анылатып оютлер экен, Иван арабада индемейип отура берди. Иван узун къамчысыннынъ уджунен чызмаларында акъшамдан къуруп калгъан чамурларны темизлей эди.

Бираздан сонъ къаранлыкъ тамамен чекильди. Индже бир ягъмур къаршы маалледеки эвлернинъ къырмызы тенеке дамларынны ювып башлады.

Иван мешин быджагъыннынъ якъасыны энъсесине котерди, шапкесини козьлерине басты, асабийлене-асабийлене бир тютюн якъты бир къач кере чсвирилип софадаки Бекирге бакъты:

— Кетмек керек, ягъмур ягъа! — деди.

Иваннынъ бети серт, къатты, сёзлерини къысыкъ дудакълары арасындан тюкюрпир киби айта. «Акъшамгъадже да барып еталмайджакъмыз», деп сомурданды.

Амма Бекир онынъ сёзлерини эшитмей, эшитсе де къулакъ асмады. Бираздан сонъ Эсма эвден бир сепет емек алып чыкъты. Азбарда булунгъанларнынъ эписи бирден арабагъа тараф адымладылар.

Сувукъ кеткен сайын арта, индже ягъмур адамнынъ бетине, эллерине буз тозу киби къона.

Ремзининъ инджир далына багълы тургъан Чалдюльбер адлы аты къулакъларынынъ къысып, кетиледжек ёлгъа бакъмакъ истемеген киби башыны софагъа тараф чсвирип, къыбырдамайып тура. Бекирнинъ арабагъа екильген аты исе Иван киби асабийлене, аякълары астындаки чамурларны ёгъура.

Бекир ахырдан куркюни, башлыгъына алып чыкъты:

— Ремзи, куркни арабагъа къой, сиз Мемешининъ дересине барып етмезден къар бастыраджакъ, гъалиба.

Ремзи куркни табутнынъ устюне ташлады, атыны инджир далындан чезип устюне атылып минди, кестирме сырыкълары артындаки ёлгъа чыкъты.

— Айды, ёлджу ёлуна ярашыр, Айшеге айт, уйлеге якъын къайтып келирим, баба. Кечкен джума куню чуфут Левиинъ дюкянында бир билезлик корьдим, Айшеге тарифлеп берген эдим, Айше де корьмек истей, ярын Ялтагъа барып келирмиз, раатсызлаимасын, сёз бердим.

— Айтырым. Айды, Алла къолай кетирсин!

— Сагълыкънен къалышыз.

Иван къамчысыны атнынъ сыртына эндирди, аты дёрт аякъкъа тирелип, бутюн вуджудынен узанды, араба гычырдады, еринден кочты.

Ремзи огде, Бекирнинъ арабасында Кала Маланынъ джеседи иле Иван Ремзиден он-он беш адым артта шоссеге эдилер, Мемишининъ дересиине тараф ёл алдылар.

Сейд-Алинен Бекир арабанынъ пешинден бираз адымладылар, сонъ шоссе четинде токътадылар, Ремзинен Иван мезарлыкъ мешелери артында козьден гъайып олгъангъа къадар артларындан бакъып турдылар.

Бекир Сейд-Алининъ бетине бакъты: «Йште, Кала Мала да кетти. Танъры оны дюньясында раат этсин, яхшы адам эди», деди.

Къар эп кучьло ягъмагъа къоюлашмагъа башлады, рузгяр кеттикче къуветлешти. Де арттан, де огден эсе къар данелеринен берабер адамнынъ нефесини кесе.

Ёл четинде оськен сыра-сыра къара сельбилерни арап тапкъандже индемейип адымладылар. Къара сельбилер артында рузгяр ве къар бираз эксильген киби олды. Ремзи атыны Ивангъа тараф бурды, арабагъа якъынлашты, Иваннынъ янынъда ёлуны девам этти. Иван къайтсыз бакъышларыны атнынъ къуйругъына тикип, тишлери арасындан сызгыра, арада бир элини котере, мешин шапкесинден ирип, энъсесине тамгъан къар сувуны авучынен силе.

Къара сельбилерни кечип кетеркенлер Мемишининъ дереси устюнден мутхиш бир рузгяр ёлнынъ эки тарафында чукъурлардаки сувларны учуракакъ текрар улумагъа башлады. Иваннен Ремзи дереге якъынлаша эдилер. Солда зельзеледен йжкългъан мабюсханенинъ таш обасына япалакъ-япалакъ къар ягъа, деръал ирий, сагъда къазылгъан багълар, оюлгъан тёпелер, девирильген чамлар, ач ве гъарип ёкъсуллар киби агъызлары ачыкъ, этеклери йыртыкъ, кокюслери чёкюк, аркъалары яралы, сонъсыз бир истирап ичинде индемейип Ремзинен Ивангъа бакъа эдилер.

Ремзи эппейи кериде къалды, ушюген пармакъларыны атнынъ эгери астына сокъуп къыздырды. Сонъ бир тютюн сарды, атыны айдады, Ивангъа якъынлашты. Йжкыкъ мабюсханенинъ янындан кечеркенлер козьлери бир анъ Иваннынъ козьлеринен расткелиштилер, Ремзи кулюмсиреди:

— Анавы куркни омузларынга ташла, Иван. Ава сувукъ. Мемишининъ байырында сувукъ даа да кескилешеджек.

Иван башыны котериц, саллады, кѣмчыны атнынъ сыртына урып, омузларыны силькти:

— Истемейим, сувукъ дегиль!— деди.

Ремзи: «Озюнъ билесинъ!» деп атышы айдады.

Ёлнынъ эки четинде бир чокъу тотлашгъан, бир чокъу чамурларда, чукъурлар ичиндеки сувларда курсклер, топракъ ташыгъан арабачыкълар ята, дерсинъ шувултысы удждан уджгъа эшитилмекте. Огдѣ Иваннынъ къара быджакълы аркъасы киби йылтыргъан темиз асфальт тѣшевли шоссе узамакъта. Бираздан сонъ араба асфальт ёлгъа чыкъты, сукюнет даа терен, даа агъыр олды. Он-он беш дакъкъа кечкен сонъ Мемишининъ дереси устюнде токътадылар. Солда байырдан Гурзуфкъа энген ёлнынъ агъызы шоссе кенарында къазылгъан, деврильген топракънен тыкъылгъан эди. Факът койлюлер янъы рус медениетине инат этип, асырлар девамында аякъларынен, арабаларынен ачкъан ёлларыны терк этмек ниетинде дегиль Гурзуфкъа кене энип чыкъа эдилер. Топракъ обалары арасында аякълар, арабалар янъы ёлларны ачкъан эдилер.

Ремзи атыны солгъа бурды, топракъ обалары арасындан кечти, байырыннъ башында токътады, артта къалгъан Иванны бекледи. Чокъ кечмеди, Иван да топракъ обалары арасындан чыкъты, токъталды.

Бу ер Мемишининъ дереси эди. Солда учурумнынъ тѣпесинде тар бир ёл бир раф киби узана, дюньянынъ сонъу киби бираз къабарыкъ уджунынъ о бир тарафында ич бир шей корюнмей эди. Ялынъыз кок ве бошлукъ. Факъат ёлнынъ уджуна якъынлашкъанынен козьлернинъ огюнде бинъ бир гузелликлери иле Гурзуф серилип ята эди.

Ёлнынъ уджу солгъа бурула; кескин бир энишнен элли метрге къадар ашагъы эне, сонъ кене солгъа букюле, учурумнынъ багърына комюлир киби козьден гъайып ола, бойледже, айлана-айлана басамакълар шекилинде дереге эне.

Гурзуфкъа энеджек олгъан къойлюлер башта ёл огюнде арабаларыны чарыкълай, бирер тютюн саралар, Гурзуфкъа бакъаракъ, «бисмилля» деп, арабаларыны айдай эдилер.

Ремзи атындан тюшти, Ивангъа тараф адымлады, арабанынъ этрафыны доланды, атнынъ къайышларына, хамутына, чарыкъ зынджырларына бакъты, копчеклерини тешкерди, сонъ Ивангъа бакъып:

— Айды, Иван, истесенъ, бирер тютюн сарайыкъ, эниште сарып оламамыз,— деди, джебинден тютюн къутусыны чыкъарып Ивангъа узатты. Иван алмады, озь джебинден бир папирос чыкъарып якъты.

Къар сийреклешкен, рузгяр тынгъан эди. Ялынъыз ашагъыда копирип акъкъан сувларнынъ джошкъун гурюльтиси эшитильмекте эди. Ремзи атыша минди, индемейип ёлларыны девам эттилер.

Ремзи ёлнынъ уджуны булды, бираздан сонъ атнынъ башта арт аякълары, сонъра аркъасы, сонъра Ремзи яваш-яваш Иваннынъ козьлеринден гъайып олдылар.

Иван атнынъ югенини чекти, ат токътады. Иван аякъкъа турды, Ремзининъ къара къалпагъыны коръди, амма шу анъ кене гъайып этти. Иванны апансыздан бир къоркъу сарды. Дудакълары къуруп, къалтырамагъа янакъларындан тер тамчылары тыгъырмагъа башладылар. Ат ёлны бильген, ёлнынъ о бир башында, ашагъыда кендисини Ремзи беклегенини дуйгъан киби кетмеге башлады. Амма Иван югенини чекти:

— Тррр! Хохо! Ремзи!

Джевап кельмеди.

Ат Иванны ёлгъа чагъырып киби башыны саллады, амма Иван югени бош быракъмагъаны себебинден, къулакъларыны салпыратты. Иван аля даа къалтырай, не япаджагъыны бильмей. Къоркъкъанындан арабаны арткъа, Къызылташкъа бурмакъ истеген арада ер тюбюнден кельгендай Ремзининъ сеси эшитильди:

— Иван, айда арабаны, не турасышь?!

Иваннынъ бети кеткен сайын сарара, терлей, Иван мешин быджагъынынъ аркъасына япышып къалгъаныны дуйып башлады. Къалтырагъан эллеринен атнынъ югенини ич бир себепсиз де солгъа, де сагъгъа чеке, сонъ бошай, ат исе Иваннынъ асабийленгенини ис эткен киби аякъ тепе, урьке, башыны сагъгъа, солгъа ура.

Ремзи бир даа кычырды:

— Иван!— ве бир сувнынъ тюбюнден чыкъар киби къара къалпагъы корюнди. Иван ятышкъангъа бенъзей эди. Атнынъ югенини чекти, сийрек тишлери арасындан кърмызы тилини чыкъарды, къуракъшыгъан дудакъларыны ялады, агъызыны къапатты, ченъгелери сыкъылды, бурнунен нефес аларакъ: «Хохо!» деп атны айдады, бир-эки дакъкъадан тёпеде, ёлнынъ башына келип токътады. Ремзи солгъа айланып кеткен сарп энишининъ кенарында атынынъ устюнде бир къартал киби сакин козьлеринен Иванны козете эди. Иваннынъ къоркъусыны анълагъан киби сорады:

— Истесенъ байырны энгендже арабаны мен айдайым.

Иван мешин быджагъынынъ ичинде тернинъ сувугъыны, богъазынынъ кыркъ серилигини ис этти:

— Айда!— деди.

Иван арабадан тюшти, ёлнууң уджуна тараф адым-лады, факъат Ремзиге якъынлашмадан аркъасында текрар бир сыджакълыкъ, бир алев дуйды, ченъгелери гъарип-гъарип къалтырамагъа башлады. Иван токъталды.

Ремзи атындан тюшип, учурым четинде Иванны беклей эди. Рузгяр бираз тынды. Сийрек-сепелек тюшкен къар данелери без чибшлер киби учушып Ремзининъ къара къалпагына эп къоналар.

Иван бир анъ кендисини Ремзи тургъан ерде, учурым четинде тасавур этти, текрар къалтырады, бирден аркъасыны Ремзиге чевирди:

— Арабаны мен айдарым!— деди.

— Сенми? Мукъайт ол!

— Хохо! Не мен ич араба айдамадыммы ёкъса?

— Атны бираз даа огге чек, арабанынъ ог копчеклери энишинъ уджунда турар-турмаз арт копчеклерни чарыкъла!

— Билем!

— Сен арабагъа минме, атнынъ башыны сыкъып тут, сол тарафында адымла, айды! Бу кетишнен Гурзуфкъа уйлегендже де барып еталмайджакъмыз. Гурзуфтан сонъ да эппейи ёлумыз бар. Мен Айшеге сёз бердим, уйле маалинде къайтып бармалыйым, чабик ол, анъладыным?

— Хохо, анъладым!

Иван ёкъушкъа чыкъты, атнынъ башы уджунда турды. Тизлери аля даа гъарип-гъарип къалтырай эди. Шапкесини энъсесине итеди, сылакъ сачларындан хияр туршусыны анъдыргъан бир тер къокъусы бурун тешиклерине толды. Ремзи текрар сесленди, Иван эки элини бирден айваннынъ башына котерди.

Факъат ат онынъ эллеринде игренч бир шейни ис эткен киби башыны бирден сагъгъа сувурды, Иваннынъ козьлеринде хаин къыгъылчымлар туташты. Иван эллеринен айванны ятыштырып оламайджагъыны анълагъанынен къутурмагъа, русча сёюнмеге башлады:

— Ты! Ты, татарская кобыла! Убью тебя! Как собаку!

Ат башыны котерген, Ивангъа куськен, аякъларыны ёлгъа батыргъан, къулакъларыны тиккен алда сыкъ-сыкъ нефес ала. Учурым башында тургъан Ремзи эки элини атынынъ энъсесине къойды, эллерининъ устюне эгильди:

— Зорнен бир шей япалмазсынъ, Иван! Бунгъа Бекирнинъ аты дерлер! Бекир онынънен къызынен лаф эткендай лаф этер, ат серт сёзге алышмагъандыр. Яхшы, назик лаф эт...

Ремзи джумлесииниң соңуна чыкып етиштиралмады, Иван элини саллады, сийрек тишлери арасындан ерге тюкюрди, атының башына узанаракъ бурундан сомурданды:

— Хохо... Мусулман. Мен кетмем де, сен кетерсинъ. Мен дегиль, сен. Хохо, къоркъмам!

Ат оныъ башыны туттырмагъа истемеди. Иван даа бетер къутурды, айкъырааракъ ашагыдан юкъарыгъа, атыныъ дудакъларына кучлю бир юмрукъ эндирди. Ат арт аякъларына турды, вахший бир кишневнен дагъларыны сескендирди.

— Иван! Иван! Делирдинъми, Иван!?

— Хохо! Убыю вас!

Ремзи атындан атламагъа вакъыт буламадан Иван къамчысыны авагъа котерди, эки пармагышы агъызына сокъты ве мутхиш бир ыслыкъ чалды.

— иван! Иваан!

Бир ыслыкъ даа. Къамчы шакъ-шакъ патлады. Ат вахший-вахший кишнеди.

— Иван! Чарыкъла арабаны, чарыкъла!

— Хохо! Сен оль, сен! Мен дегиль, сен!

Къамчы ве ыслыкънен берабер ат бирден окъ киби огге атылды.

— Хани! Хаин!

Арабадаки табут сычрап такъырдады, энишиниң тирсегинде араба авдарылмагъа башлады. Эки ат аятларыныъ соңки санислеринде арт аякълары устюне турдылар, эки агъа-къардаш киби бири-бирилерини къучакъладылар, кишнедилер, эджелъ седалары къопардылар. Ремзиниң «Хаин! Хаин!» деген сёзлери джошкъун дерениң сувларында богъулды.

Сукюнет гъает агъыр эди. Авада къар данелери безъ чибиллер киби, ерге къонмайып, агъырдан яваш-яваш учушмакъталар. Тёпе устюнде тек Иван бар эди.

Дюня агъыр, терен бир сукюнетке далды. Ашагыда дере Бекириниң эки атыны, Айшениң Ремзисини, Кала Маланың джеседини озъ деринликлерине алгъан эди.

Иванның сеси чыкъмай, Ремзиге, бабасының олжосине не олгъанының фаркъына барыш оламагъан киби тура. Факъат шу къадарлыгыны биле: Ремзи эбедиен ёкъ, байырдан энип оламайджакъ, Ремзи оны ольдюралмайджакъ, оны бир кимсе Мемишниниң дересине итеп аттырмайджакъ эди.

Шай тюшоңиркен, апансыздан Иванның козьлери огюнде Энверниң атешли козьлери, чобан Сейд-Алиниң

къальн, аким сеси, магърур безъ башы, Бекиринъ чатыкъ къашлары джанланды. Аякъларындан, тизлеринден къальбине мутхиш бир къалтырама кечти, аз къалды йыкъылмагъа, ерге чѣкти.

Гендини далындан къопкъан бир имдатсыз япракъ киби ис этти, эки элинен топракъны къармалады, сонъра фырланып аякъкъа турды, бирден къачмагъа башлады. Амма къайда къачмакъны бильмей эди. Асфальт шоссени булды. Сагъда Къызылташ, солда Ялта. Токъталды, башыны котерди, Къызылташкъа бакъты. Текрар козьлерини огюнде чобан Сейд-Алининъ, Энвериниъ, Бекириниъ кергин, къоркъуш бетлерини коръди, текрар къалтырады. Солгъа дѣнерек Ялтагъа тараф къачмагъа башлады, амма ичиндеки къалтырав кечмей эди.

Къызылташтан узакълашкъан сайын бошлукъкъа къачкъаныны, Мемишиниъ дерссинден даа дешетли ерлерге юварланаджагъыны дуош башлады. Бир туманлы перде артындан козьлеринини огюнде Ялта комиссары Василий Дмитриевич Егоровныиъ сымасы пейда олды. Онъа кете эдими? Хайыр, онъа дегиль! Егоровныиъ къайда олгъаныны бильмей эди. Егоров зельзеле геджеси Иванны татар коюнде быракъып къачкъан эди. О бир руслар да къачкъан, дарма-дагъын олгъан эдилер.

Иван къайда кете эди? Буны Иван бильмей эди. Аятыны кимге — русларгъаamy, ёкъса татарларгъа эманет этими? Бильмей эди. Токътады, бир даа Къызылташкъа бакъты. «Къызылташкъа татарлар арасына къайтсам...» деп тюшюнди, сонъра Бекириниъ чатыкъ къашларыны козьлериндеки атеш парчаларыны тасавур этти: «Хохо, Бекирге не дейджегим?»

Иван текрар къачмакъ истеди, къачып оламады, башыны эгди, бир анъ бойледже арекетсиз турды, сонъра башыны тѣбен алды, сымасы йымшагъан киби олды, козьлеринде къурназ парылтылар янды, дудакъ уджларындан бир хафиф кулюмсирев кечти: «Хохо, Бекир!»

Элини саллады, сомурданды:

— Хохо, инаныр! Инаныр! Къабаат менде дегиль деп айтырым. Къаза олды дерим, агъларым.

Тюшюнди, тюшюнди, кене элини саллады:

— Хохо!! Бекириниъ юрегине кирмек къолай, агъларым!

Кесен-кес бир къарар берген бир адам киби бирден догърулды, дос-догъру Къызылташкъа тараф адымлады.

Иван акълы эди. Бекир кибилериниъ юреклерине, джанларына кирмек къыйын бир шей дегиль эди, озю де

олмайджакъ бир рус ичюн! Бекирлер о Иванларны юрек-
леринынъ тёрлерине кьоймакъ истемсген олсалар да, къа-
льблеринынъ тёрлерине ерлештирген эдилер.

* * *

Акышам устю Къызылташ, Гурзуф, Дегирменкой кой-
лернинъ сакинлери омузларына йиплери, сырыкъларыны
алып Мемшининъ дересине кельдилер, агълаша-агълаша
Ремзининъ, Кала Маланынъ джесетлерини дереден чыкъа-
рдылар. Кала Маланы Гурзуфнынъ артында, Сувукъсувда
ёл устюндеки рус мезарлыгыша дефн эттилер. Эргеси
кушу Къызылташнынъ яшлары, келинлер, яш къызлар
Ремзининъ яныгыша йыр чыкъардылар:

Чыктым дере башына,
Къаза чыкты башыма,
Ах, нелер кельди, вах, нелер кельди,
Бу генчликте башыма.

* * *

Къыш яваш-яваш дагълардан чайырларгъа, тютюн
арацларына, койге, ис-дуйгъусыз тарлаларгъа, багъларгъа
энди. Дюнъа ве аят сукюнетлерге комюльди. Тек Айше бир
афта къадар Мемшининъ байырына барды да къайтты,
Ремзининъ кечкен ёлларында Чалдильбернинъ излерини
опыти, агълады. Сонъра дерени унутты. Къыш бою эр кунъ
Келинъаянынъ астыша барып кельди, къуракъшып къал-
гъан козьлеринен Айше къаягъа япышып къалгъан таш
келинге бакъып, баарьни бекледи.

ДОКЪУЗЫНДЖЫ БОЛЮК

1

Бутюн тазелиги, бутюн гузеллиги иле Къызылташкъа,
басыкъ, къасеветли бир эвге кельген яш бир келин киби,
баарь кельди.

Кунеш Аюдагъ устуне тураракъ йымшакъ, лемли
топракыны яхшы этип къыздырып башлагъан кунълерден
биринде Батталнынъ Энвери арабасынен келип Бекирнинъ
тютюн тарласынынъ четинде токътады. Бекир къолундаки
чапасыны ташлап, суаль толу бакъышларыны Энверге
чевиререк арабагъа тараф адымлады:

— Эй, Энвер! Олян, санки, афтанабилен ташыйсынъ
бу фиделерни! Кеткенинъе ярым саат олмады, айванны
харап этеджексинъ.

Энвер атынынъ хамутыны чыкъарып, атынъ башына

ем торбасыны такътыкътан сонъра, келип армут тереклерининъ астында токъталды, ешилъ япракълар туюбунде гизли яткъан йыбрыкъны алды, гъылт-гъылт этип сув ичти, юмругъы иле дудакъларыны, богъурдагъындан ашагъы сюзген сувларны сильди:

— Уйле сыджагъы басмаздан сенинъ фиделерининъ битирмек керекмиз. Акъшам устю де барып меним тарламынъ аркъасыны къашырмаыз. Иште, Земине келе, озю де чапа-чапа келе.

Ашагъыда, деренинъ сыкъ чалылары арасындаки тар ёлдан Земине чапа-чапа оларгъа тараф кельмекте эди. Энверси Бекир бир-бирине индемсийип козь ташладылар, сонъра Земинаге бакътылар. Бекир сомурданды.

— Къоркъам, койде бир шей олды, гъалиба.

— Не оладжакъ? Койде кимсе ёкъ да!

— Бельки де...

Бекир сёзюни битирип етиштиралмады, Земина узакътан къычырды:

— Хабар кетирдим, хабер!

— Не бар я, Земина?

Земина сыкъ-сыкъ нефес алып, армутларгъа якъынлашты.

— Не олды?

— Бир шей олмады. Мемишининъ дереси устюнде руслар ишке киришкенлер.

— Ээ?

— Эси бу! Бу къадар айтты.

— Адамакъыллы ашълатса акъыз! Бу хаберни ким айтты?

— Чилингирнинъ Селими.

Бекир Энверге бакъты, элини ашагъыдаки дереге тараф узатты:

— Энвер, сен арабаны эвге айдама, анда гизле, чалыларынынъ ичинде кимсе тапып оламаз.

— Къоркъма, Бекир дайы!

— Къоркъам, дейсинъми? Атны, арабаны узакъкъа алып кет, сакъла дейим санъа! Айткъанымны япмасанъ арамызда джан агъыртув чыкъар.

Энвер ерге отурды, бетинде тынчлыкъ укюм сюръмекте, Бекир исс эеджанлы эди. Земинанинъ козьлерине къоркъу топланып башлады. Бекир:

— Ким кетирди бу хаберни?— деп сорады.

— Чилингирнинъ огълу Селим.

— Не деди?

— Ич бир шей.

— Айтса, акъыз! Ич бир шей! Ич бир шей! Агъызынъда ич бир шейден башкъа бир шей ёкъмы сенинъ?

Бекирнинъ бети сарарды, эллерини джеблерине сокъты, асабийлене-асабийлене тютюн къутусыны арамагъа башлады. Энвер йыбрыкънынъ янында отъмек богъчасыны аякълары арасына алып, оны чезди, баят отъмекни къопара-къопара ашамагъа башлады.

— Быракъ энди русларны, Бекир дайы! Отур, ич тютюнни раат, раат!

— Валлайы-билляйы, койнинъ башына кечкен сенедeki белялар келеджек олса... Сен о тюфеклерден бирини...

Энвер Бскирге сёзюни битирмеге бермеди, Бекирге тикилип бакъты. Бекир аман сусты, Энвернинъ янына чёмельди, озь-озюне сомурданар киби: «Олер исек, барем бойле олейик!» деди ве сомурдана-сомурдана тютюннини сарды.

Энвер отъмегини чабик-чабик ашай, экиде бир Бскирнинъ солукъ бетине бакъа, толу агъызы, кучюк козьлеринен куле, козьлерини кунешке котерип эндице, тарланынъ сачылмагъан кысымына бакъа.

— Башлайыкъ, Бекир дайы! Кунъ яхшы, тарла да мени сачынъыз, деп ялвара, санки. Сен, Земине, бар Модла Эреджепке айт сувны кессин, бизге чевирсин! Уйлегедже сув кельмесе отуртылгъан фиделер соладжакълар, деп айт. Айды.

Тарлаынъ юкъарысында, шосседде бир атлы псайда олды, атлыны башта Земине таныды.

— Иште Чилингирнинъ Селими. О сизге эр шейни анылатыр. Атлы атыны шоссенинъ кенарындан айдады, экильген тарлагъа кирмемек ичюн эпшейи кетти, энншини энди, бир ань дут тереклерининъ артында козьден гъайып олды, тскрар мейдангъа чыкъты, атыны Бекирнинъ тарласы четинде дёрт нал чаптырды, армут тереклерининъ астына келип токътады.

— Хабер кетиргенсинъ!— деди Бекир къалпагъыны энъсесине итеди, маълайыны къашыды.

Чилингирнинъ огълу ким бильсин неден пек мемнюн корюне. Селим кулюмсиреди:

— Кетирдим, Бекир агъа!— деди ве атындан атлап тюшти.

— Иншалла, хайырлы хабер олмалы!

— Хайырлы хабер, Бекир агъа!

Бекир сесини котерипче:

— Айт, резиль зырылдап отурма! Руслар Мемишинъ

дереси устюнде ишке кириштилер, деп айткъансынъ, хайыр бунынъ пересинде?— деди.

Бекирнинъ теляшлы сесинден яш Селимнинъ бетинден къувагъ бирден ириди, гъайып олды. Селим эллерини аркъасына сакълады, башыны коксюне эгди. Янъы урбалары, янъы потиклери иле шезрли къылыгъы ичинде эм кулюнчли, эм гъарип корюне эди.

Бекир Селимни баштан-аякъ сюзди, огълашнынъ сары потиклерине бакъты, козьлерини къызаргъан козьлерине тикти.

— Бу сенинъ сыфатынъ недир, я. Джумле алем тарлада, топракъ иш талап эте, сен исе кийингенсинъ-къушагъансынъ, форса сатасынъ. Бу акъшам эвленеджексинъми, ёкъса сюннет оладжакъсынъмы?

Энвер башышы эллери ичине комип, яваштан кульди. Земине Молла Эреджепнинъ тарласына тараф кетмекте эди. Бекирнинъ бети артыкъ йымшагъан киби эди.

— Айды, кель, отур, бакъайым. Анълат. Къайдан келесинъ, къайда кетесинъ?

Селим башы аля эгик, яваш-яваш Бекирге якъынлашты.

— Бу саба Ялтагъа бардым, Бекир агъа!

— Ааа, ойле десе! Машаллах! Ялтаны быракъ шимди.

— Къайткъанда Мемишнинъ дереси устюнде русларны расткетирдим.

— Эээ?

— Эписи анда эдилер. Не япаджакъларыны бильмек ичюн атымдан тюштим. Яни, койден ат, араба аладжакълармы, деп араларына къарыштым, таныш олгъан руслардан агъыз арадым.

— Бакъса онъа! Буны эвельдже айткъан олсанъ, бу къадар ачувланмаз эдим.

— Я айтмагъа ара бермединъиз де.

— Не? Ким? Менми? Кель, кель, торун, отур яныма! Корессинъми, Энвер, тамам бабасы киби политикадан аңлай! Айтса торун, айтса не сорап бильдинъ, айтса...

— Сорадым...

— Не сорадынъ?

— Къызылташтан ат-араба аладжакъсынъмызымы, деп сорадым.

— Эээ?

— Эээси, мени буюклекрине алып барды. Бу рус энъ буюклери. Шосседе эр кеске команданлыкъ япа, белинде пыштавы бар, устюнде мешин быджакъ.

— Мешини быракъ.

— Мени корьди, корьди де...

Селим текрар кьызарды, башыны эгди, тизлери устюндеки эллерине бакъты.

— Ээ? Сени корьди...

— Корьди меним бойле кийишгеним... Урбама бакъты, бакъты, «Сен Москвадан кельдинъми?» деп сорады. «Газетаджысынъмы,» деди. Мен де «Эбет» дедим. Москвадан кельдим, газетаджыйым...

— Не?

Шу аныге къадар башыны тизлери арасына алып индемейип дигълеген Энвер башышы котерип, шакъылдап кулды:

— Газетаджыйым, дединъми?

— Я не деп айтмакъ керек эдим? О сорагъан сонъ мен де эбет, дедим.

— Ээ, Айт, айт, даа нелер олды, айт.

— Ойле исс юр, менимнен, деди рус. Чадыргъа кирейик, эписини санъа аңълатайым, А-дан тутып Б-гъадже.

— А-дан, Б-данмы?

— Баштан мен де аңъламадым, амма сонъ фаркъына бардым.

— Не экен?

— Яни ариффи арифине.

— Вай, анасыны! Бакъ бунъа, насыл да аңълай руснынъ лафыны!

— Эбет, ариффи арифине!

Бекир Селимге якъынджа келип бир тютюн даа сарды:

— Айт, торуп, айт!

Тютюн кисесини Селимге узатты.

— Бельки бир тютюн сарарсынъ Бекир эмдженъден.

— Ёкъ! Учъ йыл эвель бир тютюн ичмек истедим, бабам корип къалды, агъызыма бир юмрукъ яндырды. Тютюнден вазгечтигим киби тишимнинъ де ярысыны джойдым. Берекет берсин анам «кырыкъ тишинъ лек чиркин корюне» деди де алтынлардан бирини манъа берди, барып Ялтада агъызыма тиш кьойдурдым.

Селим агъызыны ачты, пармагынен алтын тишини арады, булды:

— Иште, бу!

— Аферии, яхшы тиш. Айды, яхшы, сонъ, рус не деди.

— Эбет, рус. Кеттик, айландыкъ, Гурзуфкъа энген ёлда топракъ обалары бар да, иште, шу руснынъ чадыры, шу обаларнынъ артында экен, Чадыр ичинде маса бар эди. Масанынъ устюнде бир кягъыт, кягъытта бир сюрю чызыкълар, язылар. Рус кягъыт узерине эгильди, дикъкъатнен

бакъты, сонъра пармагъынен бир нокътачыкъкъа басты: иште биз шимди бу ердемиз, деди, яни Мемишнинъ дереси устюнде. Къагъыткъа бакъа да эр ерни коре керата. Къаерде тѣпе бар, къаерде дере бар, къаерде кой, къаерде къара ссельби. Эгисиши биле. Мен де бакътым къагъыткъа, амма ич бир шейни корип оламадым. Ялынъыз чызыкълар, язылар. Язышы манъа къалса озюм де окъурдым, тап о къадар джаиль дегилим. Амма анда окъуп оламадым, иште. Ичимден: Сен айт явур рус, айт, мен де сенинъ айткъанларынынъ афызама къайд этейим, Алланынъ ярдымы иле элинъден сагъ-селямет къуртулсам барып, айткъанларынынъ акъызмай-тамызмай бизимкилерге еткизирим. О икяе этти, мен динъледим. Былтырки зельзеле ссбсбинден ишлер артта къалды, деди. Иште бугунъ киришеджекмиз, машиналар келеджск, бир ай ичинде бурагъа-дже келеджекмиз, деди ве пармагъыны къагъыттаки нокътагъа тиреди. Шосседе асфальт тѣшейджекмиз, деди. Ёлда алты юзге якъын адам чалышаджакъ, бильмем не къадар машина, курск, араба. Эписиши арифи-арифине айтты. Меним аныламакъ истеген шейим, бизден араба аладжакълармы, ёкъса алмайджакълармы, деген шей эди.

—Ээ, сорадынъмы?

— Сорамаз эдимми, сорадым.

— Не деди, алмайджакълармыз.

— Шаймы?

— Валлайы-билляйы!

Селим отъмек богъчасындан бир парча отъмек алып учь кере дудакъларындан манълайына урды:

— Еминим емиш! Тилим тутулсын ялан айтсам!

(Девамы бар).

Терджиман Юнус Къандым.

ИЛЕСАМ мукафатлары теслим олуңды

ИЛЕСАМ— Тюрк Дюньясы Эдебиятына Юксек Хызмет мукафаты Лондрада яшагъан кърымтатар языджысы Джынгъыз Дагъджыгъа берильди.

ИЛЕСАМ— Тюрк Дюньясы Эдебиятына Юксек Хызмет мукафатыны къазангъан Джынгъыз Дагъджынынъ мукафатыны ИЛЕСАМ реиси Яхья Акъзыгин теслим этти. Хасталыгъындан себеп Тюркиеге келип оламагъан Дагъджынынъ мукафатыны кендисе векилетле ёллагъан Тюркие газетасынынъ Ингильтередеки векили Мустафа Кокэр къабул этип алды. Бундан сонъ мукафат алгъанлар дуйгъу ве тюшонджелерини ифаде эттилер. Анкъарадаки Бульвар Палас отелининъ Шаркъ салоньындаки тантаналы тоplashув ИЛЕСАМнынъ зияфетинен скюнленди.

ИЛЕСАМ тантаналарында Тюркие Буюк Миллет Меджлисининъ Башкъан векили Йылдырым Авджы иле Башбакъан ярдымджысы Эрдал Иненю иштирак эттилер. Чешит адамлардан ве teşкиятлардан кельген тебрик телеграммалары окъулды.

Дынгъыз Дагъджы озю бу тантаналарда иштирак этип оламагъаны ичюн онынъ мектюби окъуп эшиттирильди.

Джынгъыз Дагъджынынъ мектюби

Урьметли реис Акъзыгин.

Урьметли ИЛЕСАМ хадимлери.

Урьметли мусафирлер.

Меслек Бирлигининъ 1993 сенеси «Тюрк Дюньясы Эдебиятына Хызмет» мукафатынынъ манъа лайыкъ корюльмесинден ис эткен севинч ве эеджанны анылатмакъ пимди меним ичюн къыйындыр. Бундан гъайры, манъа багълы олмагъан себеплерден толайы, мукафатны теслим этюв тантаналарында иштирак этип оламагъаным ичюн терен кедер ичинде къалам. Шай иссе де меним адымдан урьметли Мустафа Кокэр сизинъ элинъизден бу шерсфли мукафатны алыркен, кедеримни снъерек, озюмни сизинъ аранъызда булунгъан киби ис эте, севинч ве эеджанымни сизлернен пайлашмакъ истейим. Сизлернинъ де, урьметли Бирлик хадимлери, бир анъ мени озь араларынъызда ве сизлернинъ бири оларакъ тасавур этменъизини арзу этем.

Урьметли реис Яхья Акъзыгин,

Кечкен оджакъ (январь) айы ичинде ИЛЕСАМнынъ «Тюрк Дюньясы Эдебиятына Хызмет» мукафатынынъ манъа берилпови акъкъындаки къарарынъызны билъдирген мектюбинъызде: «Романларынъыз, дигер тюрк тиллеринде олгъаны киби, Тюркиеде чокъ биллимекте, окъулмакъта ве севильмектедир. Язгъанларынъ

нъыз тиль ве медениет джезтинден бирлештириджи ве севиндириджи олгъаныны тарих огюнде бир кере даа исбат эттинъыз.

Ишанамыз ки, романларыңызда котерилген меселелер: севги, достлукъ ве барышыкъ дюньясындан сес бермектедир», деп язасынъыз.

Мен сизинъ бу сыджакъ сёзлеринъизни акълагъан бир языджи олгъаныма эмин дегилим. Тюрк инсанларынынъ аджджыларыны, чекишповлерини ве бахтлылыкъларыны дегерли эсерлеринде ортагъа къойгъан башкъа тюрк языджылары аз дегильдир. Тюркиеде, оларынъ арасында мукаяфаткъа мени лыйыкъ корьменъиз эм кушьделик аятымда, эм де эдебият саасында чалышувларымда эмиетли бир роль ойнайджакъына эмин ола билерсинъиз.

Бу ерде, джанынъызны сыкъмакъ эсабына олса да, янъы чыкъкъан «Янсылар 4» адлы эсеримден бир къысымыны урьметли Мустафа Кокэрнинъ окъумасыны риджа этеджегим:

«Телевизордан Тюркиенинъ дженубий-шаркъий сынъырларында Иракъ къурдларынынъ фаджиасыны коремиз. Зеинлерден силинмез бир фаджиа. Дагълар, ямачлар, вадилер адам толу. Къар ве ягъмур ичинде чырпынъан юз бинълернен адам. Аджеба, Кърымнынъ фаджиасы мени бу сой фаджиалардан азат эттими? Аджджы ферьядларнен сачларыны юлккъан аналарнынъ, юзьлерине дешет пердеси синъип къалгъан генчлернинъ, юзьлеринден куломсирев ифадеси силинип кеткен къызларнынъ «Сен бизим фаджиамыздан даа буюк бир фаджиа олмады беллейсинъми!» деп сесленгенлерини дуйгъан киби олам. Керчектен де бу бойлеми? Инсан баласы йигирминджи юз йыл ичинде буюк фаджиаларгъа огърады: юз йыллыгъымызда буюк къабаатлар ишленди. Эр кес башкъаларыннынъ фаджиасыны кенди фаджиасынен ольсей. Ялынъыз бир ольчюде янъылмагъанымнен къаннатленмейим; бир халкънынъ озь топракълары устюнден бир тамам сюрюлюви юз йыллыгъымызда ишленилген джиаетлернинъ энъ буюгидир. Ёкъ, мен агъламайым. Чукъурджаанынъ сарп байырларында балаларыны топракъкъа берген козю яшлы бабаларгъа бакъаркен, 1944 сенессининъ бааринде бизим бабаларымызнынъ, бизим Чукъурджалы балаларнынъ яш джесетлерини сюргюн вагонларындан демирёлларнынъ кенарларына аткъанларыны корьген киби олам. Амма Регина (Эшим) сессиз агълай. Онынъ козьлери яшлы. Насыл агъламасын, онынъ да озь фаджиасы бар-телевизор экранындаки тасвирде о, бельки де, атеш ичинде къалгъан юзбинълердже варшавалыларнынъ олом лагерине кетейткъанларыны корьгендир...Экранда бир тюрк аскери. Аскеринъ тюфегги бойнуна асувлы. Къучагъында къывырчыкъ сачлы бир къурд баласы. Аскер сарф байыргъа тырмана. Тосат-тосат аягъы тая, йыкыла. Эр тайгъанда аскер баланы багъырына даа къатты баса. Регина бакъышларыны экрандан юзюме чевирди, элими тутты, соъбра, о бир элинен козьлерининъ яшларыны сильди ве силеркен: «Дюнья тюркнинъ инсанетлигини бу корюниште корьмесе, башкъа ич бир ерде коралмаз», деди.

Шуны айтмакъ истейим:

эгер эсерлеримнен Кърымнынъ фаджиасыны тюрк окъуйы-
джысына дуйдурувда мувафакъиет къазангъан олсам, ялынъыз
ве ялынъыз тюрк тилининъ гузеллиги саесинде олгъандыр.
Мен не къадар истидатлы олсам да, тюркченинъ гузеллигине
ве ифаде кучюне шанмадан романларымда мувафакъиет къа-
занып оламаз эдим.

Урьметли реис Яхъя Ахъынгиш,

Урьметли Меслек Бирлиги хадимлери,

Бу шерифли мукафатны шахсыма ве эсерлериме ляйыкъ
коръгенинъиз ичюн бир кере даа тешеккур айтаракъ, эм сизлер-
ге, эм де ИЛЕСАМгъа узун фаалиет ве буюк мувафакъиетлер
тилейим. Мени озъ арагъызда зан этменъиз ве сизлерден бири
олгъанымны тюшюнменъиз меним ичюн, энъ аздан, мукафат
къадар бахтиярлыкъ береджек бир менибаадыр.

«Тюрк эдсбияты» журналы. 1993 сенеси, июль.

Кърымтатар халкъы II Къурултайынынъ экинджи сессиясында

1993 сенеси шоль 27-31 кунълери Акъмесджит шеэринде кърым-татар халкъы Къурултайынынъ экинджи сессиясы олып кечти. Къурултайда Кърымдаки ве Украинадаки ичтимай-сиясий вазитке къыймет кесильди, кърымтатар халкъыны Ватанына къайтарув ве ерлештирив проблемалары музакере этильди, кърымтатар халкъы Меджлиси фаалиетининъ эсас догърулышлары бельгиленди, латин графикасы эсасында янъы кърымтатар элифбеси къабул олунды.

Кърымтатар миллий Меджлисининъ реиси МУСТАФА ДЖЕМИЛЕВНИНЪ эсабат доклады

1991 сенеси кечирильген II Къурултайда сайлангъан кърымтатар миллий Меджлисининъ кечкен эки йыл девамьндаки фаалиети делегатлар ве мусафирлер дикъкъатына тевсие этильген эки весикъа толусынен акс эттирильген. Оларнынъ биринджиси, «Кърымтатар миллий Меджлисининъ 1991 сенесининъ июнь айындан 1993 сенесининъ июль айынджа къыска вакъанамеси» адлы весикъадыр. Экинджиси исе-Меджлис тарафындан къабул этильген къарарлар, онынъ беанатлары ве ресмий мектюплери, ресмий teşкиятлардан Меджлис адына кельген мектюплер джыйынтыгъыдыр.

Меджлисининъ фаалиети матбуатымызда да, биринджи небетте, рус тилинде «Авдет» газетасында ве кърымтатар тилинде «Кърым» газетасында тафсилатлы суретте айдынлатылды. Шунинъ ичюн бу доклад не заман, не ерде ве насыл ишлер япылды teşкилинде дегиль де умумий бир козьден кечирив teşкилинде оладжакъ.

Белли ки, Къурултай къарарына бинаэн Кърымтатар миллий Меджлиси халкъымызнынъ темсили оларакъ, энъ юксек ве екане вскиетли органдыр. Онынъ эсас вазифеси— Къурултайнынъ къарарларыны ве халкъымызнынъ эсас талапларыны омюрге кечирмек ичюн япылгъан бутюн ишлерге ёлбашчылыкъ япмакътыр. Онынъ вазифесини ерине кетирмек ичюн Меджлис Къурултайда къабул олунгъан къаиделер муджиби саметдешлеримиз яшагъан ерлерде мааллий структуралар, яни ерли меджлислер teşкиль этеджек, бу структураларнынъ чалышувына ёлбашчылыкъ япаджакъ, Меджлисининъ ичинде исе бутюн зарур сааларда фаалиетлерини teşкиль этмек ичюн болпоклер мейдангъа кетиреджек, миллий икътисадият ве маліе органлары къурумасына ярдым этеджек, девлет органларынен, чешит сиясий,

ичтимай ве миллий-демократик тешкиятлар ве партияларнен, тыш мемлекетлернишъ органлары ве виляетлеринен, чешит тешкиятларнен багъ къурмакъ ве бирликте иш алып бармакъ эди. Шунышъ ичюн докладнынъ эсас макъсады-Меджлиснишъ огюне къойылгъан вазифелер ис дереджеде омюрге кечирильгенини, эда олузмагъан вазифелернишъ себеплерини косьтермектир.

МЕДЖЛИСНИНЪ СТРУКТУРАСЫ

Экинджи Къурултай озъ ишини битиргенден бир афта сонъ, яни 1991 сенеси июль 6-да, бу Къурултайда сайлангъан Меджлиснишъ биринджи топлшувы олып кечти. Бу топлашувда биз Меджлиснишъ озюнде 6 болюк тешкиль эттик.

1. Сиясет ве укъукъ болюги. Бу болюкке Р. Чубаров, Н. Бекиров, профессор В. Возгрин, профессор Р. Аппазов ве Р. Кендже аркъадашлар кирдилер.

2. Иктисадият болюги. Бу болюкнинъ азалары С. Омеров, Р. Аблаев, Д. Муратов, Р. Джемилев, Д. Мустафаев, С. Софу, Ф. Халилов аркъадашлар олдылар.

3. Меденшет, тиль ве дин болюги. Бу болюкнинъ эркъанына профессор Р. Музаффаров, имам Сентджелиль Ибрам, профессор С. Изединов, азыджылар Э. Амит ве Р. Фазыл кирдилер.

4. Информация ве матбуат болюгине И. Умеров, И. Чегертма, Л. Буджурова ве Л. Османов аркъадашлар кирдилер.

5. Мааллий миллий органлар болюгине Дж. Аблямитов, А. Абдураман, А. Джеппаров, Ф. Аблямитов, С. Къадыров, Ш. Кайбуллаев ве М. Чобанов кирдилер.

Бундан гъайры, айры болюк оларакъ, Меджлис мудирлиги къурулды ве бу болюкнинъ ёлбашчылыгъына С. Керимов сайланды.

Тыш ве миллетлерара алякъалар болюгини тешкиль этмедик ве бу ишлер Меджлис ренсини юкленильди. Айны шу топлашувда Меджлис президиумыны, яни идареснишъ сайладыкъ. Президиумгъа Меджлис болюклерининъ мудирлери, профессор Р. Аппазов, Меджлис ренси ве онынъ муавини кирдилер.

Вазнетимизге ве ишимизге коре, бираз сонъджа, болюклерде ве президиумда базы деъгъишмелер яптыкъ ве шимди Меджлис президиумынынъ азалары М. Джемиль огълу, Р. Чубаров, Н. Бекиров, Л. Османов, Р. Аппазов, С. Омеров, Р. Къуртисев, Дж. Аблямитов ве С. Керимов аркъадашлардан ибареттир.

Меджлиснишъ эр бир азасы айры бир болюкке пекитильгенине бакъмадан, эльбетте, ялынъыз шу болюкнинъ ишлеринен огърашмадылар, чюнки Меджлис аз сайылы олувна бакъмадан халкъымызнынъ огюнде тургъан бутюн проблемаларнен мешгъуль олмакъ керек эди. Бутюн муим къарарлар Меджлис ве президиум топлашувларында къабул олунды.

Къурултайда къабул этильген къанделерге коре, Меджлисинишъ топлашувлары, энъ аздан, учъ айда бир кере кечирильмек керек эди. Амма кечкен эки йыл халкъымыз ичюн кызгъын

вакыяларнен зенгин олгъаны ве бунъа коре къарарлар къабул этмек керек олгъаны ичюн Меджлис топлашувлары сыкъча кечирильди. Бойледже, кечкен эки йылда биз секиз топлашув ерине 22 топлашув кечирдик. буцдан гъайры эр афта Междлис президиумынынъ топлашувлары откерильди.

Топлашувларымызынынъ чокъу ачыкъ олды. Оларда «Авдет», «Къырым», «Къырым седасы» газеталарынынъ, сийрекче «Янъы дощя» газетасынынъ мухбирлери, тыш мемлекетлерден кельген мухбирлер булундылар. Чокъ толишувларымызда Украина парламентинынъ ве Кърым Джумхуриети Юкъары Шурасынынъ вскиллери, Украина девлет адамлары ве Кърым идаресининъ вскиллери, Кърымнынъ чешит миллий-медений тешкиятларынынъ азалары мусафир оларакъ иштирак эттилер.

Тек базы вакъытларда, меселя, 1991 сенесининъ август айында Советлер Бирлигинде укюметни девирмек тешеббюси догъган ве мейдангъа ГКЧП чыкъкъан вакъытта эм де 1992 сенесининъ октябрь айында Кърымда олып кечкен вакъялар девиринде биз къапалы топлашувлар отъкермеге меджбур олдыкъ, чюнки о вакъытта орталыкъта ачыкъ чатышувлар ве дженк телокеси бар эди, биз де бунъа коре керекли тедебирлерни коръмеге меджбур олдыкъ. Эр алда топлашувларымызда къабул этильген къарарлар ачыкъ илян этильди ве матбуатта басылды. Бизге душманджа бакъкъан кимселернинъ «Меджлис насылдыр халкътан узакъ олгъан ве къапалы бир структурадыр, онынъ топлашувларында насыл къарарлар къабул олунгъаны кимсеге белли дегиль» деген уйдурмаларнынъ акъикъатнен ич бир алып-береджеги ёкъ.

Биз эр бир Меджлисининъ ве меджлис президиумы топлашувларынынъ протоколларыны бир джыйынтыкъ ялып, Къурултай делегатларына ве мусафирлерге теслим этеджек эдик, амма, чокъ, языкъ ки, вакътымыз етишмегенненден себеп бу ишни ялып оламадыкъ. Эр алда бу ишни биз бираз сонъ да япа билемиз.

КЪРЫМ АКМИЕТИНЕН МУНАСЕБЕТЛЕРИМИЗ

1991 сенесининъ Къурултайындан бираз сонъ, даа догърусы 1991 сенеси июль 10-да биз Къурултайда къабул олунгъан къарарларны Кърым Юкъары Шурасына ёлладыкъ. Материалларнен берабер ёллангъан мектюпте биз оларгъа крымтатар миллий Меджлиси ве Юкъары Шурасы президиумы арасында корюшюв кечирильмесини ве бу корюшювде Къурултайда бакъылгъан бутюн меселелер музакере этильмесини теклиф эттик. Амма олар озьлерининъ 1991 сенеси июль 29-да отъкерген топлашувларында Къурултайымызгъа къаршы бир къарар къабул эттилер. Бу къараргъа коре, Къурултайда къабул этильген документлер Совет къанунларына уйгъун кельмей ве Къурултайда сайлангъан крымтатар халкъынынъ миллий Меджлиси де къанундан тыштыр.

Эки йыл кечти, артыкъ не Совет къанунлары, не де Совет

укуомети орталыкыта кьалмады, амма олар аля бугунь кьрым-татар халкы тарафындан сайланган миллий органы кьанундан тыш демектен кьайтмайлар.

Бунын себеби шунда ки, олар кендилерини, яни Кьрым Юкьары Шурасы векиллери Совет укуомети ве коммунист режими вакытында сайланган эдилер. Эбет, оларнын эскернети озьлерини баягы вакытта берли коммунист саймайлар, «демократ» адыны ташыган партия ве тешкиятларнын азалары олдылар, амма оларнын коммунист ве тоталитар тюшонджелери ич де денъишмедди.

Бир кьач ай эвельси Кьрым Юкьары Шурасынын реиси Н.Багровнын телевиденинде отькерген матбуат конференциясында Меджлисиен мунасебетлерини насыл кьураджакьлары акькында суальге шойле джевап берди: «Эгер 1991 сенеси Кьурултайны отькермезден эвель документлер лейхаларына бизим теклифлеримиз кирсетилген олса, шимди мунасебетлеримиз башкьаджа олур эди».

Шунын ичюн, сайгылы Кьурултай векиллери, эгер бизим Кьурултайымыз кьабул этеджек кьарарларны Н.Багров ве Кьрым Шурасы тарафындан «кьануний» деп ташылмаларыны истесенъиз, демек башта оларнын босагьасына бармакь керекмиз. Олар бизге Кьурултай насыл кьарарларны кьабул этмек керек олдугы хусусында ве асылында кьрымтатарлар озь топрагында не япмакь кереклиги хусусында акьыл огретирлер ве эгер де биз оларнын дедиклерини ерине кетирсек, демек мунасебетлеримиз чокь яхшы оладжакь.

Иште, оларнын мантикьлары ве позициялары.

Амма биз оларнын сёзюни динълемесек, оларгьа баш эгмесек, кьарарларымыз ве Меджлисимиз «кьануний» танылмайджакь. О вакыт олар кене тек озьлеринин сечип алган ве оларгьа чанакьяларлыкь япкан бир кьач кьрымтатар, халкьымызнын «кьануний» векили оларакь косьтериледжек ве халкьымызнын проблемалары тек оларнен бакьыладжакь.

Эм бу кунге кьадар ойле де япалар. Озьлери бегенген бир кьач адамдан «татар» структуралары ве насылдыр «татар» идарелери яптылар ве бу кимселерини янларында тутумахь ичюн, оларны беслемек ичюн Украина тарафындан халкьымызнын Ватанына кьайтарылмасы ичюн айырылган параларны истегенлери киби масраф этмектелер.

Бу структуралардан гьайры, оларнын Юкьары Шурасында бир «татар» депутаты да бар. Билъгенимизге коре, 1991 сенеси рус чокьлугы арасында кечирилген «референдум»нын нетидажесинде Кьрым виляети Кьрым Мухтар Совет Социалист Джумхуриети адыны ташып башлады ве Кьрым виляет Шурасынын азалары Украина парламентишн кьарары муджиби Кьрым Джумхуриети Юкьары Шурасынын векиллери оларакь сайылып башландылар. Кьрымтатарларгьа да бу «парламентке» 7 векилни кирсетмеге мусааде эттилер эм оларны сайламакьны кьрымтатарларнын миллий-мдений джемиетлерине теклиф эттилер. Амма бизим джемиетлеримиз бу теклифин ред эттилер,

чюнки миллет вскиллерини сайлав меселеси медений джемиет-леришъ дегиль де, бутюн халкънынъ меселесидир..

Бу проблеманынъ чезиллови Къурултайгъа авале этильди, Къурултай исе 7 векиль теклифини ред эткен эди, чюнки 200 къадар векильден ибарет олгъан парламента 7 адамынъ сеси ич бир шейни аль этмейджек, амма анда бизим вскиллеримиз олгъанынъ пропаганда этмек ичюн къулланыладжакъ.

О заман Кърым ахьмети эски совет усулыны къулландылар ве озьлерине табий оладжакъ кърымтатар «медений джемиет-лери»ни мейдангъа кетирмеге урундылар. Бойлеликле, чиберек янып сатмакънен огърашкъан бир аилевий кооператив «Ешилъ ада»гъа кърымтатар медений джемети ады берди ве онынъ сабысыны Кърым Юкъары Шурасына халкъымызынъ векили оларакъ къабул этилер. Ялынъыз керекли олгъан даа 6 адамы олар бу кунге къадар тапып оламадылар ве шунынъ ичюн де планларыны эда этип оламадылар.

Эбет, бизим халкъымызынъ ичинде де озь шахсий менфаат-ларыны миллет такъдиринден юксек корьген кимселер аз дегиль-дир. Бойле кимселер, бизде де чокъ ве алгъан маломатларымыз-гъа коре, даа бир къач бойле кимселер Кърым Юкъары Шурасы-нынъ депутатлары олмакъ ичюн аджелеликнен сахте «медений джемиетлер»нинъ нефретини къазанаджакъларынынъ фаркъына бардылар, гъалиба, сонъундан макъсадларындан вакъытынъджа вазгечтилер.

Бойлеликнен, шимди Кърым Джумхуриетининъ Юкъары Шурасында бу куньгедже тек бир кърымтатар «векиль» бар. Керчек, о ич бир вакъыт парламента теки тартышувларда иштирак этмей. О тек рей бергенде иштирак эте ве Н.Багровнынъ фикир-лерине къаршы элини котергенини биз даа корьмедик. Амма шу юкъары Шурада даима кърымтатар халкъынынъ адындан къонушкъан тек ады русча, амма кърымтатар сой адыны ташыгъан адам бар. О, кърым «парламентининъ» векили дегиль, лякин оны даима анда давет этелер ве онъа сёз берелер. Онынъ сачма-сапан къонушмаларыны залда отургъанлар я да телесейирджилер яхшы анылап оламайлар, о кенди къонушмаларында мытлакъа Къурултайгъа я да кърымтатар халкъынынъ миллий Меджлиси-не къаршы бир къач пис сёзлер айта. Анылагъанымызгъа коре, иште, садедже айткъанда, бу пис сёзлерни эшитмек ве телесейирд-жилерге эшиттирмек, макъсадынен бу эрифни «парламентлери-не» давет этелер ве онъа сёз берелер.

Бельки мен бу Кърым Юкъары Шурасында векиллик меселе-синде бираз зиядедже токъталгъандырым, амма бу гъает муим меселедир ве бу меселеде биз, истер бу ерде, истер сонъра, миллий Меджлисимизинъ топлашувында бир кескин къараргъа кельмек арфесиндемир.

Шимди Кърым Юкъары Шурасында сайлавлар акъкъында яхшы къанун ишленмекте. Қануннынъ мевджут олгъан лей-халарынынъ биринде кърымтатарлардан 14 адамдан ибарет квота козьде тутула эди. Амма айнеджилик шунда ки, депутат-лыккъа намзетлерни джемаатчылыкъ — сиясий teşkilatлар ве

партиялар косьтерелер, амма кырымтатарларнынъ озьлери дегиль де, Кърымнынъ бутюн залиси сайлай. Атта о я да бу намзетке къаршы бутюн кырымтатарлар рей берсе биле, о эп бир рус ве башкъа миллет векиллерини рейлеринен кырымтатар халкъыннынъ депутаты оларакъ сайлана биле, чюнки шимди кырымтатар Кърым залисининъ 10 файызыны тешкиль этелер.

Бу кырымтатарларнынъ белли бир группасыны, онъа башлыкъ япкъан ве Кърым Юкъары Шурасынынъ даимий мусафирини пех рухландырды, чюнки кырымтатарларнынъ рей берювлеринден олар шубелселер, шунунъ ичюн де олар рус тилли граждандаргъа ишаналар. Беш афта эвельси олар аджеле суретте озьлерининъ «баш корюшювлерини» отъкердилер ве делегатлыкъга намзет косьтермек ичюн партия тешкиль этмеге къарар къабул эттилер.

Амма олар нафиле ашыкътылар — Кърым Юкъары Шурасынынъ сонъки топлашувунда бу лейха ред этильди, чюнки анда сёзге чыкъкъан векиллерининъ фикирлерине коре, «сюргюн олунгъан халкъларгъа» парламентке квота бермек демократик принциплерине джевал бермей. Сессияда сёзге чыкъкъан Зарубин адлы векиль бойле айтты: «Бир заманларда Кърымдан бир къач юз фаише де сюргюн этильген эди. Ойле исе шимди фаишелерге де парламентимизде квота береджекмизми?»

Ич бир кимсе Кърым Юкъары Шурасынынъ топлашувунда бу бизим халкъмызны акъаретлеген сёзлерге къаршылыкъ билдирмедди. Аксине бу пис сёзлер чокъусыны къанаатландирди ве ишандырыджи бир делиль киби танылды. Кърымтатарлар ичюн парламентте квота меселеси кунъ тертибинден чыкъарылды.

Иште, буларнынъ «къануны» сайылгъан ве бизге къанун акътынъда акъыл огретмеге чалышкъан «парламент»нинъ ахлякы ве тюшонджесевнеси шойледир. Эбет, шубесиз, Кърым парламентинде бу дереджеде шовинист олмагъан кимселер де бардыр, амма оларнынъ о ерде бутюк тесири ёкътыр.

Бираз сонъундан Н.Багров журналистлернен олгъан корюшювинде озюнинъ къатнен «сюргюн этильген халкъларгъа» квота берильмесининъ тарафдары олгъаныны айтты. Амма бизим тюшонгенимиздже, эгер бу квоталар боюнджа намзетлер озь халкъы тарафындан дегиль де, Кърымда яшагъан бутюн халкълар тарафындан сайланаджакъ олса, бу, бизим топрагъымызда даа зияде кергинлик асыл этеджек.

Сонъки эки йыл ичинде биз Кърым Юкъары Шурасынынъ ренси Н.Багровнен, Юкъары Шурасынынъ дигер юксек мертебелли адамларнен бир къач кере корюштик, чокъ къонуштыкъ, амма бу корюшювлер ич бир мусбет нетиadge бермедди.

Сонъки вакытларда Н.Багров матбуатта ве телевидение вастасынен Меджлис онынънен ич бир тюрлю багъ тутмагъа истемегенини бир къач кере айтты. Онынъ бу айткъанлары акъикъаттан пск узакътыр. Багъ тутув ве корюшювлер бир къач кере олды, лякин олар, меним айткъаным киби, ич бир шейге алып кельмедди. Биз онынънен 5-6 кере айрыджа корюштик. Сонъки корюшивимиз бу йыл майыс айында олып кетти, амма

айтканым киби, бу корюшювлерде ич бир анылашувга иришип оламадык. Эгер бир тараф экинжи тарафы аныламага биле истемесе, ойле такъдирде насыл анылашув ола билир? Олар халкымызнынъ векиллери тарафындан сайланган ве бутюн халкымызнынъ темсили олган органы танымайып, бизлернен тек айры бир шахсалар киби къонушмакъ истейлер. Эм де эски заманларда олганы киби яни олар коммунист партиясы ёлбашчылары олганлары вакытындаки киби къонушмакъ истейлер: олар эмир берсшлер, дигерлери исе тек динълейджеклер, разы оладжакълар ве эмирлерине итаат этеджеклер. Амма къримтатар миллий арскетинен бойле шекильде къонушмалар эски заманларда да кечмей эди, шимди де кечмейджегине шубе биле ёктыр. Бу акыкьатны олар даа аныламадылар ве аныламага да истемейлер.

Иште, къримтатар миллий Меджлиси ве Кърымда яшаган русларны темсиль эткеи органы — Кърым Юкьары Шурасынен мунасебетлеримиз бойле вазнеттедир.

Къурултайымыз тарафындан миллий Меджлисимизге авале этильген вазифелерден бириси девлет органларыннен мунасебетлер кърмакъ, бу органларнен берабер халкымызнынъ акъ-укъукъларыннынъ тикленмеси ве даа сюргюнликте яшаган семетдешилериимизнинъ Ваташга къайтарылмасы ичюн мумкюн олганы къадар бирликте чалышувны яратмакътыр. Лякин бу вазифе эда этильмеди демек мумкюн, чюнки экинжи тараф керчектен де берабер чалышмага ве анылашмага даа азыр дегиль. Олар даа большевик принциплерине коре анылашмакъ истейлер, бу принципке коре исе азлыкъны тешкиль эткенлер мытлакъа чокълукъга табий оладжакълар. Биз исе халкымызга къариш япылган джинаетлер нетиджесинде озь топрагъымызда азлыкъны тешкиль этемиз. Къурултай миллий Меджлисимизге ерли муistemлекеджи идаресине табий олмакъ вазифесини бермеди, эм бойле вазифени ич бир вакыт бермез.

Эгер Къурултайымызнынъ эксери векиллери башкъа бир фикирге кельселер, озь туткан ёлларыны деныштирип, базы бир проблемаларымызны бираз къолайджа чезмек умюти иле маалий акимнетге табий олмакъ къарарына кельселер, яни кечкен Къурултайда къабул этильген миллий мустакъиллик декларациясындан, даа догърусы, озь топрагъымызда инсан киби яшамакъ умютинден вазгечеджек олсалар — бу башкъа меселе. Ялынъыз о заман Къурултайда низамнамемизге коре миллий Меджлисимизнинъ тек учье бирине дегиль де, тамамиле бутюн Меджлисимизни, онынъ реисини ве реис муавинини деныштермек керек оладжакъ. Лякин шимди Меджлисте бойле фикирни юрсеткенлер ёктыр, демек мумкюн.

Лякин, эр алда, биз кимлергедир хызметчи, ишчи олып къалмакъны истемесек, озь топрагъымызда халкымызнынъ дегерли яшайышына, инсанджа аят къурулмасына тырышсакъ, бизим огюмизде даа чокъ зорлукълар, девамлы ве исрарлы давалар ве чатынмалар оладжакънынъ аныламакъ, бильмек керекмиз.

Сонъки йылларда олып кечкен вакъталар ве, хусусан, 1992 сенеси октябрь айында олып кечкен вакъталар шушы косътердилер ки, халкъымызнынъ шерсфини ве дегерлигини, аяты ве сагълыгъыны къорчаламакъ ичюн оларгъа къаршы япылгъан бандитлик уджюмлеринден къорчаламакъ ичюн базы бир тешкилятландырылгъан умуммиллий тедбирлерни корьмек зурурдыр. Бойле къорчалав тедбирлерини тешкилятландырмакъ ве омюрге кечирмек, февкъульаде тедбирлерни белли бир шараитте къулланмакъ ичюн Меджлиске вежлетлик бере биледжек бир весикъа ишленилип, къабул этильсе, менимдже, макъсадкъа уйгъун олур эди. Эбет, Меджлис бойле вежлетликни алгъан сонъ дерьал онда файдаланыр, деген нетидже чыкъармакъ керекмей. Лякин биз эр анги бекленильмеген вазиетке азыр олмакъ керекмиз. Бу весикъа миллетлерара акъ-укъукъ нормаларына ве Къурултайымыз тарафындан къабул этильген кърымтатар халкъынынъ озь Ватанында миллий мустакъыллиги акъкъында декларациясына эсасланмакъ керек. Бизде бойле весикъанынъ лейхасы даа ёкътыр. Лякин биз мында принципиаль бир къарар къабул эте билемиз. Бунынъ ичюн эсас шартлар хусусында анылашмакъ зарур, оны ишлемекни исе Меджлисининъ сиясий—акъ-укъукъ боллогине авале эте билемиз.

Буннынънен берабер, бир даа текрарламакъ истейим, кърымттар миллий Меджлиси эр анги корюшповлерге даима азырдыр. Эгер экинджи тараф да тазе фикирлер, керчек анылашмалар билъдирсе, бирликте чалышмакъ истесе ве бунъа азыр олса, буюрсынлар.

УКРАИНА ЁЛБАШЧЫЛАРЫНЕН МУНАСЕБЕТЛЕРИМИЗ

Меджлисининъ Украина девлет органлары ве ёлбашчыларынен мунасебети эки йыл девамьнда, эльбет Кърымнынъ ерли идарелеринен олгъаны киби дегильдир. Эгер Кърым акимнети эсасен халкъымызнынъ укъукъыны тиклемек ичюн япкъан арскетимизде аякъ чалмагъа ве халкъымызга къаршы япылгъан зорлукъларнынъ, джинастлернинъ нетижелерини пекитип къалмагъа, темеллештирмеге истесе, Украина эски Советлер Бирлиги дагъылгъан сонъ бугуньде халкъымызнынъ озь Ватанына къайтмасына икътисадий джезттен ярдым бермеге тырышгъан екане девлеттир.

Эбет, бу Украинанынъ озюнинъ менфаатлары огърунда япылгъан иштир, чюнки кърымтатарларнынъ эксернети ве бу халкъ тарафындан сайлангъан кърымтатар миллий Меджлиси озь Ватаныны Украина сыгъырларында миллий мухтар Джумхуриет олгъаныны истейлер. Олар дженктен сонъ Русияден Кърымгъа кочюрилип кстирильген эалиге нисбетен Кърымнынъ Русиеге къошулмасынынъ, озь ваташларынынъ Украина ве Русие арасында болонмессининъ тарафдары дегиллер.

Экинджиден, бу тюрк ве ислям доньясында Украинанынъ урьметини юксельмектедир.

Учюнджиден, кърмтатр миллий арекетининг та эски заманлардан берли Украинанын тоталитар режимге кършы бирликте курешкен шимдики миллий демократик куветлеринен сыкы ве достане алякьасы бардыр. О йылларда бизлер тоталитар режимге кършы берабер арекет эттик. Украинанын шимдики миллий-демократик куветлеринен ве партияларнен сыкы ве достане алякьалары бар. О йылларда бизлер тоталитар режимге кършы арекет алып бардык. Шимдики Украинанын эсас кувети— Украина Миллий арекет партиясы (РУХ) кърмтатар миллий Меджлисини ресмий суретте таныды. Бу факторны Украинанын девлет ёлбашчылары, эльбетте, белли дереджеде эсапкьа алмагьа меджбурлер.

Айны вакьытта Украинанын девлет органлары Меджлисинини ве укьукьларымызны ресмий суретте танысалар, оларнын Кърм ёлбашчыларынен мунасебетлери даа зияде бозуладжакьы ве андаки шовинист куветлер даа зияде фааллик косьтерип, Кърмны Русиеге кьошмагьа арекет этеджеклеринден зияде сакьыналар.

Украина девлетининг бир чокь ёлбашчылары Кърм мемуриетинен берабер чокь вакьытлар коммунист партиясында олдылар ве оларнын бугунге кьадар багьлары сакьлыдыр, олар бугун де догьрудан-догьру, я да кимлерингдир вастасынен коммерция структураларынен умумий менфаатлары бардыр.

Даа ойле бир категориялы адамлар да барлар ки, оларнын фикирлерине коре, эгер кърмтатарлар тездже ве бутюн Кърмгьа ерлешсе, оларнын миллий мухтар Джумхуриетлери кьурулса, олар русларгьа коре Украинанын бутюнлигине телоке ярата билирлер ве Кърмны Тюркиеге кьошарлар я да мустакьыл кърмтатар девлетини мейдангьа кетирирлер, деп тюшюзелер. Мында эсас манткь, эльбетте ёкьтыр, лякин бойле кейфтеки адамлар олгьаны бизге яхшы беллидир.

Бутюн бу факторлар о, я да бу дереджеде Украина ёлбашчыларынын Кърмгьа ве кърмтатарларгьа нисбетен туткьан сиясетине тесир эте, оны илериде не оладжакьына белли олмагьан кьапа-кършылыккьа, базы вакьытларда исе принципсиз ве зарарлы алларгьа алып келе. Бу исе, айны заманда Украинанын озю ичюн де файдалы олып чыкьмай.

Украина, юкьарыда кьайд эткеним киби, шимди кърмтатарларнын озь Ватанларына кьайтарылмасына белли бир дереджеде маддий ярдым бермекте. Лякин биринджиден бу ярдым пек аз оны атта темсиль ярдым демек мумкюн. Эгер Украина бу ярдымны керекли дереджеде арттыргьан олса эди, кърмтатарлар Ватанларында даа тез ерлешир, ишлерини сырасына кьояр ве истиджеде Украина девлетине файда кетире билир эдилер, чюнки кърмтатарлар не кьадар эмексевер олгьашлары эди эр кеске беллидир.

Сёз сырасы якьын вакьытта элимизге Буюк Британия тышкьы ишлер министрлигинден бизим Америкадаки Кърмтатар миллий комитетининг ёлбашчысы Фикрет Юртер аркьадашьмызнын адына язылгьан бир мектуп кечти. Мектупте тышкьы ишлер

министрлигиниң мемуриети Украина Девлетинден алгъан малюматларгъа эсасланаракъ, къримтатарларнынъ Ватанларында ерлешмелери ичюн Украина девлети 70 миллион долларлыкъ ярдым айыргъаныны хабер эте. Украина парасына чевирилсе, шимди бу ракъам тахминен 300 миллиард карбованецши тешикли этер.

Эгер Украина девлети бизге керчектен де бу къадар пара айыргъан олса, бизим зияде аджеле проблемаларымыз чезилир ве халкъымыз бу къадар фаджиалы вазиятте къалмаз эди. Амма алгъан хаберимизге коре, Украина девлети къримтатарларгъа бу йыл ярдым оларакъ тек 10—12 миллиард карбованецке якъын пара айырды. Къримтатарларгъа берильген бу ярдымнынъ мыкъдары базы бир девлетлер тарафындан 20—25 кере арттырылып косьтерильди. Эбет, Украинанынъ берген бу кучюк ярдымы ичюн де тешекюр бильдиремиз. Чюнки бизге бу хусуста догърудан-догъру борджлу олгъан Русиянен Узбекистан киби Джумхуриетлерден бу ярдым да ёкъ. Амма ракъамларны бу дереджеде къабартып косьтермек ве базы бир девлетлерге бойле эсассыз хаберлерни ёлламакънынъ манасыны ич де анълап оламаймыз.

Экинджицен, Украина тарафындан айырылгъан бу ярдым да къримтатарларнынъ исзаретине кечмей. О паралар Кърым мемуриетине ёлланъла ве бу мемуриет истегини киби, керексиз ерлерге де масраф эте биле.

Украина ёлбашчыларнынъ Кърым мемуриетинен мунасебетлери кергинлешкен вакъытларда къримтатарлар ве оларнынъ Меджлиси хусусында зиядедже хатырламагъа башлайлар.

1992 сенеси майыс айында да шойле олгъан эди. Кърым Юкъары Шурасы Къримны мустакъиль девлет оларакъ илян эткен ве Къримны Украинадан айырмакъ ёлуны туткъанда Меджлис ёлбашчыларыны ресмий суретте Украина сессиясына давет эттилер, Меджлисининъ реисине сёз бердилер ве Украина Юкъары Шурасынынъ ант комиссиясы Меджлис къримтатарларнынъ вежялетли органы олгъаныны танымакъ ишинен огърашаджагъы акъында къарар къабул эткен эдилер. Лякин Къримнынъ ёлбашчылары вакъынджа озь фикирлеринден вазгечкен сонъ Украина ёлбашчылары къабул эткен къарарларыны деръал унуттылар.

Къримтатар миллий Меджлисининъ векиллери Украина ёлбашчыларынен корюшкенде, Кърым ве Украина арасында мал-мулкни сынъырмамакъ хусусында откерилюген корюшювлерде мытлакъа Меджлис векиллерининъ де иштирак этмелери талап этильген эди.

Украина парламентининъ ёлбашчылары бу талапларымызны принципиль догъру таныдылар, амма бу хусуста къарар къабул этмге кене Кърымда вазият кергинлешмесинден сакъындалар.

Украина джемаатыны къримтатар халкъынынъ аяты ве проблемаларынен таныш этмек макъсадынен 1992 сенеси Киев шеэринде медений ве кутлевий-сиясий тедбирлер откермек ичюн Киев шеэр акимистинен анълашкъан эдик. Энди тедбирлерни откериювиниң текмиль вакъты, программасы ве дигер детал-

лери де аңлашылган эди, лякин сонъки вакъытта Кърым мемуриетининъ тазыйыгъы нетиджесинде эльде этильген аңлашмалар бербат этильдилер. Эбет, олар бойле муим тедбирининъ Меджлис тарафындан япыладжагына къатнен къаршы эдилер. Бельгиленген, керчектен де бизим проблемамызны белли бир дереджеде чезмеге ярдым эте биледжек тедбирлер ерине Украина Медениет министрлыгынъ айыргъан сермиясы эсабына «Киевде кърымтатар медениети «кунълери» адынен Кърым мемуриетининъ алий мертебели ёлбашчыларынынъ ве оларнынъ къолу астында булушъан эм де тек оларнынъ эмириши эда этмек ичюн чалышкъан кърымтатар миллетине аит шахсларнынъ ёлбашчылыгъы алтында совет девирининъ рухунда тантаналы шоу отъкерильди. Оларнынъ макъсады Кърым акимieti кърымтатарларнынъ медениетини сакълап къалмакъ ве ишкешаф эттирмек ичюн мына насыл чалыша, деп косътермек, догърусуны айтаджакъ олсакъ, яшълыш малюмат бермектен ибарет эди. Эм Киевге бараджакъ медениет хадимлерининъ группасыны топламакъ ичюн энди аңанеге чевирилип къалган «къамчынен урып къавалты бермек» усулындан файдаланылды. Базы коллективлерининъ ёлбашчыларыны «Украина халкъ артисти» унванины бердиртирмиз дедилер, дигерлерине исе пара айырмамыз, я да квартира бердиртмемиз деп къоркъуздылар.

Бойле мисаллер джедвелини даа чокъ девам эттримек мумкюн эди, лякин бойле сиясетининъ украин эм де кърымтатар халкъынынъ озъара мунасебетлерини пекитмек ве къавийлештирмек ичюн ич бир тюрлю ярдым этмейджегини аңламагъа бу да етер деп тюшюндик.

Кечкен сене Алуштада ве Акъмесджитте олып кечкен октябрь вакъияларындан бир къач кунъ кечкен сонъ Украинанынъ Президенти Л. Кравчук кърымтатар халкъынынъ Меджлисини кърымтатарларнынъ кутълевий сиясий teşкиляты оларакъ таныйджагъыны айтты. Лякин биз бунынънен разылашып оламаймыз. Не ичюн десенъиз, биринджиден, Меджлис бу teşкилят, партия, меслекдешлерининъ группасы дегиль. О, халкънынъ озю демократик ёлнен сайлагъан вежялетли teşкиляттыр. Экинджиден, эгер биз оларнынъ дегени киби япмакъ истеп, умуятмеден Къурултайда Меджлисни кутълевий-сиясий teşкилят оларакъ джедвельге алдырмакъ керекмиз, деген къарагъа кельсек, бу Кърым мемуриетине Меджлиске бутюн халкънынъ вежялетли teşкиляты оларакъ дегиль де, башкъа чешит-тюрлю сиясий группаларгъа ве джемиетлерге, шу джумледен оюнчакъкъа чевирилген сойларына бакъкъан киби бакъмакъ имкянынъ береджек. Чюнки бойле teşкилят ве джемиетлерни Кърым мемуриетининъ озю истегени къадар мейдашгъа кетире биле. Эбет, бу бизим проблемамызны чезмеге, бизим акъ-укъукъларымызны къорчаламагъа, Кърымда тынчылыкъны сакъталамагъа ич бир тюрлю ярдым этмейджек.

Айны заманда, биз Украина ёлбашчылары Кърым ве кърымтатарларгъа нисбетен чокъча ферасет косътерирлер, деп умуяттемыз. Биз Украина ёлбашчыларнен олган озъара мунасебет-

леримизни пекитюв ёлларыны араштырувны усанмадан девам эттиреджекмиз, озюмизнинг туткан ёлумызны да изчеслихкен, арасыны узьмей, джемааткы анылатып бараджакъмыз. Эгер Украина ёлбашчылары бизим акъ-укъукъларымызны къорчаламагъа истемегени кесен-кес анылашылса, сонъра, эбет, бизим акъ-укъукъларымызгъа нисбетен бойле мунасебетлер къайдан келип чыкъканыны огренмек ве оны омюрге кечирмек ичюн комплексли тедебирлер ишлеп чыкъмакъ ёлуна кечмеге меджбур оладжакъмыз.

ИЧТИМАИЙ-СИЯСИЙ ТЕШКИЛЯТЛАРНЕН АЛЯКЪАЛАР

Меджлис Кърымда ве Украинада олгъаны киби, сабыкъ СССРде олгъан демократик тешкилятларнен де алякъалар багъламакъ ве оларны инкишаф эттирмек ишине буюк эмнет берип кельди, эм шимди де бере. Бу меселеде бизде ич бир тюрлю зорлукълар ёкътыр, чюнки кърымтатар миллий арекетининъ нуфузы юксек дереджеде олып, Меджлисининъ векиллери бутюн вахъыт чокътан-чокъ миллий-демократик тешкилятларнынъ, партия ве халкъ джебзлерининъ, олар кечирген съездлер ве форумларнынъ дегерли мусафирлери сайылалар. Проблема исе шунда ки, бизде адамлар, вахъыт, сермия етишмей, онынъ ичюн биз бу алякъаларны кереги киби пекитмек, корюшювлерни сыкълаштырмакъ, оларгъа даимий туюс бермек имкянындан маруммыз. Бойле алякъалар гъает зарур ве гъает файдалы олгъаны исе бир тюрлю шубе догъурмай. Сёз келими, тек бир вахъаны хатырласакъ стерлик олур. Былтыр октябрь айында Кърым акимиятининъ кърымтатарларгъа къаршы япкъан зорбалыгъыны токътатмакъ ве якъалангъан йнгирмиден зияде адамымызны апстен къуртармакъ ичюн шойле тешкилятларны да ишке къойдыкъ, нетидже оларакъ, Меджлис багъ туткъан миллий демократик ве укъукъ къорчалайджы тешкилятлардан кърымтатарларгъа гонъюльдешлик бильдириджи, акъсызлыкъкъа наразылыкъ бильдириджи телеграммалар келип башлады. Татарстан ве Кавказдаки базы тешкилятлар ве партиялар исе атта бизге ярдым этмек ичюн озь гонъюллилерни де ёлламагъа азыр олгъанларыны бильдирлер.

Биз Кърым ве Украина черчивесинде украин миллий демократик тешкилятларынен алякъаларымызны пекютювге устюн дереджели эмнет берген эдик, эм береджекмиз, чюнки Кърымнынъ келеджеги хусусындаки фикирлеримиз эсасен бири-бирине уйгун олып, олар бу эснада бизим эсас иттифакъдашларымыздыр.

Кърымдаки рус тилли тешкилятларнен алякъаларымыз исе баягъы зайыфча, чюнки олар кендилерини не дереджеде демократик тешкилят деп адландырмасынлар, иш миллий меселеге барып тирельгенде оларнынъ демократиялыгъы, адети узьре, бите, я да токътатыла. Бойле вазиятни тек Кърымда дегиль, амельде сабыкъ СССРнинъ рус тили зали нисбетен чокъча

таркыалган бутюн территориясында корьмек мумкюн. Буны империя девиринде «кьардаш халкълар кьорантасында» русларнын туткан еринен анылатмакь яхшыдыр, эм бес-белли оларны анына чокь йыллар девамышда синьдирилип келинген «русларнын башкьа халкъларгьа нисбетен устювлик комплекси»нден кьуртулмакь ичюн даа нидже-нидже йыллар, буныньен берабер нисиллер келип-кечмек кереклердир. Лякин аны бойле фикирлернен зеэрлсимеген русларнен алякъларымыз аля дереджеде. Эбет, оларнын сайысы аз дегиль, лякин олар Кьрымда, кьанде оларакь, эксери алларда бир де-бир тешкияткьа кирмейлер.

Шубесиз шовинистик ве коммунистик ёнелиште олган тешкиятларнен Меджлис бир тюрлю мунасебетте булунмай, эм оларнен насылдыр алякълар багьламакьны да козьде тутмай.

ХАЛКЪАРА АЛЯКЪАЛАР

Кечкен эки йыл девамышда Меджлис озюнинь халкьара алякъларыны кенишлетюв саасында баягьы иш япты.

Меджлис азалары АКЪШ, Алмания, Чехословакия, Голландия, Бельгия, Дания, Италия, Македония, Шималий Кьыбрыздаки Тюрк джумхуретинен, Саудия Арабстанына, бир кьач кере Тюркиеге сеферлер яптылар. Шу зияретлер девамышда чешит мемлекетлернинь девлет ве джемаат тешкиятлары ёлбашчыларынен чокьтан-чокь корюшювлер олды. Корюшювлер вакьтында оларнын дикькьатыны кьрымтатар халкьынынь вазиятине — проблемасына джелъп этмеге тырыштылар.

Меджлисининь делегациялары ве векиллери бир сыра халкьара конференцияларда, джумледен, Москвада отькерильген Америка — Хельсинки группасынынь халкьара топлашувьнда, Братислава ве Охридде (Македония) отькерильген Хельсинки граждашлыкь Ассамблеясынынь форумьнда, Гаага, Тарту ве Пярнода отькерильген Такьдимсиз тешкиятыннынь топлашувьларында, Авропа миллетлери федераль бирлигининь Котбус ве Фленсбургда отькерильген форумларда, Москвада отькерильген II халкьара Мускульман форумьнда, Антальяда отькерильген Бутюнджиан тюрклерининь кьурултайында, Гирне шеэринде (Кьыбрыз) Тюрк халкьларынынь икьтисадиятларыны инкишаф эттирюв проблемасы боюнджа отькерильген конференцияда, Киевде отькерильген Пагоуш конференциясында ве башкьаларында иштирак эттилер.

Меджлис делегациясынынь Тюркиеге япкан зиярети энь махсулдар ве файдалы зияретлерден бириси олды. О вакьытта Тюркиес президентинен, баш министринен, парламент реисинен, министрлернен, белли девлет ве джемаат эрбапларынен, белли иш адамларынен корюшювлер олып кечти, кьрымтатар халкьынынь проблемаларына ант махсус конференциялар олып кечти. Бу зияретлер Меджлисининь шуретини арттырмагьа, кьрымтатар проблемалары боюнджа маломатларны кенишлетмеге, кьрымтатар халкьына маариф саасындаки бир сыра ярдымлар-

ны джелъп этмеге, диний омюрини ягыдан тиклемеге бунынъ-нен бирликте бир сыра гуманитар ярдым алмагъа имкъян берди.

Азербайджан президенти Эбульфаз Эльчибейнинъ даветинен Меджлисинъ Азербайджангъа бараджакъ ресмий делегациясы азырланылды. Меджлис реисининъ муавини Бакуда булунып, Меджлис делегациясы кельгенде япыладажкъ ишлерининъ программасы ишленди. Лякин олып кечкен арбий девирюв, къануний суретте сайлангъан президент зорбалыкънен вазифесинден четлештирилъгени ве акимист башына эвельки коммунист функционерлери кельгени нетиджесинде Меджлисининъ бу мемлекетке япаджакъ зиярети кери къалдырылды.

Амелият шуны косътере ки, Меджлисининъ зияретнен бараджакъ мемлекетлеринде къуветли кърымтатар тешкилятлары олса, анда зияретлер эр вакъыт мувафакъиетли кече. Чюнки олар делегацияларнынъ кельмеси ичюн кунъ-эвельден энъ файдалы программаны тертип этелер эм де бельгиленген корюшювлер ве конференциялары мувафакъиетли кечмеси ичюн бутюн зарур ишлерни япалар.

Бу кунълерде Тюркиеде ондан зияде, Алманияда, Румынияда, Булгъарстанда, Литвада, АКЪШда кърымтатар бирлешмелери бар ве олар кърымтатр миллий Меджлисинен сыкъы алякъада булуналар. Голландияда, Францияда, Швейцарияда ве Англияда бойле тешкиятларны мейдангъа кетирмек узеринде иш алынып барыла. Диаспорада— чет эльде яшагъан бутюн кърымтатарларнынъ тешкиятларынен алякъада булуновнынъ ве оларнен информация иле пайлашувнынъ эмиети гъает буюктир.

Меджлис азаларынынъ Киевдеки ве Кърымдаки девлет эрбапларынен, чешит мемлекетлерининъ эльчихане вскиллеринен ве парламент делегацияларынен, халкъара тешкиятларнынъ етсكىчлери, вскиллеринен де чокътан-чокъ корюшювлери олып кетти.

Бунынънен бирликте шуны да къайд этмели ки, Меджлис халкъара алякъаларны кенишлетюв боюнджа имкъялардан кереси киби файдаланып оламады. Чешит мемлекетлерден алынгъан, чокътан-чокъ конференцияларда, симпозиумларда ве форумларда иштирак этмек, девлет ве джемаат эрбапларынен корюшмек ючюн кельген даветнамелер джевапсыз къалды. Бу саадаки эсас проблемамыз сабыкъ СССРнинъ территориясында булунгъан мемлекетлердеки ичтимай-сиясий тешкиятларнен олгъаны киби, вакъыт, адам етишмегевинден, Меджлис азаларынынъ иши зияде чокъ олгъанындан келип чыкъмакъта.

Месселя, 1993 сенсис август 2-де, яни Къурултай озъ ишини битирип арадан эки кунъ кечкен соңь Надир Бекиров ве Ильмий Умеров артыкъ Жсневада олмакъ кереклер. Олар анда Бирлешкен Миллетлер Тешкилятынынъ кучюк халкъларгъа нисбетен япылгъан дискриминациянынъ огюни алув ве тенбиелев боюнджа ярдымджы комиссиясынынъ отуз кунълук ишине давет олундылар. Эбет, бу ярдымджы комиссиянынъ къыркъкъ бешинджи сессиясы пек муим ве анда Меджлис векиллери иштирак этселер, бизге буюк файда олур эди. Амма вскиллеримизининъ

анда барып чыкыадыкылары шубе астында. Чюнки, биринджи, бунынь ичюн пек чокъ пара керек, экинджи, исе, оларнынь мында бир ай девамьында олмаювы бу ерде Меджлиснынь ишине мейфий тесир этеджек.

Лякин, эпси бир, Меджлиснынь невбеттеки эркиянына халкъара алякбаларны кенишлетюв киби меселеге айырдык дикъат этмек керек оладжакъ. Бу эсанада тырышувлар пек эйи нетиджелер бере биледжегине эминмиз. Башкъаларнынь агърысыны озъ юрегине якъын алгъан, элинден кельгени къадар ярдым этмеге азыр олгъан адамлар дюньяда аз дегиллер. Ялынгъыз, оларнен корюшмек, вазиятни анылатмакъ, фикир алмашмакъ зарур.

ОЗЬ-ОЗЮНИ ИДАРЕ ЭТЮВ БОЮНДЖА МААЛЛИЙ ОРГАНЛАР

Меджлис чылышып башлагъанынынъ ильк кунюнден Къурултайнынъ къарарларыны эда этювге буюк эмиег беререк, бизим семетдешлеримиз яшагъан бутюн ерлерде мааллий озь-озюни идаре этюв органларыны мейдангъа кетирюв ишине айрыджа эмиег берип кельди. Эбет, бу меселенинь мувафакъиетли чезильмеси бир сыра дигер вазифелернинъ кереги киби чезильмесинен сыкъы багъты олгъаны эркеске беллидир. Я да бутюн ерлерде семетдешлеримизнинъ озълери демократик эсаста сайлагъан ве мейдангъа кетирген вежялетли орган озълерининъ фаалиетлерини къримтатар халкъынынъ Къурултайы ве Меджлиснынь къарарлары эсасында тешкиятландырып, оларны омюрге кечирюв узериште чалышсалар, бу халкъны белли дереджеде топлар ве бирлештирир, оларнынъ къуветини умумий ишимизнинъ ве макъсадымызынынъ эдасына догърултыр эди. Айны вакъытта озь-озюни идаре этюв боюнджа мааллий органлар къримтатар халкъы Меджлиснынь эсас кучю ве тесир этиджи къуветидир.

Меджлис тарафындан «Къримтатар халкъынынъ озь-озюни идаре этюв боюнджа мааллий органлары акъындаки эсас къаиделер»и ишлеп чыкългъан эди. Ондан ёлбашчылыкъ аларакъ Къримнынъ бутюн ерлеринде мааллий меджлислерни мейдангъа кетирмек зарур эди, Къримдан тышта яшагъан къримтатарлар булулгъан ерлерде исе Ватангъа къайтув ишине ярдым этиджи комитетлерни мейдангъа кетирмек козьде тутулды.

Ильк вакъытларда Къримда мааллий меджлислерни мейдангъа кетирюв ишлерини 1991 сенесининъ сонъуна къадар битиримиз деп, къарарлаштыргъан эдик. Лякин бу енгиль ве къолай вазифе олып чыкмады. Бутюн себеплер ве къыйынлыкълар хусусында токъталмайджам, эгер керек олса, бу саада буюк ишлер якъан Меджлиснынь озь-озюни идаре этюв боюнджа мааллий органлар бологининъ ёлбашчысы Джульверн Аблямитов икяе этер. Шуны къайд этмек керек ки, бутюн Кърим боюнджа мааллий меджлислерни тешкиятландырув иши даа энди инаесине етмекте. Даа бир къач койлерде меджлислер

мсийдангъа кетирильмегенни козь огюне алсакъ, оларнынъ джеми сайысы 300-ден кечти.

Догъру, мааллий меджлислернинъ фаалиети эр ерде яхшы ве семерели дегиль. Эгер базы ерлерде мааллий акимет эр джеэ-тси озюни меджлиске якъын багълы бутюн ишлерни тек олар-нынъ иштиракисен япмагъа тырышсалар, базы дигер ерлерде олар даа ялынъыз иптиданий дереджеде булунмакъталар. Яни, даа якъында топлашув откерилип, меджлис сайлангъан, лякин оларда насылдыр бир амелий иш даа япылып етиштирилмеген. Бунынъ себеpleri пек чокъ. Профессионаллик етишмей, алякъа ве арекет васталары ёкъ. Мааллий меджлислернинъ бир чокъ азаларында озь фаалиетини алып бармакъ ичюн энъ аддий шараитлер биле етишмей. Оларнынъ бир чокълары джемаат-чылыкъ фаалиетини озь къорантасыны кечиндирмек, я да мескен къуруджылыгъы ичюн материал кыдырувнен бирликте алып бармагъа меджбурлар.

Шунынъ ичюн де ачыкъ-айдын корюне ки, мааллий меджлислерининъ кереги киби чалышмаларыны тешкиль этмек ичюн оларны маддий джеэттен олдукъча темишлемек, яхшы чалышмалары ичюн аит шараитлерни яратмагъа тырышмакъ зарур.

Бу меселенинъ чезими ялынъыз меркезий Меджлисининъ итегине багълы дегиль. Онынъ маддий ярдым саасындаки имкян-лары зияде сынъырлыдыр. Шунынъ ичюн де, бес-белли, шимди сёз бир сыра масраф мадделерини гъайрыдан бакъып чыкъув, мааллий меджлислерге ярдым берюв ишине чокъча эмнет айы-рув хусусында кетсе яхшы олур эди.

Базыда бизлерге семетдешлеримизден мааллий меджлислер-нинъ янълыш арекетлери, я да чыкъаргъан къарарлары акъкъын-да шикъятлер келе. Семетдешлеримизге шуны анылатмакъ керек ки, мааллий меджлислер мааллий озь-озюни идаре этюв орган-ларыдыр, демек, бу органларны ерли сакинлерининъ озьлери сайлай, дегъиштире, иштен азат эте билелер. Мааллий меджлислернинъ ишине «окъарыдан» туруп къарышмакъ, оларнынъ ерине башкъаларыны тайинлсмек мумкюн дегиль. Оларгъа не-вбеттеки меджлисини топламагъа, онда органнынъ янъы эржаны-ны сайламагъа кедер этмеге кимсенинъ акъкъы ёкъ. Меркезий Меджлисининъ, я да район меджлисининъ векиллери бу топ-лашувда тек козетиджи оларакъ иштирак этелер, сайлав, рёй берюв къаиделерининъ бозулмамасыны везарет этелер, лякин топлашув иштиракчилерине сайлав вакъытында ич бир тюрлю тазыйкъ, зорлав кечирмеге акъсызлар.

Бес-белли, мааллий меджлислернинъ огюнде пейда олгъан проблемалар ве суаллерни музакере этмек, меркезий Меджлис-нинъ япкъан ишлери акъкъында маломатлар бермек макъсады-нен мааллий меджлислернинъ векиллерининъ иштиракисен сыкъ-сыкъ конференциялар откеришмек керек оладжакътыр. Айны вакъытта семинарлар тешкиятландырылып, давет олунгъан мутехассыслар озьлеришинъ теджрибелерини: акъ-укъукъ са-асындаки, иш юрсетюв саасындаки, идаре этюв ве дигер саалар-даки билъгилеринен пайлашмалылар. Чюнки мааллий меджлис-

лериниң азалары озьлерининиң фаалиетинде олариниң эписиен сыкъ-сыкъ расткелешелер.

ГУМАНИТАР ЯРДЫМ

Кечкен эки йыл зарфында Меджлисниң фаалиетиндеки эки муим саалариниң бириси сметдешлеримизниң аятыны ве сагыгыны кьорчаламакъ макъсадынен гуманитар ярдымларны тешкиятландырув олды. Иште, Меджлис янында мейдангъа кетирилген «Кърым» джемаат фонду гъает мухтадж алда булунгъан ватандашларымызгъа ярдым косътерювни энъ муим вазифелериниң бириси деп сая.

Бизим душманларымыз Меджлисниң адыны лекелемек ичюн чешит тюрлю эмиш-демишлерни, башта бир, чет эльден кельген гуманитар ярдымның таркъатылувы этрафында алып баралар. Тыш мсмлекетлерден кельген онларнен миллион доллар параны ярдым оларакъ халкъкъа берильмеден, Меджлисниң элине кечип, онгъа сила сатын алынгъаны, я да озь шахсий менфаатлары ичюн ишлеткени акъкъында акъикъаттан узакъ лафлар халкъ арасында эсп яйдырылмакъта. Лякин бу уйдурмалариниң бир тюрлю эсасы ёкътыр.

Биринджиде, образлы этип айткъанда, Меджлисниң арбий къувет тутмасы ичюн бу тап о къадарлыкъ буюк пара дегиль. Экинджиде, ярдым оларакъ кельген эр бир капик джедвельге алына ве онынъ масрафы коллегияль суретте, бирликте бельгилене. Меджлисниң адына кельген бутюн ярдым, онынъ нерден кельгенинден къатий назар, «Кърым» фондуна бериле, сонъра исе мааллий меджлислериниң иштиракинен энъ зияде мухтадж кьоранталаргъа пай этиле. Кельген иляджлар ве медицина донатмалары исе бизим медицина меркезimizге бериле. «Кърым» фондунда эсап-китап ишлери: не къадар кельгени, не къадары такъсимленгени, капиги-капигинен къатты незарет астына алына, онынъ фаалиетини Къурултайнынъ тефтиш комиссиясы истеген вакъытында тешкере биле. Бу— насылдыр шахсий менфаатдарлыкъкъа ёл бермек ичюн шараит догъура.

Эбет, базада бир де-бир мааллий меджлисниң азалары ярдымны акъсыз суретте пай эткенлери акъкъында шикъетлер де тюше, олар эр кеске бир чешит болшоштирмедилер, я да тек айры шахсларгъа бердилер, керчектен де мухтаджлыларгъа дегиль де, бол-сал омюр сюрген кьоранталаргъа бердилер, деп язалар. Не себептен эр кеске мусавий пай этильмедиле, деген суальге шойле джевап бермек мумкюн, меселе ич бир вакъыт бойле къоюлмагъан эди, эм ойле олмасы мумкюн дегиль. Ярдым ялынъыз энъ мухтадж адамларгъа бериле ве кимсе онгъа озюниң реаль къазанчы оларакъ дава этип оламаз. Лякин энъ мухтадж адамларгъа биле бермедилер, деген шикъетлерге кельгешсе, бу мааллий меджлислериниң къачырувыдыр. Эгер бойле янълышыкълар ве козьден къачырувлар дамий тjos алса ве макъсаджарлыкънен япылса, демек, о я да бу мааллий меджлисни гъайрыдан

сайламакь меселеси тиклене. Лякин умумен алгъанда, ярдымны адамларынынъ озьлери сайлагъан мааллий меджлислерининъ вастасынен такъсимлемектен гъайры догъру ёл ола бильмес.

Кечкен эки йыл девамында Тюркиеден, Алманияда, АКШта ве Румынияда яшагъан сесметдешлеримизден ве достларымыздан белли мыкъдарда пара, буынтышен бирликте урба, эрзакъ, иляджлар кельди. Голландиядан, даа догърусы, «Женева те-шеббюсининъ Голландиядаки халкъара ассоциациясы ёллагъан тарла госпиталлери» де Украинанынъ «Рух» халкъ джебеси вастасынен кельди. Энъ буюк гуманитар ярдымларнынъ бирисиши 290 бинъ долларлыкъ эрзакъ, урба ве иляджларны Тюркиенинъ Кызыл ярымай джемети ёллады ве бу ярдым «Кърым» фондуна келип тюшти.

Эки йыл ичинде пара шекилинде берильген джеми ярдым аман-аман 120 бинъ долларны тешкиль этти. Бу сермиянынъ эсас къысымыны Тюркиеден кельген ярдым тешкиль эте. Бу пара 1992 сенеси февраль айында Меджлис делегациясы Тюркиеге ресмий ziyaretке барып кельген сонъ башлангъан ярдым кампаниясы вакъытында топланды. Къалгъан къысымыны исе АКШта, Алмания ве Румынияда яшагъан сесметдешлеримиз бердилер.

«Кърым» фондунынъ банктаки эсабына озь ишини бильген, намуслы иш адамларындан да бир къач миллион карбованецликъ ярдым тюшти. Кърымда булунгъан бир сыра иш адамлары параны «Кърым» фондуна озьлери кетирип, адларыны анъмамакъны риджа эттилер, чюнки олар кърымтатарларгъа ярдым эткенлери, бильхасса, параны кимсе танымагъан фонднынъ эсабына кечиргенлери алемге белли олса, бизнес саасындаки ишлери юрюшмейджегинден сакъына эдилер.

«Кърым» фондуна тюшкен сермия эсабына Къарасувбазар шеэринде 20-ден зияде одасы олгъан бир эв сатын алынды, анда озьлери эв къурмакъта олгъан къоранталар ве яшамагъа ери олмагъанлар ерлештирилдилер.

Багъчасарай районундаки Заланкой къасабасында учь къатлы, секиз квартиралы эв къурулмакъта. Анда озь къуветлеринен ич бир вакъыт эв къуруп оламайджакъ, Кърымгъа кочип кельмек имкянындан марум олгъан адамлар ерлештириледжеклер. Оларнынъ джедвели якъында Меджлисининъ президиумында тасдиklandы ве Къурултайдан сонъ бир къач кунъ кечкенинен эв файдаланувгъа бериледжек.

Симферополь районуннынъ Фонтаны ве Пионерское койлери-ндеки самостройларда медицина пунктлары къурулмакъта.

Судакъ шеэринде яшагъан, ери олмагъан бир къач сесметдешлеримизнинъ къоранталары ичюн мескен вагонлары сатын алынды ве таркъатылды.

Эв къурайткъан сесметдешлеримизге ярдым оларакъ бермек макъсадыннен бир талай къуруджылыкъ материаллары бедава, я да имтиязлы фиятларнен сатылды.

Белли мыкъдардаки сермия самостройларда милислерининъ ве ОМОНджыларнынъ зорбалыклары нетиджесинде зарарлангъан сесметдешлеримизни тедавийлемек ичюн айырылды.

Меджлис президиумынынъ къарары эсасында беш юзге якъын къоранта бала догъгъаны ичюн бир керелик пара ярдымыны алды.

«Кърым» фонду мааллий меджлислернинъ теклифлери эсасында 350-ден зияде мухтадж къорантагъа бир керелик ярдым берди. Ярдым алмакъ ичюн «Кърым» фондуна мураджаат эткен эр бир адам бацта бир Меджлис тарафындан азырланылгъан анкетаны толдура. Анкетанынъ ады «Маддий ве мескен шараитлерини тешкерюв акты»дыр. Толдурылгъан акт мааллий меджлиске бериле, меджлис исс ерине барып, къорантанынъ вазиятини тешкере ве берильмеси зарур олгъан ярдымнынъ колеми акъкъында озь къарарыны чыкъара, ярдым насыл шекильде оладжакъыны белгилей. Эбет, бутюн мааллий меджлислернинъ вскиллери фонднынъ не къадар олгъаны акъкъында хабердар этильгенлери ичюн олар ярдым алмагъа тек энъ мухтадж, ярдым этмексининъ чареси олмагъан адамларыны ёллайлар.

Биз якъын келеджекте сметдешлеримизге даа да сезилирли ярдым этмеге малик олурмыз, деген умяттемиз. Тюркиде кърымтатарларгъа ярдым оларакъ пара топлав кампаниясы девам эттириледжек.

Меджлис делегациясынынъ якъында Алманиягъа япкъан сесфери вакъытында Алманияда булунгъан бир чокъ тюрк иш адамларынен, чешит тюрк тешкиятларынынъ етекчилеринен чокътан-чокъ корюшювлер олды. Олар кърымтатарларгъа зарур олгъан бутюн ярдымны япмагъа ве Кърымнынъ иктисадиятыны котермеге ярдымда булуымагъа азыр олгъанларыны айттылар. Авропалы достларымызнынъ бизге айыргъан ярдымы «Кърым» фондунынъ Алманиядаки «Дойче-банк»та ачкъан эсабына тюшеджек.

Лякин илериде тюшмеси къарарлаштырылгъан ярдымны мухтаджларгъа такъсимлемек дегиль де, бу сермия эсабына кучюк ишханелер мейдангъа кетирмек, мескен къурмакъ, сагълыкъ сакълав, маариф, медениет объектлерини тиклеп, хусусий секторда сметдешлеримиз ичюн иш ерлерини азырламакъ макъсадкъа мувафыкъ олур эди, деп саямыз.

Мен озь чыкъышымда бир къач муим меселелер узеринде тохталмадым, чюнки олар боюнджа айры докладлар, я да къыска чыкъышлар даа оладжакъ.

Биринджиде, халкъымызнынъ ичтимай-икътисадий вазияти. Бу мевзуда Меджлисининъ иктисадият боллогининъ башы Сервер Омеров доклад япаджакъ.

Маариф ве меденет меселелерине, бес-белли, кечкен Къурултайнынъ латин графикасына кечюв хусусындаки къарарынынъ эдасыны музакере эткенде токъунырмыз. Диний омюримизни янъыдан тиклевдеки ишлерининъ вазияти акъкъында Меджлис азасы Сеитджелиль Ибраимовны динълермиз.

Биз мейдангъа кетирген «имдат» иш адамлары бирлешмисининъ президенти, Меджлис азасы Решат Кенджеге де сёз берилир.

Бундан гъайры, суаллерге джевап бермек ичюн вакъыт айы-

рыладжакъ, Меджлис азалары сизши меракъландыргъан бутюн суаллерге джевап берирлер.

Меджлис реисининъ муавини Р. Чубаровнынъ Кърымдаки ве Украиннадаки ичтимаий-сиясий вазият эм де бизим келеджектеки вазифелеримиз хусусында япаджакъ доклады айрыджа муим эмнетке малик оладжакъ. О озъ чыккышында Меджлиснинъ сиясий-укъукый болгои тарафындан огюмиздеки эки йылгъа къарарлаштырылып ишлеп чыккылгъан арекет программасыны беян этеджек, бизге Къурултайнынъ регламентине, кърымтатар халкы Меджлиси акъкъындаки Низамнамеге ве Къурултайнынъ тефтиш комиссиясы акъкъындаки Низамнамеге къошмалар, тюзетювлер ве денъишмелер кирсетмек керек оладжакъ. Бу шейлер бизим ишимизнинъ семерелилигини юксельтмеге ярдым этерлер, деген фикирдемиз.

Чыккышыма екюн чекерек, Меджлиснинъ иши ве Меджлисининъ айры азалары акъкъында бир къач сёз айтмакъ истейим, чюнки бу Къурултайда, Низамнаме муджиби Меджлис эркъанынынъ учте бир къысымыны гъайырдан сайламакъ лязим, ве, эгер Къурултай ляйкъъ коръсе, Меджлисни ве онынъ реисини янъыдан сайламакъ керек олур. Амма Меджлиснинъ реиси сыфатында мангъа яхут да Президиумгъа «Сизинъ фикирингиздже, кимлерни Меджлисте янъы муддетке къалдырмакъ мумкюн, кимни исе янъыдан сайламакъ керек» деген суаль мытлакъа беришир, деп беллейим. Иште, бойле суальге джевап бермеге тырышырым.

Биз артыкъ, анылагъанымызгъа коре, Меджлис азасы Меджлис ишлеринен эсас ишлеринден бош вакъытта мешгъуль олгъан такъдирде, бойле азадан дсерлик файда чыкъмай. Шу себептен де Меджлиске сайлангъан адамлар башта бир озълерине, Къурултайгъа догъру джевап бермек кереклер, чюнки Меджлис берген иш акъкъы пек аз ве атта шу айлыкъ биле базыда олмай.

Меджлиснинъ топлашувларында иштирак этюв, я да этмеювге пек чокъ шей багълы, чюнки къарар къабул олунгъан сонъ вазифелер де авале этиле. Эгер Меджлис азасы къарар къабул этювде иштирак этмесе, о вазифе алмай. Меджлиснинъ топлашувына Москва ве Петербургтан кельген Меджлис азалары бир де-бир къарар къабул этмеге имкъан тапалмагъан вакъытлар да олды, чюнки Акъмесджитте ве онынъ этрафларында яшагъан Меджлис азалары озъ ишлеринен мешгъуль олып, топлашувгъа кельмедилер. ойле олып чыкъа ки, базы бир Меджлис азалары къаерге сайлангъанларыны ве устълеринде насыл месулиет яткъаныны аля даа анылап оламагъанлар.

Биз Къурултай делегатларынынъ дикъкъатына Меджлисте девамат джедвелнинъ теклиф этемиз. Догъру, бу джедвельге ресмиетчиликнен янашмакъ олмаз, чюнки кимдир шу вакъыт ичинде Меджлиснинъ авалесинен башкъа шеср ве девлетлерде командировкаларда булундылар. Месселя, Р. Чубаровны алмакъ мумкюн. О, АКЪШта я да Москвада иш боюнджа булунды, Дж. Аблямитов топлашув вакъытында Татарстанда командировкада эди.

Мен Меджлис азаларынынъ эписине бирер-бирер характеристика бермейджегим, чюнки оларгъа нисбетен мусбет я да менфий фикирлерим бар, демек, кескен кыйметим субъектив ола биле. Эр бир меджлис азасынынъ кечкен эки йыл ичиндеки фаалиетине кыймет кесмек ичюн озюмизнинъ сонъки топлашувимызда биз рейтинг отькердик. Эр бир адамгъа Меджлис азаларынынъ джедвелнинъ бердик, ве кимши янъы Меджлис эркъанында къалдырмагъа ляйыкъ корьмесе, онынъ адыны сызып ташламакъны теклиф эттик. Бу гизли рейтингни отькермек алдындан адлары сызыладжакъ 11 адам, анылашкъанымыза корс, янъы муддетке сайланылмааларыны Къурултайгъа теклиф этеджек олдыкъ.

Бу рейтингнинъ нетиджеси Къурултай делегатларына билъдирилди, лякин ашагъыдакини къайд этмек зарур.

Рейтинг отькерильген сонъ нетиджелер Меджлис президиумнынъ къапалы топлашувинда бир даа бакъылды. Президиум рейтинг нетиджелеринен эсасен разы олды. Мында тек бир аднен разы олмадылар. Президиумнынъ бутюн азалары бир тараф рей олгъаны алда профессор Сервер Омеровны Меджлисининъ янъы эркъанына кирсетмек ичюн рей бердилер, чюнки о ротация ичюн косьтерильген 11 адамнынъ джумлесинде эди. Бу къарар ичюн сонъра бутюн Меджлис азалары да рей бердилер.

Эбет, бу рейтингнинъ нетиджелери ялынъыз тевсие олып, олар Къурултай делегатларынынъ сайланылмасыны ич де сынырламайлар.

Умют этем ки, сиз сайлангъан кърымтатар халкъы Меджлисининъ янъы эркъаны эвелькисинден баягъы ишчен олур.

Дикъкъатынъыз ичюн сагъ олунъыз ве озь ишлерини къалдырып, бизим проблемаларымызны динълемек ичюн узакътан кельген кыйметли мусафирлеримизге бир даа тешеккур билъдирем.

Кърымтатар халкъынынъ II Къурултайы экинджи сессиясынынъ къарарлары

«КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪЫ МЕДЖЛИСИНИНЪ 1991 СЕНЕСИНИНЪ ИЮНЬ АЙЫНДАН 1993 СЕНЕСИ ИЮЛЬ АЙЫНА КЪАДАР ДЕВИР ИЧИНДЕКИ ФААЛИЕТИ АКЪКЪЫНДА»

Кърымтатар халкъы меджлисининъ ренси М. Джемилевнинъ эсабат докладыны, Къурултай Тефтиш комиссиясынынъ реиси Ремзи Аблаевнинъ эсабатыны, Меджлис реисининъ муавини Рефат Чубаровнынъ «Кърымда ве Украинада ичтимай-сиясий вазнет ве кърымтатар халкъы Къурултайынынъ вазифелери акъкъында» ки чыкышыны, Меджлис президиумынынъ азасы С. Омеровнынъ ве Къурултай Тефтиш комиссиясынынъ азасы Э.

Хайрединовның «Кърымтатар халкынынъ ичтимай-икътиса-дий вазнети— къайтув ве ерлешов проблемалары», «Кърым» фондунынъ директоры Риза Шевкъиевнинъ докладларыны динъ-леп ве музакере этип, Къурултай шуларны къайд эте:

1. Меджлис фаалетининъ бутюн ёнелишлеринде «Кърым-татар халкынынъ миллий суверенитети акъкъындаки декларация» ве 1991 сенесининъ июнь 26—30-да олып кечкен II Къурултайнынъ 1-нджи сессиясы тарафындан къабул этильген дигер документлер эсасында чалышты.

2. Меджлис кечкен девир ичинде озюнинъ вазифелери муджиби эсас алты ёнелиш боюнджа чалышты.

— Сиясий-укъукый меселелер;

— ичтимай-икътисадий вазифелер;

— тиль ве медшсетни янъыдан догъурув меселелери;

— миллий озь-озюни идаре этювнинъ маалий органларыны шекиллендирюв;

— информаций фаалет;

— Меджлис ишлери идаре этюв.

3. Меджлис озь фалетини даимий финанс менбалары ол-магъан шараитте омюрге кечире.

Меджлисининъ имассинде олгъан сермиялар эсасен энъ мух-тадж олгъан кърымтатар къоранталарына ярдым косътерювге, тилини ве медениетни янъыдан догъурув программасына къол-тутувгъа сарф этильди. Меджлиске келип тюшкен макъсадлы сермиялар догърудан-догъру белгиленген макъсадлар боюнджа сарф этильди. Айны заманда Меджлис, чешит тешкиятлардан ве хусусий шахслардан тюшкен мераметлик ярдымыны даркъат-къан вакъытта белли бир къыйынлыкъларны ис этти.

4. Меджлис Украина Назирлер Кабинети тарафындан айы-рылгъан кърымтатарларнынъ къайтып кельмеси ве ерлешмеси ичюн сермиялар узеринден незарет япып оламады. Буны чокъусы джеэтген Сюрёгон олунгъан халкъларнынъ ишлери боюнджа комитетнинъ ёлбашчылары Меджлиске нисбетен туткъан пози-цияларынен анылатмакъ мумкюн. Асылында Комитетнинъ ёл-башчылыгъы ве Кърым Назирлер Шурасы реисининъ сабыкъ муавини Л. Безазиев Кърым Юкълары Шурасы ве Назирлер Шурасынынъ кърымтатар халкынынъ менфаатларына зыт ол-гъан идаресиининъ гонъюлли иджраджалары олдылар.

5. Миллий озь-озюни идаре этювнинъ маалий органларыны шекиллендирюв боюнджа буюк иш япылды. Оларнынъ фаалиетле-рининъ амелияты ерлердеки миллий векълетлерининъ бойле шекил-лери олгъан ве акимет органлары ёлбашчыларынынъ эйи ираделери саесинде базы алларда дегиль тек миллетлерара стабилликни сакълап къалмагъа иришиле эди, атта семетдешлеримизнинъ къайтып келюв ве ерлешов боюнджа да бир сыра амелий меселелери чезильмесине де наиль олунгъаныны тасдыкълады.

Миллий озь-озюни идаре этювнинъ бутюн бир системасы оларакъ маалий меджлислерининъ фаалетине менфий тесир япкъан баш себеплерден бириси Кърымтатар халкынынъ Мед-жлиспен сыкъы озъара арекет ёкълугъы олды.

6. Озюнинг сиясий-укъукый фаалиетинде Меджлис озюне мумкюн олгъан васталарнен кърымтатар халкынынъ озь миллий территориясы— Кърымда озь-озюни бельгилев укъукъы танылмасына ве бунынъ биринджи адымы оларакъ Меджлисни Кърымтатар халкынынъ екане толу векалетли органы оларакъ танылмасына ирише эди. Шу макъсадлар эсасында Меджлис бир сыра докуменлер ишлеп чыкты, олардан эсасы Кърым Джумхуриети Конституциясыннынъ лейхасы олды. Лякин Украина ве Кърим парламентлери Меджлиснен сиясий диалогдан ве халкымызынынъ озь-озюни бельгилевге айырылмаз укъукыны танув акъкъындакъ меселени музакере этювден четленов шараитлеринде шу меселени аль этмеге иришилмедиле.

7. Меджлисининъ кениш алякъалары нетиджесинде, бир сыра ичтиманй-сиясий, укюмети олмагъан халкъара-укъукый тешикиятлар Меджлисни ве Кърымтатар халкынынъ Кърымда миллий-территориаль шекилленмесине укъукыны таныдылар. Меджлис укюмети олмагъан миллетлер ве халкълар тешикляты (ОНН) ве Авропа Миллетлерининъ Федераль Шурасы (ФСНЕ) нынъ азасы олды. Меджлис джиан джемаатчылыгыннынъ, итибарлы халкъара тешикиятларнынъ бир сыра мемлекет ве парламентлер ёлбашчыларынынъ дикъкъат-назарыны кърымтатар халкынынъ проблемаларына джелъп этмеге иришти.

8. Меджлисининъ медениетни, тильни, эдебиятны ве динни гъайрыдан догъурув меселелери боюнджа фаалиети етерлик дереджеде семерели олмады. Шу меселе февкъульаде муим олгъаныны эсапкъа аларакъ, Меджлис озь ишини бу ёнелишке негизинден кескилештирмек керек.

Меджлисининъ фаалиетине умумен кыймет кесерек, Къурултай оны къанаатленирли деп сат.

Юкъарыда айтылгъанларны эсапкъа алып ве Меджлисининъ Къурултайнынъ 1 ве 2-нджи сессияларынынъ къарарларыны омюрге кечирюв боюнджа фаалиетиндеки планлылыкны ве тешикиятчылыкны къуветлендирмек зарур деп саяракъ, къримтатар халкынынъ Къурултайы къарар бере:

1. Меджлисининъ янъыдан сайлангъан эркъаны Къурултайда къыйд этильген эксикликлернинъ огюни алмагъа айрыджа дикъкъат джелъп этмек керек.

2. Озь фаалиетинде «Меджлисининъ III Къурултайгъадже олгъан девирдеки фаалиетининъ эсас ёнелишлери» ве эсаслазмакъ лязим.

КЪРЫМТАТАР ХАЛКЪЫ МЕДЖЛИСИНИНЪ III КЪУРУЛТАЙГЪАДЖЕ ОЛГЪАН ДЕВИРГЕ КЪАРАРЛАШТЫРЫЛГЪАН ФААЛИЕТИНИНЪ ЭСАС ЁНЕЛИШЛЕРИ

1. Сиясий фаалиет

1.1. Тышкы алякъалар ве халкъара сиясетте иштирак этюв:

— халкъара топлулыкънынъ дикъкъатыны кърымтатар халкъыннынъ проблемаларына джелп этюв боюнджа тедбирлерни омюрге кечирюв, кърымтатар халкъыны халкъара укъукъыннынъ субъекти оларакъ танылмасы ве кърымтатарлар Кърымгъа хъайтув ве оларны ерлештирюв джерьяныны теминлевде четэль девлетлерининъ укюметлери иштирак этмеси ичюн шараитлер яратув;

— четэльде эм де халкъара укюметлер ве укюметлери олмагъан teşкилятлар янында Меджлис векиллерининъ семерели арскет эткен агъаларыны кенишлетюв ве пекитюв;

— укъукъ къорчалайыджы, медений, икътисадий ве диний шекильдеки халкъара teşкилятларнынъ фаалиетинде иштирак этюв БМТ, СБСЕ ве ООНН теркиплеринен даимий иш алякъаларыны бельгилев;

— Кърымны демилитаризация япув боюнджа теклифлерни азырлав.

1.2. Украинанен озъара мунасебетлер:

— кърымтатар халкъыннынъ акъ-укъукъларыны тиклевде конституцион укъукъ ве девлет-мемурий кефилликлер мейдангъа кетирильмесине иришмек. Кърым Республикасы Украинанынъ эркъанындаки девлет шекиленмеси оларакъ ялынтьыз озъ-озюни бельгилевде айрылмаз укъукъны кърымтатар халкъыннынъ озю омюрге кечирюв эсасында инкишаф этмек керек;

— кърымтатар халкъыннынъ Меджлиси кърымтатарларнынъ екъане алий мухтар веялетли органы оларакъ Украинанынъ девлет акимиятининъ алий органлары тарафындан танылмасына ве кърымтатар халкъыннынъ акъ-укъукъларыны тиклевнен багълы олгъан бутюн меселелер боюнджа онынънен сиясий диалог инкишаф этильмесине иришмек;

— Украинанынъ миллий-демократик къуветлеринен даимий алякъаларны ве координацион арскетлерни пекитмек.

1.3. Кърымда ичтимай-сиясий джерьянларда иштирак этмек;

— къуветлерни мевджут олгъан мустемлеке режимининъ зорбасыз куреш шекиллери Кърымнынъ эм тамыр халкъларынынъ эм де тамыр олмагъан залисининъ акъ-укъукъларына риает этильмесине кефиллеген демократик девлет-укъукъый система-сына чевирильмесине джелп этюв;

— кърымтатарларнынъ акъ-укъукъларыны ве хъануний ме-нфаатларыны девлет органлары ве вазифедар шахсларнынъ ашалавларындан къорчалав боюнджа зарур чаре-тедбирлерни къабул этюв;

— Крымнынъ тамыр халкълары— караимлер ве крым-чакъларгъа оларнынъ оглеринде тургъан миллий янъарув проблемаларыны аль этювде ярдым этмек;

Миллети боюнджа Крымдан сюрдюн этильген аз сайылы этниклернен оларнынъ акъ-укъукъларыны тиклев джерьянында озъара арекет этмек;

— граждан укъукый джеминетини къурув ишинде Крымнынъ демократик джемаатчылыгынен даа да сыкы алякъларны омюрге кечирмек ве гъайретлерни бирлештирмек;

— крымтатар халкынынъ миллий суверенитетини бозгъан Крымны территорияларгъа болнов, я да оны такъсимлев киби эр бир интылуларгъа кесен-кес къаршы турув;

2. Репатриация ве ерлештирюв меселелери

2.1 Репатриациягъа ярдым этюв:

— девлетлернинъ крымтатарлар догърудан-догъру иштирак эткен иктисадий потенциалны мейдангъа кетирювде, крымтатарларны оларнынъ территориясындан озъ тарихий Ватанына репатриация ялувынъ маддий-финанс ве тешикий-укъукый джезттен теминлевде иштирак этмелерине иришмек;

— Четгълы девлетлерининъ укюметлери ве ихтисаслаштырылгъан халкъара институтлар — БМТ, СБСЕ ве ООНнынъ ёлбашчы органлары крымтатар халкынынъ вазнети акъкъындаки меселени бакъып чыкъмаларына эм де къайтувда ве ерлешювде онъа ярдым этмелерине иришмек;

— девлетлернинъ джемаатчылыкъларыны, парламентлерини ве укюметлерини крымтатар халкынынъ акъ-укъукъларыны тиклевисн багълы олгъан вазнет акъкъында даимий суретте хабардар этмек;

— сюрдюнлик ерлериндеки крымтатарларнынъ къайтмасына ярдым этюв боюнджа комитетлерининъ фаалиетлерини фааллештирмек ве оларнынъ агъларыны кенишлетмек.

2.2 Сюрдюнлик эсасында япылгъан мал-мулк ве маневий зиян адалетли одельмесини теминлеген тедбирлер комплекси омюрге кечирильмесине ве бу джумледен Украина Юкълары Шурасы бу эснада къануний актлар къабул этмесине иришмек;

— Крымда ве сюрдюнлик ерлеринде крымтатарларны джедвельге алувынъ (тедкъикъ этювинъ) отъкормек, крымтатар халкынынъ ичтимай-демографик паспортыны тизмек;

— энъ зияде мухтадж олгъан крымтатар къоранталарыны белгилемек, эсапкъа алув ве ярдым косьтерюв боюнджа тедбирлер системасыны ишлеп чыкъмакъ ве реализлемек;

— мевджут олгъан Медицина меркезини медицина препаратлары ве донатмаларынъ теминлев вастасынен семетдешлеримизге медицина ярдымы косьтерюв боюнджа фаалиетни кенишлетмек. Хасталарны тедавийлемек ичюн ихтисаслаштырылгъан стационар ачмакъ;

— бала догъгъан вакъытта къоранталаргъа бир кере маддий ярдым косьтерювни дсвам эттирмек;

— Миллий аркестнинъ ветеранлары ве сербест къайтмагъа имкяны олмагъан эсли-башлы адамларгъа къайтып кельмек ве

ерлешмек ичюн къуруджылыкъ амелиятыны кенишлетмек;

— кърымтатарлар аджеле арбий хызметни Кърым территориясында кечмесине, кърымтатарларнынъ миллий ве диний урф-адетлерине риаат этильмеси, къайтып кельген ве ерлешкен девиринде исе аджеле арбий хызметтен толусынен азат этильмеси ичюн шараитлернен теминлеген къысымларда кечмерине иришмек.

2.3 Кърымда иш фааллигини инкишаф эттирювге ярдым этмек.

Саиплештирюв меселелери:

— фаалиетлери кърымтатар халкъынынъ проблемаларыны аль этювге догърултылгъан кърымтатар иш саиплерине истисал, идаре этюв ве финанс муэссиселери ве тешкиятларыны мейдангъа кетирювде ярдым этмек;

— кърымтатарларнынъ къайтувуны ве ерлештирювнини эм де миллий медениетини янъыдан догъурувны теминлевде иштирак эткен иш саиплери ичюн налог ве башкъа меселелерде имтиязлар олмасына иришмек;

— олардан файдаланув кърымтатарларны къайтарув ве ерлештирюв джерьянына ярдым ола биледжек эджнебий инвестициялар Кърым иктисадиятына джелп этильмесине ярдым этмек;

— Украина Юкъары Шурасы девлет ве муниципаль мал-мулкни саиплештирюв вакытында кърымтатар халкъынынъ менфаатларыны къорчалавны теминлеген къанун актларыны къабул этмесине иришмек. Шу макъсаднен саиплештирюв боюнджа Кърымнынъ спецификасыны козь огюне алгъан ве кърымтатар халкъынынъ къануний акъ-укъукъ ве менфаатлары къорчаламасына догърултылгъан конкрет тедбирлер ишленип чыкъмакъ ве Украина эм де Кърымнынъ девлет акимieti органларына такъдим этильмек керек.

3. Тиль, медениет ве диннинъ гъайрыдан догъувы

— латин графикасы эсасында янъы кърымтатар элифбесине амелий джезттен кечюв боюнджа тедбирлерге киришмек;

— умумтасиль кърымтатар миллий мектебини тиклев концепсиясыны ишлеп чыкъмакъ ве реализлемек;

— миллий кадрларны азырлавда истикъбалли программаны ишлеп чыкъув, мутехассысларны четэльде азырлав амелиятыны баягъы кенишлетюв, истидатлы иджадий яшларгъа къолтутув тедбирлерини реализлемек;

— кърымтатар ильмий хадимлер ве алимлер корпусынынъ бирлешмесине ярдым этюв ве оларнынъ потенциалындан кърымтатар халкъынынъ акъ-укъукъларыны тиклев меселерини аль этювде файдаланув, ильмий ве медений ярыкъландырув меркезлери агъыны мейдангъа кетирювге, аныаневий эснафлар гъайрыдан догъмасына ве инкишаф этмесине ярдым этмек;

— кърымтатар халкъынынъ, бу джумледен Кърымдан тып ерлерде, тарих ве медениет абиделерини белгилев, оларны эсапкъа алув ве файдаланув боюнджа тедбирлерни омюрге кечирмек, архив документлерини, фольклор, баягъы тарихий

вакыяларны козюнен корьген адамларнынъ хатырлавларыны топлав ве сакълап тутувгъа ярдым этмек;

— диннинъ гъайрыдан догъувына ярдым этмек.

4. Миллий озь-озюни идаре этюв органларынынъ фаалиети

— мутехассысларны зенааты эсасында Меджлисте чалышмагъа джелъп этюв амелиятны кенишлетмек, Меджлисининъ иджраджы теркиплерини мейдангъа кетирмек;

— кърымтатар проблемасынынъ чешит тарафлары боюнджа ильмий тедкъикъатлар отькерюв ве оларнынъ нстиджелеринден Меджлисининъ фаалиетинде ве миллий озь-озюни идаре этювнинъ дигер органларынынъ фаалиетинде файдаланмакъ;

— кърымтатарлар — хусусий шахслар арасындаки даваларны бакъып чыкъмакъ ве аль этмек ичюн миллий аким махкемеси системасыны мейдангъа кетирмек;

— миллий озь-озюни идаре этюв органлары ёлбашчылары ве азаларынынъ ихтисасларыны арттырувда даима арекет эткен системаны тешкилятландырмакъ, бутюн севиедеки миллий озь-озюни идаре этюв органларынынъ иш юрютювининъ екъне системасыны мейдангъа кетирмек;

— миллий озь-озюни идаре этюв органларынынъ маддий техникий базасыны пекитюв имкянларыны араштырмакъ.

5.III Къурултайгъа азырланув

Кърымтатар халкъынынъ Меджлисине:

— кърымтатар халкъы III Къурултайынынъ делегатларыны сайлав отькерювни тешкилятландырмакъ ве III Къурултайынынъ биринджи сессиясыны 1995 сенесининъ биринджи ярысында чагъырмакъ;

— Къурултай делегатынынъ статусы акъкъындаки низамнаме» лейхасыны ишлеп чыкъмакъ ве кърымтатар халкъы III Къурултайы биринджи сессиясынынъ тасдигъына бермек;

— 1993—1994 сенелери зарфында кърымтатар халкъы Къурултайынынъ ве Меджлисининъ бир сыра весикъалар джыйынтыгъыны ве кърымтатарлар тарихы ве медениети проблемалары боюнджа, кърымтатар халкъынынъ акъ-укъукъларыны тиклевде укъукъый ве иктисадий аспектлер боюнджа тедкъикъатлар тертибини басып чыкъармакъ авале этильсин.

«ЛАТИН ГРАФИКАСЫ ЭСАСЫНДА КЪРЫМТАТАР ЭЛИФБЕСИНИ КЪАБУЛ ЭТЮВ АКЪКЪЫНДА»

1993 сенеси июль 30 Акъмесджит шеэри. Кърымтатар халкъынынъ II Къурултайы биринджи сессиясынынъ «Латин графикасына кечюв акъкъында»ки къарары муджиби, 1992 сенеси июнь 17— 20-де Симферополь шеэринде «Кърымтатар тили: латин графикасына кечюв проблемалары» деген халкъара ильмий-амелий конференция отькерильген эди.

Конференция тарафындан тешкилятландырылгъан комиссия латин графикасы эсасында кърымтатар элифбесининъ вариан-

тыны ишлеп чыкты. Кърымтатар халкъынынъ Меджлиси шу вариант боюнджа ресмий хуляса чыкъарды.

Къурултай кърымтатар халкъы Меджлисининъ хулясасыны ве Комиссиясынынъ теклифлерини музакере этип, къарар бере:

1. Бир санлы иляве муджиби латин графикасы эсасында янъы кърымтатар элифбеси тасдыкълансын.

2. Меджлиске янъы элифбени тадбикъ этюв боюнджа комплексли тедбирлер программасыны ишлеп чыкъмакъ ве оны кери сюрмеден омюрге кечирмек авале этильсин.

3. Украинанынъ Президентине ве Назирлер Кабинетине кърымтатар язысыны латин графикасына кечирювни теминлев боюнджа къануний ве норматив актларны нешир этмек риджасынен мураджаат этильсин.

КЪРЫМТАТАР МИЛЛИЙ МЕДЖЛИСИНИНЪ ЯНЪЫ ЭРКЯНЫ

1. Мустафа Джемилев
(Джемиль огълу) — реис
2. Чубаров Рефат — реис муавини
3. Аблямитов Джульверн
4. Аблаев Решат
5. Аблямитов Фуат
6. Абдурешитов Нариман
7. Аметов Ильвер
8. Аметов Энвер
9. Аппазов Рефат
10. Арифов Ленур
11. Асанов Куртиген
12. Бекиров Надир
13. Военный Талят
14. Возгрин Валерий
15. Дейна Смаил
16. Ильясов Ремзи
17. Кантемир-Умеров Энвер
18. Керимов Рустем
19. Керимов Сервер
20. Кендже Решат
21. Къайбуллаев Шевкет
22. Къуртиев Рефат
23. Къадыров Синавер
24. Мустафаев Халил
25. Омеров Сервер
26. Османов Лютфи
27. Рамазанов Шевкет

28. Умеров Ильми
29. Халилов Фикрет
30. Чегертма Ибраим
31. Чобанов Мамеди
32. Шевкѣев Риза
33. Эбубекиров Энвер.

Шевкый Бекторе

ВОЛГА КЪЫЗЫЛ АКЪАРКЕН

Языш алгъан Саадет Бекторе.

Лагерьде булунгъаныма алты ай олды. Бир кунь саба лагерь башлыгъы мени чагъыргъаныны бильдирдилер. Лагерь башлыгъы ачыкъ мавы козьлю, дабла юзьлю, мабюслер арасында шефкъатсызлыгъынен танылгъан бир адам эди. Манъа бакъыш:

— Бекторе, янындаки арткъач параларны манъа бер,— деди.

Айретнен юзюне бакътым. Йигирми рубледен башкъа парам ёкъ эди. Бу адам насыл арткъач пара акъкъында айта?

— Насыл арткъач пара — дедим.

Сёзлериме ишанмагъаны ичюн еринден турыш келип, узеримни тинтти. Бир шей тапып оламагъан сонъ пармагъыны саллап сёйлеме башлады:

— Сенде эки бинъ рубле бар, билем.

Меним йигирми рублем, эки бинъ рубле олгъан. Кимдир шашмалагъан. Лакъырды сонъунда лагерь башлыгъыны янымда йигирми рубледен зияде пара олмагъанына къандыра бильдим.

Эки куньден сонъ текрар лагерь башлыгъы узурьна чагъырдылар. Бу дефа башкъа бир лагерьге авуштырыладжагъым ве деръал азырланмакъ кереклигим айтылды. Тёшек-ястыгъымны сыртыма котерип, бир аскериниъ озгъарувы алтында деръал станциягъа кеттик. Он эки километрли ёлны яваш-яваш кечсек де сыртымдаки юкюм мени пек ёрултты. Аслы къашгъарлы олгъан сакъчым манъа ял алмакъ ичюн сыкъ-сыкъ изин бере.

Ёлнынъ айланмасына кельгенде кене ял алмакъ ичюн токътадыкъ. Сакъчы козьлерини къысып ёлгъа бакъа. Бизим тарафкъа бир араба кельмекте. Араба якъынлагъан сонъ сакъчы:

Девамы. Башы кечкен санда.

— Къаякъкъа кетесинъ?— деп сорады. Албуки огюмиз-де тек бир ёл бар ве арабанынъ кетсджек ери белли эди. Бу суаль: «Биз де мине билемизми?» манасында эди. Арабаджы бир манъа, бир сакъчыгъа бакъты, башыны саллагъанынен аман арабагъа миндик.

Арабаджы баягъы яшларындаки адам эди. Озьбек олгъаны юзюнден корюнип тура. Атларны яваш-яваш айдай ве бизлерге бакъып-бакъып ала.

— Аскерликни бегенесинъми деликъанлы?— деп сорады сакъчымдан.

— Тюрк ол да аскерликтен хошланма, бунынъ имкяны бармы?— деп джевап берди.

Сакъчымнынъ бу сёзлери манъа фена тесир этти. Большевиклернинъ зулумы ве террорыны анълатмагъа башладым. Бир арабаджы сёзюмни болерек:

— Бей,— деди,— сиз не айтасынъыз? Етиштирген махсулумызнынъ сонъки дамлаларына къадар девлетке теслим этмек борджлымыз. Къаршылыгъына алгъан парамыз исе къарнымызны тойдурмагъа биле етмей. Насыл чекишкенимизни тасавур биле этип оламазсынъыз. Ойле вакъытлар ола ки, балаларымыз ач ятмагъа меджбур олалар. Янъы догъган яврумнынъ ачлыкътан ольмеси бизлерни перишан этти.

Арабаджы сусты. Козълери яшлы эди. Арабаджы берген тютюнни ичеркен, аскер де дердини тёкмеге башлады.

— Эмджемни бир гедже келип, эвинден алдылар. Баба-мны гъайып эткен сонъ анам ве къардашымнен онынъ янынъда отура эдик. О вакъытта мен даа яш эдим. Кеч олса да эмджем тарладан къайтмады. Гедже ярысында къапы къакъылды. Къомшу къадынлардан бириси кельген. Анамнен енъгемнинъ къулакъларына бир шейлер фысылдады ве чыкъып кетти. Эртеси куню сокъакълар аскерлерге толып къалды. Койнинъ бутюн эркеклери сюрдюн этилды. Учъ йылдан сонъ эмджем койге къайтып кельди. Оны ташымакълнынъ чареси ёкъ эди. Япылгъан искенджелер оны чёктирген. Къыскъа бир муддетнен сонъ оны топракъкъа бердик. Лагерьлерде инсанларнынъ нелер чеккенини мен билем, амма не япарсынъ, аскерлик бу.

Зиядстан станциясына бармадан арабадан тюштик. Къасабагъа арабанен кирювимиз эм арабаджы ичюн, эм де меним сакъчым ичюн телюкели ола биле эди. Тёшегимни кене котерип, юргеге башладым.

Сакъчымнен бирликте поездгъа миндик. Ташкентке кете эдик. Озьбекстаннынъ меркези Ташкентке. Поезд къыбырдагъанынен бу ерге насыл кельгенимни хатыр-

ладым. Бир айван вагонында, сыккылган алда кельдик, ольгенлерни вагон тышында кьалдырдык. Ёлда чылдырганлар олды. Поездымыз уджсыз-буджаксыз овалардан, чёллерден кече эди. Бу топрак бизим, тюрклернин топрагы эди. Эр кьаршына кьанымыз, эмегимиз, теримиз синьген топрак. Албуки шимди кене биз кьан тёмке-темиз. Шимди кене биз чекишмектемиз, сефаны исе истис-марджы бир группа, бир сыныф сюрмекте. Бу сыныф яни коммунист сыныфы адамларны эр тюрлю азатлыкьтан, Таньрынын мусааде эттиги маневий ве маддий ниметлерден марум этмеге чалыша. Бу да етмеген киби, адамларны бу чекишювлернин соньунда коммунизм деген джемиет бар олгьанына ишандыраджак ола.

Талийимде кене бир ёлджулыкь бар экен. Лагерьлер идареси олган бинагьа тараф адымладыкь. Идареге якьынлагьанда сакьчы меним кьулагьыма эгилип фысылдады: «Иншалла, кьуртулырсынъ, эпимиз кьуртулырмыз».

Идареде Зенгиата лагерине кетеджек мабюслер группасы тертип этильмекте экен. Мени ду группагьа кьоштылар. Зенгиата лагеринде секиз биньге якьын мабюс булуна. Кьамыш бараклар о дереджеде толу ки, ичине кирмек дегиль, янына бармакьнын биле чареси ёкь. Эпимиз тышта ятмагьа меджбур олдыкь.

Саба макюмлерни группаларгьа болип, чешит иш ерлерине ёлламагьа башладылар. Эр кунъ он эки саат девам эткен чалышма вакьытында кьартоп ве памидор джыямыз. Бу иш меним эллеримни парча-парча этти. Эр ерде хырсызлыкь. Мабюслер геджелери чёплюк чукьурларыны кьазгьалап, ичинден, тапылган кьартоп ве согьан кьабукьларыны ашайлар. Эр кес ачтан ольмемек чаресини кьыдыра. Амма ачлыкьтан ольгенлер баягы эдилер.

1934 сенесининъ декабрь айында Иван Петрович деген бир мабюснен таныштым. Ленинградлы экен, беш йылгьа макюм этильген. Орта бойлю, сарышын, мавы козьлю бир адам эди. Чарлыкь девиринде Путилов заводында чалышкьан ве актив инкьилияпчы олган Петровичнинъ айткьанларына коре, бир заманлар Лениннинъ якьын достларындан бири экен. Албуки, онынъ досьесинде ватан хайни, халкь душманы, империалист девлетлернинъ агенти киби бир чокь кьабаатлар язылы эмиш. Амма оны бу кьабаатлардан даа зияде кьорантасына язган мектюплерине джевап кельмегени раатсызлай эди. Онынъ кьапалувынынъ себеби Кировнынъ олюминен багьлы экен.

Лагерьден къачкъааплар да ола эди. Бир кунь тарлада чалышыркен, сия сеслериинден иркильдим. Атлы сакъчылар эм къуршун ата, эм де чешит тарафларгъа сурьатле ат чаптыра. Артларында копсклери де бар эди. Лакъырдылардан учь мабюснинъ къачкъааныны аныладым.

Мурат Айдын исмли мабюс Тюркие—Русие сынъырыны бозгъаны ичюн къаапалгъан. Карс дживарларындаки бир койде маллары булунгъан Мурат сюрюни айдап кетейткъанда янъылыш сынъырыны кечкен ве якъалангъан. Узун муддет уджрелерде тутып, искенджелер якъан, сонъра джасуслыкъта къабаатлап, он йылгъа макум эткенлер.

Мурат Айдын бурма мыйыкълы, пельван вуджутлы ири йигит эди. Отуз-отуз беш яшлары къарарында. Ара-сыра онынъле дертлеше, ватан асретлигини пайлаша эдик. Къардашлары, анасы, бабасы акъкъында икяе эте эди.

— Оджам, мени севгилим беклейми экен, ёкъса башкъасына эвлендими экен?— деп сорай эди.— Ах, бир къуртулсам бу ерден, бу Москванынъ менден кореджеги бар!

Бир гедже ярысында мени уянтты:

— Юкъум кельмей, бир тютюн якъмакъ истейим, къалкъынъыз да, бираз дертлешейик.

Еримден турдым. Тышкъа чыкътыкъ, ерге отурдыкъ. Тютюн къутусыны чыкъарып, сигар сармагъа башлады.

— Русиеде адамлар газетаны окъумакъ ичюн дегиль, тютюн сармакъ ичюн ала. Бу тютюн де инсанны яваш-яваш чёктюре, ольдюре. Амма эписи бир ичелер.

Мурат Айдын башыны саллады. Бираз даа о якътан-бу якътан къонуштыкъ. Бирден о:

— Динъле оджа, мен къарар эттим, лагерьден къачаджагъым. Азырлыкъ да корьдим. Азербайджанлы Исмаилнен эрмени яшы да меннен кетеджек. Не олур, оджа, сен де бизимнен кет,— деди.

— Айдын, къадыным ве балаларым русларын элинде. Мен къачкъанымнен оларгъа фена олур. Акс алда бу кунъгедже отурып оламаз эдим. Мени тюшонгенинъ ичюн тешеккур этем. Танъри ярдымджынъ олсун.

Козълери кокте эди, сёзлеримни тасдыкъ этер киби башыны саллады, амма джевап бермеди. Бир муддет сес-солукъсыз кок юзюни сейир эттик.

— Оджа,- деди Мурат Айдын,— шу Чобан йылдызы бар да, о мени ватаныма къадар озгъараджакъ. Меннен берабер кетменъи чокъ истей эдим, амма акълысынъ. Биз яры геджеде къачмагъа къарар бердик.

— Танъри ёлунъызны ачыкъ этсин Айдын Мурат,— дедим.

Эртеси куню тарлада эллерим ишле, къафам исе Муратнынъ бир гедже эвель айткъан лафларынен мешгъуль эди. «Барып да тутсалар, атып ольдюрселер?» сонъра озь-озюме джевап берем «дерсинъ шимди яшайым?» Бутюн кунъ козьлерим эп онъа такъылалар. Акъшам лагерьге къайткъанда ян-янаша юрдик. Булутлар эп алчала, кунъ бите эди. Аванынъ бозукъ олмасы Айдын Мурат ве аркъадашлары ичюн эльверишли эди.

Сонъки кере берабер ашадыкъ, тары шорбамызны ичтик, текъаран тузлу балыкъ ашадыкъ. Сонъра узун-узун къонуштыкъ. Ватанымызны хатырладыкъ, агъладыкъ.

Саат йигирми бир олды, мабюслер яттылар. Незаретчилер ятакъ скъламасы ичюн баракны долашып башладылар. Ёкълама биткен сонъ Айдын Мурат яваш ятагъында къалкъты, бираз огде яткъан Исмаилни уянтты. Сонъра о бир макюмнинъ янына кетип, оны да уянтты. Барактан чыкътылар.

Агълайджагъым кельди. Бу яшны пск севе эдим. Бир белягъа огърая биледжегини тюшюнип, юкъум къачты. Сабагъадже козьлеримни къапатмадым. Эр кунъ олгъаны киби тарлаларгъа догъру кеттик. Чалышыркен, козьлерим Айдын Муратнынъ бош къалгъан еринде эди. Ичимде бир сыкъынты бар. Акъшам лагерьге къайткъан сонъ эрмени яшнынъ якъалангъаныны бильдим. Учъ кунъ сонъра Исмаил да якъаланды. Эртеси куню къачакълардан бирининъ джеседини кетирип, мсйдангъа ташлап кеттилер ве янына да бир сакъчы къойдылар. Тек Айдын Мураттан бир хабер ёкъ эди.

Бу вакъытта тамир устаханесинде чалышкъан учъ адам бир юк машинасыны тамир эте, бундан сонъ, адет узре, оны тешкерип бакъмакъ ичюн лагерь ичинде айдап бакъалар ве бирден суръатнен къапыны парлап чыкъып кетелер.

Салар озенининъ бирден-бир кечити бар. Бу ерде гургъан сакъчылар вызнен келеяткъан машинаны токътатаджакъ олып тырышалар, амма токътатып оламайлар. Машинанынъ огюне чыкъкъан бир сакъчы озюни сувгъа атмагъа меджбур ола. Машина тек Ташкент дживарларына якъышлагъанда копчеклери патлай ве о ерде машинаны ташлап, гъайыш олалар.

1936 сенеси мемлекетте темизлев аресети башланды. Адамны ГПУгъа чагыра, адыны, сойадыны, зенаатыны сорай, анкетагъа аит бир чокъ суаллер бере, сонъра къармакълы суаллер башлана: «Малюматларгъа коре, сен

колхоз кѣурумына кѣаршы экенсинъ?» «Ёкъ, кѣаршы дегилим» деп джеваплана адам. «Ойле исе имза эт». Имзалай. «Совет девлети динни ясакъ этти, сенъ бунъа кѣаршы экенсинъ. Кѣаршы олмасанъ, имзала». Бойледже адамны бир кѣач кере соргъу эте, кягъыт имзалата ве сонъундан джеза кѣанушынынъ 35—38 маделери эсасында он йылгъа кѣапайлар. Советлер Бирлигинде адамны кѣапамакъ оюнджакъ киби бир шей эди.

ХАЛКЪ МАКЕМЕЛЕРИ

Халкъ макемелерининъ укюминен тюрьмелерде отургъан бинълернен адам бар эди. Бойле макемелерде ялан шаатларнен иш корюле, кѣабаатланыджыгъа кендини кѣорчаламакъ ичюн адвокат тутмагъа изин берильмей ве макеме кунъ эвельден бельгиленген, яни юкѣарыдан айтылгъан укюмни чыкѣара. Бизим лагеримизде халкъ макемелери тарафындан макюм этильген пек чокъ мабюс бар эди. Булардан бири, менимле секиз йыл берабер отургъан Молотовнынъ кѣардашы Скрябин эди. 1932 сенеси кѣасттен девлет малыны исраф эткени ичюн он йылгъа макюм этильген. 1937 сенеси исе кѣардашынынъ кѣадыны да кѣапала.

Лагеримизде макюмлер тарафындан чокъ севильген бир кѣарт бар эди. Ады Абдурахман Ёлчибай олгъан 7 яшындаки бу тюркмен иле огълу узерицен япылгъан макеме эки ай девам эткен. Кендиси Озбекстаннынъ Алтыарыкъ районндаки «Тюркабад» кѣоюнджылыкъ колхозынынъ реиси экен. Оларнынъ устуне он беш бинъ кѣойны кѣасттен ольдюрди денильген кѣабаат кѣоюла. ГПУ агентлерининъ яланы ве ифтирасы истиджесинде он докъуз кѣабаатланыджынынъ он бири кѣуршунгъа тизиле, кѣалгъанлары да он йылгъа, беш йылгъа макюм этиле. Кѣуршунлангъанларнынъ арасында Ёлчибайнынъ огълу да бар экен.

Судьянен араларында олгъан лакѣырдыны кѣарт шойле хатырлай:

— Колхознынъ адына ким «Тюркабад» деп кѣойды?

— Мен кѣойдым.

— Не ичюн «Тюркабад» деп кѣойдынъ?

— Советлер Бирлигинде, Узбекстанда ве Таджикстанда бир чокъ шеэрлернинъ адлары Сталинабад, Ленинбад, Ворошиловабад, Кировабад кѣоюлды, мен де озь колхозымызгъа бу адны бермекни ляйыкъ коръдим. Не фена яптыммы?

Судья юмругъыны масагъа урыш, тишлерини гъыджырдатып багъыра?

— Не ичюн «Тюркабад» къойдынь? Башкъа ад тапып оламадыньмы?

— Мен тюркменим. Халис тюркменим. Оруз (рус) дегилим. Бу адны тюрк олгъаным ичюн бегендим. Тюрк олюмден къоркъмаз, бу къабаатнынъ джезасы не олса, бере билесинъыз, истерсенъ, къуршунгъа да тиздире билесинъыз.

Къарт адам буларны айтар экен гъадабындан титрей, тишлери арасындан «алчакъ большевиклер» деген сёзлер атылып чыкъты.

Лагерьге янъы мабюслер келе эдилер. Бир сеферинде кельген мабюслер арасында таныш чере корип токъталдым. Таныдым. О да мени таныды. Бу Пашкевич эди. О заман козылеринде мевджут олгъан урькеклик шимди гъайыш олгъан.

— Мераба оджам,— деп элимни опыти.

— Насылсынъ, Пашкевич, сени сагъ корьгениме пек севиндим,— дедим.

— Тешккюр этерим, оджам.

— Биз сени къуршунгъа тизильдинъ беллей эдик. Башкъа аркъадашларынь не олдылар?

— Бир къысымыны ольдюрдилер, дигерлери бешер-онар сенеге макюм олдылар.

— Я сен Пашкевич?

— Он сенеге макюм олдым, оджам.

О кунъден сонъ Пашкевич янымдан айырылмаз олды.

Пашкевичнен бу режимнинъ ве идарсджилернинъ феналыгъы акъкында къонушамыз. Партиянынъ ялтакълары Сталиннинъ «ожизнь стала хорошо, жить стало веселей» деген сёзлерини текрарлайлар. Ябанджы бир шаирнинъ «Я другой такой страны не знаю, где так вольно дышит человек» деген сёзлерини лагерьде денъиштирип айта эдилер, яни «дышит» сёзюни «душит» сёзюнен денъиштира эдилер. Бунъа коре манасы аятий олып чыкъа эди.

ВЕДА ЗИЯРЕТИ

Тюръмеден лагерьге авуштырылгъан сонъ заман-заман къадыным ве балаларымнен корюшмек мумкюн олды. Олар да манъа якъынджа олмакъ ичюн Ашхабаддан Ташкентке кочьтилер. Къадыным бир тикиш фабрикасына ишке кирген. Бунынъ ичюн умумий зиярет вакъытларында

лагерьге келе ве кыска бир вакыт корюшемиз. Базан балаларны да алып келе. Оларны севип багырма басканда кендимни бир руя алеминде зан этем. Айрылык саати келип, ялынъыз кыалган сонъ кене о кыара тюшюнджелер чемберине кирем. Факъат эр шейге рагъмен, эр корюшкенимизде кыадыныма кыолайыны булып, ана-Ватангъа дёнмелерини, балаларымызны бу залым инсанлар элинден кыуртармакъ кереклигини айтам. Бу телькинлерим кыадыныма мусбет тесир этти ве Тюркиеге кыайтув акъкында Москвадаки Тюркие эльчиханесине мураджаат эте. Эльчининъ ярдымджыларындан бири мен Туркменстанда булунгъанда танышкъан бир адам экен, онынъ ярдымынен тез вакытта Тюркиеге кетмеге мусааде алына. Бу адамнынъ меним ГПУ зинданларындан кыуртулып, лагерьге ёлланмамда да ярдымы токъунгъан эди.

Кыадыным ве балаларым менимнен сонъки кере корюшмек ичюн кельдилер. 1937 сенеси февраль айынынъ сонъки кунълери эди. Корюшювимиз эки саат девам этти. Эки саат бизим ичюн эки дакъыкъа киби дуолды. Бу, бельки бизим сонъки корюшювимиз эди. Олар ана-Ватангъа, сербестлик диярына кетелер. Козьяшларымызны эп акъыза, эп кыонушамыз. Янымызда юксек бойлю ГПУ офицери долана. Бир заман о мени янына чагырып:

— Бекторе, кыонушув муддетинъиз битти,— деди.— Амма сизинъ лагерьде низамлы, чалышкыр адам олгъанынъызны эсапка алып... Кыадынынъ ве балаларынъ бу гедже мында кыала билелер, амма буны кимсе дуймамакъ керек.

Геджени лагерь идареджисининъ кабинети янындаки бир баракта юкыусыз кечирдик. Сабагъа кыадар лаф эттик. Балаларыма ана-Ватан акъкында бильги бердим. Бир тарафтан да оларнынъ эйи инсан олып етишмелери ичюн насиатларда булундым. Кунъ агъарды, айырымла заманы кельди. Кедерли бир алда ведалаштыкъ. Кедернен берабер ичимде бир севинч дуа эдим. Чюнки, ич олмагъанда аилем Русие денильген бу джезннемден кыуртуладжакъ, Ватангъа, урь инсанлар япагъан улькеге кетеджек. Балаларым ичюн парлакъ бир истикъбаль уфкъы ачыладжакъ. Окъуйджакъ, чалышаджакъ, ватанларына дегерли инсанлар олып етишеджеклер. Бунъа эмнандим.

Ялынъызлыкъ ве кедер ичинде эп кунълеримни саям. Кыадынымдан ве балаларымдан Тюркиеге барып ерлешкенлер акъкында хабер беклейим. Эгер эки-учь ай даа Русиеде кыалган олсалар, олар да башкъа бир лагерьге тюшеджек эдилер, чюнки 1937 сенесининъ июль айында

Советлер Бирлигинде булунган бутюн ябанджылар, яни чет эллилер кьапатылган эдилер.

СОВЕТ ПАПАЗЛАРЫ

Бутюн русиеде халкъ арасында джиддий теляш башланды. Эр бир адам апсханеге алынаджагы шубеси алтында яшай. «Кто не был, тот будет! Кто был не забудет!» деген сёзлер эм лагерьлердеки адамлар арасында, эм де сербестликтеки адамлар арасында кениш белли эди. Бу сёзлердеки акыкьат ГПУ идареджилерини кьоркьуза. Аджеба, неден кьоркьалар? Амма эписи бир кьоркьалар. Эр кес заман-заман сучланаджакъ, мажум этиледжек ве лагерьлерге ёлланыладжакъ.

Эр саба мабюслер ишке кетмек ичюн мейданда топланганда ГПУ мемурини юксек бир ерге чыкып, Лагерьлер Идаресининъ сонъки эмирлерини окъуй. Бунынъ ичюн мабюслер бу мемурлерге «Совет папазлары» дей эдилер. Эмирлер окъулган сонъ мабюслер иш ерине кетирилелер.

Бир саба шорба деп берилген сыджакъ сувны ичер экеним, бир ачлыкъ алы ис эттим. Кунъ пек сыджакъ эди. Талдада 40 дередже. Бойле сыджакъта кетмек ве чалышмакъ пек зор эди. Ашап битирген табагыны алып келе ве яваш-яваш топланма еринде топлана.

«Совет папазы» чокътан курсюсине минген. Эр заманки киби бутюн мабюслернинъ кельмесини беклей. Эр кес топланган сонъ, бир кьач кере оксюрип, штрафны козъден кечирген сонъ кьонушмасыны башлады. О нелер акъкында айтмады: «Учь адам ишке кетмек истемегени ичюн муддетлерине учер сене кьошулган, лагерьден кьачмакъ истеген бир мабюс кьуршунланган, лагерь тарафындан берилген эшьяларны саткьанлары ичюн базы мабюслерге экишер сене кьошулган ве иляхри». Мабюслернинъ акъылыны догъурткьанына эмин олган сонъ мемшюнликнен штрафны козъ кездирди.

Папаз эфендининъ саба эзаны биткен сонъ ишке кетмек истемеген он кьадар мабюс кенаргъа чекильди. Оларнынъ арасында бир немсе де бар эди. Орта яшындаки бу адамны эйи табияты ичюн эр кес севе эди. О куню чокъ ёргъун ве хаста корюне эди. Айткьанына коре, сыджагы олмагъаны ичюн лагерь докторы онъа иштен кьалмагъа рухсет этмеген. Оларнынъ ачлыкъ тутмакъ кьарарында олгъаныны анълагъан лагерь башлыгы куфрлер савурды ве оныны да чыр-чыплакъ алынды кунеш астында беклемек джезасына

уюм этти. Макюмлер джезагъа разы олды. Амма ишке кетмедилер. Чалышмакъ искенджеден де бетер эди.

ДЖУМБУРИДЗЕ

Лагерьдеки мабюслернинъ энъ къурназы элли яшларында олгъан орта бойлю, ири бурунлы Джумбуридзе эди. Гъайретли, тирискли адам эди. О куню Джумбуридзе делирген киби эди. Эр кеске къычыра, лагерь башлыгъына да, аилесине де, топлангъан адамларны акъаретлей. Мабюслер оны чылдырды зан этелер. Бир къач кунъ санитария пунктында оны незарет алтында тутты ве кене лагерьге къайтардылар. Бир къач кунъден сонъ Джумбуридзе янты бир усул тапты: мабюслер арасында къачмакъ ичюн план азырлагъаныны анълатып башлады. Лагерь ёлбашчылары да онынъ къачаджагъыны бильгенлерини истей. Ичеридеки хаберджилер буны аман лагерь башлыгъына бильдирдилер. Лагерь башлыгъы исе онынъ къачмасына мани олмакъ ичюн лагерь тышындаки ишлерге ёлламакъны ясакъ этти. Бойледже, Джумбуридзе агъыр тарла ишлеринден къуртулды, лагерь ичинде къалып, енгиль ишлерде чалыша эди.

Джумбуридзе айны заманда медениетли бир адам эди. Бир къач тильде сербест къонуша. Бир кунъ идареджилер кендисини ишке чыкъармакъ истегенлерини анълады. Бунынъ ичюн о кене бир план азырлады. Элине бир къач къызыл байракъ алып, коксюне де бир къач кырмазы шерт багълап, лагерь ичинде барактан-бараккъа чапмагъа башлады. Чапаркен, сеси чыкъкъаны къадар къычыра:

— Мен бригада команданы олам! Ишке кетем! Яша Кацо; Яша Сосо!

Джумбуридзе бу сёзлернинъ къуйругъына энъ гъализ куфюрлерни кетирип багълай, турмадан айкъыра. Бир заман лагерь идареси булунгъан бинагъа кирди. Ичериде къычырып лакъырды этти: «Шуны билиньки, къачаджагъым мындан! Мытлакъ къачаджагъым». Онынъ бу сёзлери лагерь реберлерини тюшонджеге далдыргъан олса керек, Джумбуридзе о куню де иштен къуртылып къалды.

Бир акъшам устю шорбамызны ичкен сонъ Джумбуридзене кёнуштыкъ. Айрыджа бильгили адам эди. Онынъле эр мевзуда кёнушмакъ инсангъа зевкъ бере эди. Базы акъшамларда мевзудан мевзугъа кечип узун-узон кёнушыр эдик. Асыл бир аилеге менсюп олгъаны анълашыла эди. Бир кунъ гурджилер акъкъында кёнуштыкъ

ве тахминлерим догъру олып чыкъты. Тифлиснинъ темелли аилелерине менсюп экен, шимди исе он йылгъа макюм этильген бир мабюс.

— Гурджилернинъ чар ордусында «дикая дивизия» адынен мешур дивизиянынъ офицери эдим, амма шимди...

— Сойадларыныыздаки сонъки эджа нени билъ-дирир?— деп сорадым лакъырды мевзусышы денъи-штирмек ичюн.

— Идзе иле биткен сойадлары гурджилернинъ асыл сышыфына менсюп олдугъыны косътере. Идзе келимеси-нинъ там маласы заде демектир. Орджоникидзе, Еникидзе. Гафаридзе, Абашидзе киби... Ия, элли ялгъамалары гурджилернинъ мегрель къабилесине менсюп бейлерге анттир. Берия бир мегрельдир. Эгер сойадлары шивейли иле битсе, булар гурджилернинъ адий табакъаларына менсюп-тир. Билесинъизми, Сталин иште бойледир. Онынъ асыл сойады Джугашивейлидир. Сталин исе онынъ инкъиляп-тан сонъ алгъан янъы ады, техеллюси.

— Бекторе,— деди Джумбуридзе, махзун кулъди.— Мени бир къач кунъден сонъ Ташкенттеки хастаханеге алып кетеджеклер. Танъри къысмет этсе, учъ ай сонъ сербест ватандашларнынъ бири оладжакъым.

Онынъ бу сёзлерине инанмакъ къыйын эди. Амма о пек къатий къонуша. Демек, козылериндеки гъарип парыл-тынынъ манасы бу эди.

Джумбуридзе лагерьде ролюни эйи беджере. Дедиги киби, бир къач кунъ сонъ лагерьден кетти. Алты ай сонъра да дели эсап этилип, азат олунгъаны акъкъында хабер алдыкъ.

1937 сенсине къадар лагерьден къачаджакълар пек къатты такъип этильмей эди. Атта къачаджакълар мааллий ГПУ органлары тарафындан билиндиги такъдирде биле козь юмула эди. Бир заманлар ГПУ офицери олгъан, сонъра он йылгъа макюм этильген бири мабюстен бунынъ ссеббини сорадым.

— Бу къачкъанларнынъ эксерieti эвельден ГПУгъа хызмет эткен кимселердир,— деди.— Бунынъ ичюн де ГПУ лагерьден къачкъанларны озюне джасус этип ала. Булар халкъ арасында шубе догъурмадан чалышалар. Алгъан малюматларыны ГПУгъа билъдирелер.

Амма о сене Сталиннинъ косътеришинден сонъ лагерь-лерден къачкъан мабюслер къатты такъипке огъратылды. Къачкъанлар якъаланып, текрар лагерьге кетириле, лагерь макемеси тарафындан суд этиле, муддети узатыла, я да къуршунгъа тизилелер.

Лагеримизге яны кельген мабюслерден эшиткен хабаримиз пек фаджиалы эди. Оларнын айткянварына коре, ялангач топлама лагеринде кунде орта эсапнен 25—30 мабюс оле, базан исе бу ракъам юзни кече экен. Ачлык, сувук, сыджак, сарылык хасталыгы ГПУнин чешит икенджелеринен бирлешип, вазиятни фаджиалы алгя кетире экен. Ольген мабюслернин аилелерине исе ич бир шекильде хабар этильмей экен. Чюнки, коммунистлернин индинде къапатылган эр бир адам ватан хани, халкъ душманы, империалист девлетлеринин джасусы эди. Бунун ичюн де инсан киби муамелеге ляйыкъ дегиль эди.

КЪРЫМЛЫ НАЗМИ

Лагерьдеки адамларнын арасында Назми адлы уфакъ бойло бир адам бар эди. О тола оджакъларында чалыша эди. Бу ерде чалышкан мабюслернин эписи ири кевдели, яш, сагълам адамлар эди. Агъыр иште чалышкянвары ичюн ашавлары да башкябалардан фаркълы эди. Назминин бойле бир иште чалышмасына тааджиплендим. Бир гедже тола оджакъларында чалышкянвар барагъына бардым. Булар эсасен тюркменлер эдилер. Ойле икрамджы, ойле джангя якъын инсанлар эдилер ки, мени достча къаршылап, мусафир эттилер. Мени оларнын буюги Ораз агъагя такъдим эттилер. Тюркменистаннын Ташавуз виляетинден эди. Къараджадан кельген, ири кевдели ве кулер юзлю бир адам эди. Онынъле къонушур экенмиз, бир ара козьлерини юзюме тикип:

— Сен Назмини таныйсынъмы?— деп сорады.

— Ёкъ, танымайым,— дедим. Амма не замандан берли бу адамнен мсракълана эдим.

— Бир заманлар Ашхабадда чалышкан. Коммунист экен. Бунъа бакъмадан ГПУ тарфындан он йылгя къапатылган. Лафы-сёзюнден бильгили ве окъумуш бир адам олгяны корюнс. Чагъыртсам, танышмакъ истер эдинъми?

— Чокъ мсмон олурым, Ораз агъа,— дедим.

Бираз сонъ Назми янымызгя кельди. Устюнде лагерь идареси тарафындан берильген эски урба. Сачлары тер ве кирден къафасына япышкан. Эпимизни селямлап, косьтерильген ерге отурды. Ораз агъа онъа мени косьтерип:

— Назми,— деди,— сен Бекторени таныйсынъмы?

— Мен Бекторени Кърымдан таныйым,— деп джевап-

ланды.— Шиирлерини эпимиз окъуй ве эзберлей эдик. Бизим белли шаирлеримизден эди.

— Кърымнышъ къаеринденсинъ?— деп сорадым.

— Къарасувбазар дживарындаки бир койденем,— деди.

Дикъкъатнен юзюнс бакътым. Сымасы ябанджы дегиль эди. Факъят таныш оламадым. Онынле Кърым ве Кърымда белли илим адамлары акъкъында лакъырды этемиз. Биз анъгъан адамларнынъ эксериети я къуршунгъа тизильген, я да тюрьмеге къапатылгъан эди. Бу ильки танышувымыздан сонъ Назми иле достлаштыкъ. Эр акъшам Назми яныма келе, кеч маальгедже лакъырды этип отурамыз.

Бир акъшам емектен сонъ баракъ къапысы огюнде отура эдим, Назми телашлы алда яныма кельди ве:

— Бекторе, мени динълесенъ, бу гедже сенинъле дертлешмек истейим,— деди.

— Эльбетте,— дедим,— бир дердинъ бармы?

Яваш яныма чёкти, лакъырды этип башлады.

— Оджам,— деди,— бу гедже санъа кендимден баас этмек истейим. Мен факъыр бир аиленинъ эвляды олам. Инкъиляпнынъ ильки йылларында Акъмесджитте бир матбаада чалыша эдим. Кърымгъа де беязлар, де кызыллар келелер, тынчылыкъ ёкъ. Матбаа къапалгъан сонъ коюме къайттым. О заманлар койлерде ешиллер деген партизанлар тёреген эди. Олар чар ордусына къаршы курешелер. Башларында да Деренайырлы коюнден Осман адлы бир адам булуна. Мен де бу партизанларгъа къошулдым. Ишим кыйын дегиль эди. Партизанларнынъ койлер арасындаки багъыны теминлей, хаберджилик эте эдим. Большевиклер Кърымны ишгъаль эткен сонъ Османни Кърымда чыкъып башлагъан «Янъы дюнья» адлы газетагъа баш муаррир яптылар. Муреттипликтен баш муаррирликке котерильген Осман, бир муддет сонъ, Кърым коммунист партиясы Меркезий Комитетининъ биринджи секретары олды. Кърым Мухтар Совет Джумхуриети Халкъ Комиссарлары шурасы башкъанлагъына къадар юксельди. Тек кыыскъа бир вакъыттан сонъ большевиклернен арасы бозулды ве бу себептен мевкъыны гъайыш этти. Мен де бу арада ачларгъа ярдым комитетине секретаръ сайландым. Генчлигим ве теджрибесизлигим себебинден партия эмирине риает этерек, бир чокъ ватандашларымнынъ звини, оджагъыны дагъыттым. Олюмлерине себеп олдым. Пек чокъ аилелерге козьяшы тёктирдим.

Ахыр-сонъу койде къурулгъан ильки комсомол теш-

килятына кирдим. Ирадем коммунист партиясы башында булунган диктаторларнын элинде оюнджак олганыны дуймадым. Бутюн кудретимнен берильген эмирлерге итаат этем. Вакыт кечтикче не япаятканымны, каяккы кетейтканымны аялап башладым. Бир кунь умотсизден Османнен расткелиштим. Юзюнде менден нефрет эткенини косьтерген ифаде бар эди. «Манья мытлак кель, санья айтаджакларым бар», деди, сонья аджеле адымларнен узаклашты. Ишимни битирир-битирмез Османгья кеттим. Одасында ялыныз эди. Косьтерген ерине отурдым.

— Назми,— деп серт бир сеснен лафкья башлады,— койлюлер сенден пек шикяет этелер. Сенин себебиньден койлюлернин бир кысмы кяпатылган, бир кысмы кьуршунгья тизильген. Эллеринден захирелери чекип алынган, ачлык чекелер. Бутюн буларны адамлар сенден корелер. Йыллар девамында бу заваллы миллетнин чеккенлери азлык эткен киби сен де оларны эзетлейсиньми?

Бу сёзлер кьаршысында сукют сакламакьтан башкья чарем ёк эди.

— Назми,— деди,— акылыныны башынга топла. Миллетинье виджданын эмир эткен ёлда хызмет эт. Эгер ватадашларынын кяаныны тектирсен, сен де ичинде богьулырсын. Меним санья сёйлейджеклерим бу кьадар. Кьалгяаныны озюн тюшюн.

Османнын айтканлары ичимни кемирди, кимсенин юзюне бакьаджак алым ёк эди. Койден ве койлюлерден узаклашмак макьсадынен Акьмесджитке кеттим. Бу вакытта Кьрымда ачлык бутюн дешетинен уком сюрмекте эди. Койлерден кельген хаберлер пек фаджиалы. Акьмесджитнин сокьяклары ачлыктан шишкен сары бензли адамларнен толуга. Эгер о сене АРА (Америка ишчилер бирлиги) ярдым этмеген олса, бу ачлыктан кьуртулмакьнын ич чареси олмаз эди. Албуки халкьнын чеккен ачлыгы коммунист партия иле укومت режиминин бирликте яккан суный бухраны экен. Халкьны ачлыккья огьратып, сонья да эллерине бирер парча отьмек тутгырып, бутюн эйиликлерни Алладан дегиль, Ленин ве большевиклер тарафындан япылгяанына ишандыраджак олалар.

Назми сёзюни битирген сонь экимиз де сусьп кьалдык. Козьлеринде мудхиш бир кин бар эди. Совет Руссинде эр коммунистни беклеген акьибет бу эди. Олар ичюн чалышаджак, истеген заманларына кьадар пропаганда япаджак ве сонья ишинин биткенине кьанган сонь кьапатыладжак, я да ёк этиледжек.

ДЖЕЗАЛЫЛАР ОРДУСЫ

Экинджи дюнья дженки башланды. Рус халкында дженкке нисбетен бир лякъайдлыкълыкъ бар эди. Лагерьге алманларнынъ мувафакъисти акъкъында хабер кельгенде мабюслер арасында къуванч сезиле эди. Лагерьнинъ тербие ве пропаганда ишлери болюгининъ мудири Кривицкий эр афта дженкнинъ кетишаты акъкъында хаберлер айта.

1942 сенеси июль 22-де биринджи кере лагерьде сесли кишо косътериледжек эди. Фильмнинъ ады «Ленин 1918 сенеси» эди. Фильм башлагъандан бираз кечкен сонъ ышыкълар янды ве санада Кривицкий пейда олды. Тавурында бир перишанлыкълар бар эди. Деръал сёзге башлады:

— Алман ордулары бир йылдырым вызынен топракъларымызгъа кирмектелер. Бир чокъ шеър ве койлеримиз бомбардыман этильген. Къызыл Орду кери чекильмек зорунда къала.

Мабюслер арасында терен бир сессизлик укюм сюрмекте. Фильмни сейир этмектең вазгечип, баракларымызгъа кеттик. Эр кес вазьет ве келеджек акъкъында тюшюне, бири-бирине суаллер бере.

Дженк башлагъанынынъ экинджи афтасында лагерьге хаберлер кельди. Алманлар озълери ишгъаль эткен топракълардаки лагерьлерден бутюн мабюслерни азат эте экенлер. Джебэлерден къачкъанлар да ола экен, олар тутулгъанда къыска бир макемеден сонъра къуршунгъа тизиле экен. Къызыл Орду теляш ичинде эмиш. Джебэден къачкъанларны топлап, штраф батальонлары да тешкиль эте экенлер.

Алман ордулары сурьатле Русиенинъ ичерсине илери-лей, Къызыл орду турмадан кери чекиле, халкъ буюк бир теляш ичинде эди. Халкъ меджбурен джебэге алынаджагъындан къоркъа. Бу себептен адий къабаатларнен къапалмакъ истейлер. Кунъ-куньден лагерьде мабюслерининъ сайысы артты. Кремльнинъ диктаторлары бу вазистни анъламайып къалмадылар. Бу вазьетнинъ огюни алмакъ ичюн къабаат ишлеп къапалгъанларны да, джебэден къачкъанларны да энъ агъыр джезаларгъа макюм эттилер. Энъ агъыр джеза къуршунгъа тизмек эди. Бу да файда бермей. Лагерьлерде булунгъан техник элементлер мудафаа халкъ комиссарлыгъы имаесине кечириле. Мабюслер бу дженкте алманларнынъ енъмесини истей эдилер. Бир акышам Кривицкий озъ субетинде шойле деди:

«Сиясий ве инкыляпкъа акс арекет эткенлерден гъай-

рысы гоньюлли оларакъ джебэге ёлланыладжакъ. Бунынъ ичюн ариза берильмеси лязим. Анда косътерген садакъат ве федакярлыкъларына коре сучлары афу этиледжек ве медений акъларына саип ватандашлар эсап этиледжеклер».

Бу лафлардан сонъ мабюслернинъ бир кысымы аризалар язмага башлады. Факъат буларнынъ бир такъым гизли макъсадлары бар эди. Олар бойле усулнен къолайджа къачмакъ, ич олмагъанда алманларгъа эсир тюшмек истеген адамлар эди. «Коммунистлер олмагъан ерде аят бардыр» диерек, ариза язгъанларнынъ сайысы баягъы чокълашты. Булар алманларгъа эсир тюшкен вакъытта айтаджакъ сёзлерини биле шимдиден азырладылар. «Мен бир лагерь мабюси олам» деп башлайджакъ ве Русиедеки мазлумлыкълары, лагерьлерде мабюслернинъ вазиятини анылатаджакълар.

Къуртулышнынъ озълери ичюн пек якъын экенине ишаналар. «Наконец, можем надеяться, что в скором времени освободимся от этих тиранов» (Якъын бир келеджекте бу мустебитлерден къуртуладжакъымызгъа, ниhaет, ишана билемиз), диерек озь аралары къонуша ве бу сёз мабюслер арасында бир парольге чевирилген эди.

Шималий Русиедеки энъ буюк лагерьлерден бири олгъан Бухта-Печорада мабюслик муддетини одемекте олгъан сабыкъ ГПУ офицери Константин Ракасовский де гоньюлли оларакъ джебэге кетмек истегени ве бунынъ ичюн Москвагъа ариза ёллагъаны белли олды. Ракасовский джезалылар ордусынынъ команданы ола биле. Ракасовский ГПУда танылгъан офицер олып, он йылгъа макум этильген ве Бухта-Печорада идареджи оларакъ иш коре эди.

Къыскъа бир вакъыттан сонъ Ракасовский акъкъында юрютильген тахминлер догъру олып чыкълар ве онынъ джезалылар ордусына тайин этильгени белли олды. Бу орду энъ месулиетли бир ерде душмангъа къаршы энъ шиддетли дарбени эндиреджек эди. Душман тарафына кечмек истегенлерге асла имкян берильмейджек, кери чекильмек истегенлер исе артта тургъан НКВД аскерлери тарафындан къуршунланаджакъ. Ариза берип, дженкке кетмек истегенлер, анда озълерини насыл бир вазият беклегенинден хаберсиз эдилер. Олар бу лагерьлерден, большевиклерден ве Русиедеки залымлыкълардан къуртулмакъ истей эдилер.

КЪРЫМ ТЮРКЛЕРИНИНЪ СЮРЮЛЬМЕСИ

Он йыллыкъ макюмистим сонъуна якъышламакъта эди. Азат оладжакъ, бельки де ватаныма, Тюркиеге къайтаджакъ, эшиме ве баларыма къавушаджакъ эдим. Булар акъкъында тюшонмек биле мени севиңдире. Март айынынъ ильк кунълеринде муддетимнинъ аля толмагъаныны ве лагерьде бельгисиз бир муддет даа къаладжагъымны огренген сонъ бу гузель умуотлерим къырылды. Зира, лагерь идареси дженк битмегендже сиясий мабюслер азат этильмейджегини билъдирди. Мен артыкъ макюмист муддетини толдурдым. Амма мешим ичюн ич бир шей денъишмеди. Эм муддетсиз оларакъ... Бир риджанен мураджаат этип, вазиятимнинъ ачыкъландырылмасыны талап этмек керек эдим. Джеза муддетим биткенини ве азат этильмемни талап этип Совет Башсавчыларына мураджаат мектюби яздым. Он беш кунъ сонъ мураджаатыма джевап кельди. «Фашист Алман ордулары иле Совет Социалист Джумхуриетлер Бирлиги арасында олюм-къалым дженки девам этеяткъан вакъытта бу дженк битмегендже азат этильмем мумкюн олмагъаны» билъдириле эди. Бир тюрлю чаре ёкъ. Такъдирге боюн эгип, дженкнинъ битмесини беклемек кереким.

Бир-бирине бенъзеген кунълер кечелер. Дженк информацияларыны динълей, джебэлердеки вазият акъкъында озъара лакъырды этемиз. Акъыкый бир малюмат алып оламай, лагерь идареджилери тарафындан айтылгъанларгъа инанмай эдик.

Алманларнынъ Винницагъа кирген кунълери эди. Лагерьге янъы бир макюм кельди. Дженкте олгъан ве сонъра ГПУ тарафындан якъаланып, бизим лагерьге ёлланылгъан. Дженкнинъ фаджиаларына аит лакъырдылар вакъытында къоркъудан козьлери тегереклене. Онынъ лафлары бизлерге де пск тесир этти. Лагерьде япылгъан ишлернинъ колеми къат-къат арттырылды. Адамлар айвандан бетер чалыштырыла. Эзиет кеттикче артты, аш исе о къадар да къыскъарды.

Лагерьге янъы кельген Кърымлы бир мабюс олып кечкенлерни шойле анълатты:

«Алман ордулары магълюбиетке огърап, кери чекилер ве Кърымны терк этелер. Кърым тюрклери кене Къызыл Ордунынъ элине кече ве Кърымны текрар большевиклер идаре этелер. Къызыл Ордугъа менсюп офицерлерининъ бир чокъу чешит койлерге раатлыкъкъа кеткенлер ве анда ерли халкънынъ мизаджыны огрене экенлер.

1944 сенеси майыс 18 сабасы Кърымлы тюрклер ичюн янъы бир фсяякет башлана. Бутюн эвлернинъ этрафы сиялы НКВД аскерлеринен сарып алына, сиялар къалы ве пенджерелерге догърултыла, сокъакъкъа чыкъмакъ ясакъ этиле. Халкъ къоркъу ве эеджан ичинде къала. Бу къарар ве тедбирининъ себеби не ола биле эди? Коммунистлер не япмакъ истейлер? Саба ачылып башлагъан вакъытта НКВД адамлары къапыларны урып, эвлерге кире ве халкъны зорлукънен айдап тышкъа чыкъара, машиналаргъа минсете. Бу ишлер биткен сонъ, машиналар станцияларгъа келе. Анда адамлар юк вагонларына минсетиле. Орталыкъта бир къыямат къопа. Бири-бирини джойгъан аиле азаларынынъ феръядлары юреклерни парчалай. Амма ялвармаларынынъ, анылатмаларынынъ ич бир файдасы ёкъ эди. Поездлар юрип башлай ве халкъны мешъум бельгисизликке догъру алып кете.

Сонъундан бильгениме коре халкънынъ бир къысмы Сибирьнинъ Урал дагъларына, бир къысмы да Озбекстангъа барып тюше. Озбекстангъа сюрюльгенлер Ташкенттеки фабрикаларда, Янъыёл, Фархадстрой, Сырдарья, Мырзачёлъ, Хавас, Самаркъанд, Каттакъургъан киби ерлерде ве дживарларында, бир къысмы да Фергъана, Наманган, Андыжан, Къокъанд шеэрлериндеки фабрикаларда ве колхозларда чалышмагъа меджбур этилелер. «Спецпереселенец» (хусусий сюрдюн) ады берильген бу инсанлар эр тюрлю ватандашлыкъ акъкъындан марум этилелер.

Бу ерге кельгенде Кърымлы мабюс токътады. Богъазы къуругъан, козьлерни парлакълыгъыны гъайып эткен, ичиндеки изтирабы юзюне чыкъкъан эди. Терен бир кокюс кечирген сонъ янъыдан къонушмагъа башлады.

ДЖЕНК БИТТИ

Кунълер кече, вазият даа да вахшийлеше. Шу анъде меним япаджагъым бирден-бир иш дженкнинъ бир анъ звель битмеси ичюн дуа этмектен ибарет эди. Эбст, бу дженк битеджек, амма сонъ не оладжакъ? Иште, бутюн мабюслерни бу суаль раатсызлай. Азат олмамыз ичюн мытлакъ алманларнынъ енъмеси кереклигине эпимиз ишана эдик. Амма алманлар енъильди. Энди не оладжакъ?

Мени джеза муддетим биткенине бакъмадан эп лагерьде булунам. Совет девлетиининъ адалет акъкъындаки анъламы эр кеске белли: «Убедить, если нет принудить»

(къандырмакъ, олмаса меджбур этмек). Бу къандеге коре миллионларджа инсанлар джезаланды, зинданларгъа, тюрьмелерге быракъылды, Сибирьге сюргюн этильди, къуршунгъа тизильди.

Дженкнинъ битмесини сабырсызлыкънен беклеген мабюслернинъ сайысы чокълашты. Козълеримизни уфукъта сёнмекте олгъан мум къадар бир ышыкъкъа умютнен тикмекте эдик. Дженкнинъ битмеси ве азат олмакъ...

Артыкъ алманлардан бир файда кельмейджегини анълай эдик. Чюнки эки баты девлетининъ эки буюк лидери Сталиннинъ янълыш сиясетини бильмекле берабер Гитлерге къаршы бир джебэ къурдылар.

1945 сенеси майыс 5-те лагерьдеки макюмларны минбер олгъан ерге топладылар. Анълашылды ки, муим бир къонушма япыладжакъ. Чюнки тек Москвадан коммунист реберлери кельгенде адамларны бу минбер янына топлай эдилер. Лагерь шефинден гъайры эр кес минберден озъ ерини алгъан, беклейлер. Бир муддет сонъ лагерь шефи серт ве чабик адымларнен минберге котерильди, микрофон янына кельди. Юзю сезиледжек дереджеде эеджанлы. Ич бир мукъаддеме япмадан: «Сизлерни империалист Алманиянынъ магълюп этильдиги ве дженкнинъ биткенинен тебриклеим» деди.

Мабюслер арасында терен бир сукюнет асыл олды. Сонъра бирден алгъышлар, севинч нидалары янъгырады. Мабюслер бири-бирини опе, къучакълай ве багырышлар.

Эбет, дженк битти, алманлар енъильди, амма бунынъ ичюн севинмеге аджет бармы? Бизим киби сиясий себеплернен макюм олунгъанларнынъ вазистинде не денъишме оладжакъ? Эм мени тюшонджеге далдыргъан дигер бир себеп даа бар эди. Энди не оладжакъ, ялынъыз бизим дегиль, дюньянынъ сиясий ёнелиши насыл оладжакъ?

Эбет, дёрт сенеден берли миллионларнен инсаннынъ къаныны акъызгъан зорбалыкъ ниастине ирди. Бу дженктен сагъ чыкъкъанлар санки азатлыкъкъа чыкъкъан киби оладжакълар. Я мен не оладжагъым? Аджеба, йылларджа хаяллангъан азатлыкъкъа чыкъаджагъыммы? Мен дюнья сиясетининъ насыл бир догърулыш аладжагъы акъкъында тюсюнем.

Кунълер кечкен сайын вазистнинъ эйиге денъишмегенини анъладым.

ЛАГЕРЬДЕН ЧЫКЪУВ

Дженкнинъ биткешине бир йыл олды, вазистим аля дѣнѣшмеди. Умумий афу илян этильди, бир чокъ мабюслер бу афудан файдаланды, мен исе эп тюрьмеде булуна ве азат этильмем акъкъышдаки эмирни беклей эдим. Кенди акъкъымны арамасам, маъа бу акънынъ берильмеси даа да кечикеджек ве мен о телькъоралар артында эп мулдет одейджегим. Буны ашълагъаным ичюн Москвагъа бир аризанен мураджаат эттим. Аризамны ёллагъандан учъ ай кечкен сонъ джевап кельди. Бир кунъ лагерь бухгалтеринишъ узурьнда отура эдим. Бирден-бирге къапы ачылып, ичери лагерь шѣфи кирди. Юзюнде сувукъ бир ифаде бар эди. Яныма якълашаракъ:— Бекторе,— деди.— Аризанъа джевап кельди. Кетесинъ.

Къулакъларыма инашмайым. Ниает азат оладжагъым. Не яптыгъымнынъ фаркъына бармадан бирден атылып турдым ве чапыш кеттим.

— Токъта... Къайда кетесинъ?

Къайттым. Лагерь шѣфи айретнен юзюме бакъты.

— Къайда оладжакъ?— дедим.— Лагерьден кетеджегиме корс...

Лагерь шѣфи Виноградов кульмеге башлады. Бир-биримизни йылларджа биле эдик. Насыл бир адам экенини пек яхшы биле эдим.

— Ашыкъма, шимди дегиль, ярын саба кетеджексинъ.

Виноградовгъа джевап бермек истемедим. О ГПУнинъ садыкъ бир адамы эди. Азатлыкънынъ не олгъаныны къайдан бильсин? Меним ислеримни, къуртулмакъ ичюн насыл чырпынгъанымны о къайдан бильсин? Ич бир сёз айтмайып, одадан чыкып, барагъыма кеттим.

Азат этиледжегим акъкъындаки хабер лагерь ичинде йылдырым суръатынен яйылды. Хаберни эшиткен мабюслер меним къадар къувана эдилер. Тышкъы дженк биткени илян этильген кунъдеки киби джошалар. «Урраа!» деп багъыра, мени къолларынен котерип, авагъа аталар. Он беш йыл омюрим лагерьлерде кечти. Он беш йылдан сонъ азат олмакъ... Истегеним киби яшамакъ дюньянынъ энъ буюк ниметлеринден эди. Эр кес меним тюрк олгъанымны ве Тюркиеге къайтмакъ истегенимни бильгени ичюн вата-ныма кетмеге изин берилип-берильмейджегинен меракълана. Факъат бу ишнинъ ич къолай олмайджагъыны, я да ич мусааде этильмейджегини биле эдик. Билемиз, амма буны айтмагъа тилимиз бармай.

Не исе де танъ атты. Саба мен аля бир хаял алеминде эдим. Яваш еримден турдым. Эр шейни акъшамдан азырлагъан эдим. Атта лагерьинъ къапысындан чыкъкъан сонъ къырылып атыладжакъ тахта къашыкъшы биле джебиме къойдым. Сонъ бир дефа даа этрафынъ козьден кечирип, барактан аджеле адымларнен чыкътым. Лагерь идаресине кельген сонъ узеримни инджеден-индже арадылар. Арама иши биткен сонъ, элиме бир весикъа берди ве яныма да бир сакъчы къойдылар. Менимле савлыкълашмакъ ичюн мабюслер топлангъан эди. Эписи иле ведалаштым. Аркъамдан огъурлы ёллар, бахтлы яшайыш арз этип къалгъан бу инсанларгъа бир даа чевирилип бакъмадым. Эм кете, эм элими саллайым.

Сакъчым мени азатлыкъ весикъасы алмакъ ичюн бу сефер мабюслернинъ нуфус шубесине кетирди. Бу шубенинъ шефи бутюн мабюслерни якъындан таныгъан бир къадын эди. Мени кулер юзьнен къаршылады. Тебрик-леди. Сонъра:

— Бекторе,—деди,— ниает азатлыккъа чыкъасынъ, къаерге кетмек истейсинъ?

— Табийй, ватаныма,— деп джевап бердим.

— Тюркиегеми?— деп сорады. Сонъра кульди.

— Манъа пек ашыкъкъан киби корюнесинъ. Не, сени о якъкъа ёлларлар деп беллейсинъми?— Бираздан сонъ сакин сеснен иляве этти:— Сени мемлекетинъе гондермек бизим ишимиз дегиль. Укуметнинъ иши... Сен шимди сёйле манъа, къаякъкъа кетмек, къаерде яшамакъ истейсинъ?

Бу ишнинъ укуметке ант олгъаныны мен де билем. Чокъ къонушмакъ истемедигим ичюн аджеле джевап бердим:

— Москвагъа кетмек истейим.

— Бакъ, сен нелер истейсинъ? Москвагъа кетмек олу-рмы?

— О алда Ташкентке кетейим. О ерге кетмем ичюн весикъа беринъ манъа.

— Языкъ,— деп башыны саллады.— Билесинъки, Ташкент Озьбекстаннынъ пайтахты. О ерде къалманъа да мусааде этмезлер.

Синъирлерим яваш-яваш бозулып башладылар. Амма сонъ дакъикъада бир шей чыкъармамакъ ичюн сакин олмагъа чалыштым. Эписи бир сесим серт эди.

— Тюркиеге ёлламайсынъыз. Москвагъа мусааде этмейсинъыз. Ташкент де олмай экен, сиз къаерге ёлласанъыз, о ерге кетейим,— дедим.

— Янъыёл шеэрини не дерсинъ?— деди.— Сени о ерге ёллайыммы? Факъат сенинъ Ташкенттен элли километр узакъта булунманъ лязим. Албуки, Янъы ёл Ташкентке отуз эки километр. Амма мен санъа ойле бир весикъа беририм ки, Янъы ёлда яшаманъ мумкюн олур. Бельки о ерде бир иш де тапарсынъ.

Айтыладжакъ бир шей ёкъ. Тешеккюр айтып, азырлагъан кягъытларны алдым ве тышары чыкътым. Сакъчымнынъ вазифеси бу ерде битти. Чантамны сыртыма урдым ве лагерьни терк этерек, Янъыёлгъа кеттим.

ЯНЪЫЁЛ

Янъыёл лагерьден он беш километр къадар узакълыкътаки буюк бир къасаба эди. Бу ерде озыбеклер, Кърымдан сюрюльгенлер ве пек аз мыкъдарда руслар бар эди. Русиеде эр анги бир шеэрде яшамакъ ичюн паспорткъа саип олмакъ керек. Амма паспорт алмакъ къыйын иш эди. Полис идареси паспорт береджекте яшагъан еринъни, чальшкъан еринъни огрене, ляйыкъ таныса, сонъ бере. Вазиятни бильгеним ичюн мен де Янъы ёлгъа кельгенимнен паспорт алмакъ ичюн полиске мураджаат эттим. Тюрк ватандашы олгъанымны айтып, паспорт берильмесини истедим. Тюрк олгъанымны тасдыкълагъан весикъа истедилер. Бу весикъалар менде ёкъ. Йылларджа анда-мында авушып юрген, он беш йыл Тюрьмеде отургъан адам эдим. Бу документлернинъ къайда къалгъаныны бильмейим.

Полис шефи башыны котерип, юзюме бакъты.

— Тюрк ватандашы олгъанынъны исбат этип оламагъанынъ ичюн санъа паспорт берильмез,— деди.

Сёзлерини дикъкъатнен динъледим, джевап береджек алда дегиль эдим.

— Тек рус ватандашы оларакъ бир паспорт алманъ мумкюндир.

Бунъа да разы эдим, тек яшагъан адресимни айтып оламадым. Паспортсыз да яшамакъ зор эди. Чюнки Русие ватандашларынынъ мемлекет ичинде арекетлери эр джеэтен незарет этиле. Он алты яшыны толдургъан эр ким паспорт саипи олмакъ керек. Къыска бир вакъыткъа олса биле бир ерден дигер ерге паспортсыз сеяат этмек мумкюн дегиль эди. Кетильген ерде полисининъ ве домкомнынъ изини олмадан йигирми дёрт сааттен артыкъ къалмакъ мумкюн дегиль эди. Бу адет рус халкъынынъ сербест

арекет этмесине мани олмакъ, оны даима баскъы алтында тутмакъ ичюн тюшюнип чыкъарылгъан. Эр совет ватандашы буны яхшы биле, бу къаиделерге бойсуна. Бу къаидени бозгъанлар тюрьмеге къапатыла. Рус ватандашы бир, я да эки одалы квартирада эки-учь айле олып, кирагъа яшай ве бу яшайыш рус ватандашы ичюн люкс сайыла эди. Дигер тарафтан Коммунист партиясынынъ реберлери, алимлер, муарирлер ве устьки къатламдаки идареджилер кениш квартираларда бол-сал яшайлар. Советлер Бирлигинде мусавийлик ве социаль адалет акъкъындаки анълам бойле эди. Коммунистлернинъ айткъанларына коре, эмекдар сыныфнынъ яшайышы юкселеджек эди. Амма шимди энъ фена алда яшагъан ве энъ чокъ эзиегъен ишчи сыныфы эди. Сыныфларгъа болонген ве истисмар этильген, азатлыкъны зыджырнен багълагъан бирден-бир мемлекет Русие эди.

Паспорт алмакъ ичюн полис идаресинде отурып, булар акъкъында тюшюнем. О куню паспорт аламадым, чюнки яшав адреси оларакъ ич бир ерни косътерип оламадым. Башта мескен тапмакъ, сонъра бир иш къыдырмакъ керек эдим. Амма, башта кечинмек, ипрангъан урбамны денъиштирмек ве ятаджакъ бир ода булмакъ ичюн чалышмакъ керек эдим. Бу ерде бир кишини биле танымайым. Полис идаресинден чыкъкъанымнен иш арап долаша башладым. Тюрьмеден янъы чыкъкъан бир мабюс олгъаным ичюн эр кес манъа шубенен бакъа, иш бермеге джесарет этмей. Албуки къыскъа бир заманда ишке кирмек кереким. Акс алда джеза къауунынынъ 35-нджи маддесине коре чалышмагъаным ичюн судланып, текрар тюрьмеге къапала билем.

Иш ве яшав ери къыдырып, сокъакъларда кезип юрген кунълеримде озъбекстанлы бир достума расткелип, пек къуwandым, бойнуна сарылдым. Экимиз де эеджанлы эдик. Вазиятимни къыскадан анылаттым. Онынъ козьлери яшланды.

— Меннен юр Бекторе, — деди. — Алынъ яхшы дегиль, амма не де олса, санъа ятаджакъ бир ер тапармыз.

Эви пек кучюк эди. Топал аягъына рагъмен къадынынъ ве къызыны кечиндирмек ичюн махорка сата, факъыране бир аят кечире эди. Бир дам астында булманынъ, сыджакъ чайгъа батырып ашаладжакъ чавдар отъмегине къавушманынъ берген севинчи иле чокъ кунълерден берли биринджи кере ичимде бир мемнюнлик дуйдым. бунынъ себеби, яшав ери оларакъ косътериледжек адреснинъ тапылмасы ве паспорт алмакънынъ мумкюнлиги эди.

Лагерьден чыкъкъанымнынъ бешинджи куню паспорт алдым. Иш арамагъа башладым. Куньлер кечкен сайын Янъыёлда сюргюн олгъан кърымтатарларындан бир къач эски достумны расткедирдим, озюме келип башладым. Араларында талбелеримден базылары да булунгъан бу вефакар инсанлар манъа ярдым этмек ичюн мумкюн олгъан шейлерни ялмагъа арекет этелер. Къалыплери ватан севгиси иле толу эмексевер инсанларнынъ тек арзусы текрар о топракъларгъа къавушмакъ ве о ерде ольмек эди.

Озбекстаннынъ икълимине ве огъратылгъан джебрге даянамагъан кърымлыларнынъ пек чокъу оле эди. Сагъ къалгъанлар исе бутюн кучьликлерге кокюс кермеге, гизли полисининъ агъыр тазыйыкъына боюн эгмеге арекет эте. Къримлылардан бир группа дост пейда этмем янъы аятыма бираз алышмамы мумкюн япты. Амма узюльдигим нокъта ишсизлигим эди. Бутюн кунь долаша, эр ерге кирип-чыкъа, акъшам устю бир шей тапалмайып, эвие къайтам.

О куню кене иш къыдырып сабадан сокъакъкъа чыкътым. Сонъки умютим Янъыёл шекер фабрикасында эди. Бир кере анда барып, къысметимни сынап бакъмакъ керек эдим. Фабрикагъа эеджаннен кирдим, амма «иш ёкъ» деген джевапны алгъан сонъ, куськюн алда къайттым, буюк къапыгъа кельдим. Шашкъын ве перишан бир алда эдим. Бир эльининъ омузума токъунгъаныны ис эткенимнен еримде токътадым. Сонъра агъыр-агъыр башымны кери чекирдим. Ким? Оны къайдан таныйым? Исмининъ Вартан олгъаныны айтты. Эрмени асыллы эди. Фабрикада устабашы олып чалыша экен. Озюни манъа якъын тутты. Одасына алып келип, чайнен сыйлады. Сонъра вазиятим акъкында сорады. Башымдан кенченлерни къыскадан анылаттым. Сукюнетле динъледим. Иш къыдырып юргенимни анылагъан сонъ Вартаннынъ юзю гъарип бир ал алды. Хафиф сесле:

— Мында иш тапмакъ чокъ къолайдыр, — деди. — Къолайдыр, амма базы шартлары бар. Хырсыз олмалысынъ. Я да хырсызлыкъ япкъангъа козь юмалысынъ. Ёкъса ич бир ерде иш тапып оламазсынъ. Дюнъя сен бильген киби, сен къалдырып кеткен киби дегиль артыкъ.

Мен шашкъын бир алда Вартаннынъ сёзлерини динъледим. Экимиз де сустыкъ. О меним не джевап береджегимнен меракълангъан киби юзюме тикилип бакъа. Аятым боюнджа намуслы бир инсан оларакъ яшадым. Бундан сонъ да денъишип оламам. Бу шартларны къабул этип чалышкъандан коре, ач къалмагъа разы эдим. Вар-

ташга бу туюнджелеримни ачыкъ сѣйледим. О кулюм-сиреди. «Бойле кетер исенъ, иш тапып оламазсынъ» деди. Вартаннынъ манъа ярдымы олмайджакъ. Янынъдан кеткен сонъ да сеси эп къулакъларымда акс-сада бере эди. «Русиеде иш тапмакъ ичюн я хырсызлыкъ япаджакъ, я да япкъанларга козь юмаджакъсынъ!»

Арадан бир къач кунъ кечти. Ниает, бир танышымнынъ тевсиесинен сельпога ариза яздым. Сейяр махорка сатыджы оларакъ ишке алына билем. Амма эвель чальшкъан еримден, коммунист партиясы мааллий иджра комитетинден ве домкомдан характеристикалар истениле, айрыджа эки ксфиль де тапмакъ кереким. Бу, совет бюрократиясынынъ типик бир корюниши эди. Бундан гъайры къабар да бермек кереким. Мен де бу алышкъанлыккъа уймакъ меджбуристинде къалып, топланган весикълаларымны сельпога теслим эттим. Бундан сонъ айрыджа суаль веракъасыны толдырмамы истедилер.

Къыш мевсими, Озбекстан икълимининъ энъ серт девири. Ягъмурнен къарышып къар яга. Мен парасызлыкъ ве ачлыкътан чекишип юргениме бакъмадан бу суаллерге даянмадан хасталанып, ятып къалдым. Факъат истенильген къыгъытны толдурып, сонъ бир гъайретле сельпога теслим эттим. Артыкъ япыладажкъ иш джевапны беклемектен ибарет эди.

Кунълер, афталар агъыр-агъыр кечти. Мен сабырнен беклей, бу кучлюклерге кокус кермек ичюн гъайрет этем. Ниает, бир кунъ сельподан джевап кельди. Мени махорка тютюни сатмакны къабул этмегенлер. Сельпога барып, бунынъ сбеблерини огренеджек алда дегиль эдим. Бунынъ файдасы да ёкъ эди.

Ниает, талий манъа кулип бакъты. Сельпога эт теслим эткен бир адамнынъ къоюнларына чобанлыкъ этеджегим. Япаджагъым иш къоюнларны шеэрнинъ тышына отлатмага алып чыкъмакъ эди. Ягъмур, къар демеден, яры белимедже чамурга батыш, бу ишни япмага башладым. Амма чобанлыкъ меним япаджакъ ишим эдими? Иште, Русиеде аят бойле эди. Бир заманлар яшларга илим ашлаган адам шимди Алланынъ чёллеринде чобанлыкъ япам. Ичимде балаларыма къавушмакъ умюти олмаса, яшамакънынъ бир тюрюк чареси къалмайджакъ. Лякин бу иш де чокъ девам этмеди, къоюнлар сатылып битирильди ве мен кене ишсиз къалдым. Бундан сонъ эв саибим берген аз бир сермае иле семечка сатмага башладым. Русиеде семечканы севелер, кунъликъ къазанчым бир джорыкъ эди. Амма мен даа фазла пара къазанаджакъ

ишлер япмакъ истейим. Бу тюшондже иле кибрит (серник) сатмагъа авес эттим, амма бир къуту биле кибрит сатамадан полиснинъ элине тюштим. Анълапылгъанына коре, девлет тюкянларында сатылгъан шейни базарда сатмакъ мумкюн дегиль экен. Кибритлеримни ве параны алгъан сонъ бошадылар.

Текрар сельпогъа мураджаат этип, иш арамакъны тюшондим. Факъат коммунист партиясы тарафындан весикъа алмакънынъ кучълигини тюшюнип, янъыдан бу ишке джесарет эталмадым, башкъа бир иш булмакъ умютинен доланып башладым.

МАРШАЛ ЖУКОВ

1946 сенесининъ сонъки кунълери эди. Янъыёл шезр клубында бир топлашув оладжагъыны билип, мен де кеттим. Экинджи джиан дженки ве Берлиннинъ йыкъылувы акъкъындаки топлашувдан сонъ, Берлиннинъ насыл забт этильгени акъкъында фильм косътериледжек эди.

Шезр клубы чокъ къалабалыкълы эди. Коммунист партиясы реберлерининъ ресимлери диварларгъа асылгъан. Энъ дикъкъатны чеккен ресим Сталиннинъ бойдан-бой фотосы эди. Лякин бу ресим маршал Жуковнынъки къадар козьге чарпмай эди.

Топлашув башлангъандан бираз кечкен сонъ адамларнынъ джаны сыкъылып башлады. Халкънынъ беклегени фильмин ве маршал Жуковнынъ парадыны коръмек эди. Нуткъчы исе лафны соза, «Буюк къуртарыджы Сталиннинъ деасы саесинде Гитлер ордусы магълюп олунды, ич бир девлетнинъ ярдымы олмадан къызыл ордунынъ даий команданы Сталин бу гъалебени темин этти» деп медхисини девам эте. Халкъ Сталиден зияде бу гъалебеде маршал Жуковнынъ акъыл-ферсатине ишангъаны ичюн фильмин коръмеге ашыкъа. Маршал Жуков Сталинни кольгеде къалдырды. Нуткъчынынъ агъызындан маршалнынъ ады чыкъкъанынен залда алгъыш къопты. Сталиннинъ ады анъылгъанда къоркъу иле япылгъан алгъыш Жуков ичюн бир туфан алыны алды.

Жуковнынъ шурети арткъан сайын, Сталин оны балталамагъа чалышты. Коммунист партиясынынъ органдары Сталиннинъ даима Москвада булунгъаныны яйыналадылар. Албуки, алман ордусы Москвагъа келип таянгъанда, Сталин къоркъудан Куйбышевге ве сонъра Красноярск улькесининъ Минусуский деген къасабасына

кѡача. Бу алшы бильген халкъ Москваны энъ кыйын дакъикѡаларда биле терк этмеген Жуковны да чокъ такъдирлей.

Залда алгъыш сселери ве «Ур-ра!» садалары аля девам эте. Бу адиссен сонъ бекленильмеген бир ал олды. Диварлардан, витриналардан маршал Жуковнынъ ресимлери алынды. Бу хусуста газеталарда ич бир тюрлю анълатув берильмеди. Бу вакъианынъ керчек себеби ачыкъланмаса да халкъ озъ сезгисинен эр шейни анълады. Шубесиз, Жуков Сталиннинъ гъзабына огърагъан. Бир заманларда Берлинни алгъан адам артыкъ бир халкъ душманы, ватан хайни ве ябанджы мемлекетлер джасусы оларакъ орталыкътан силянди.

Тюрк ватандашы олгъаным алда совет паспортыны ташымам манъа файда ерине даима зарар кетире, ватаныма къавушмакъ умютини да эп эксильте. Бунынъ ичюн тюрк паспорты алмакъ кереким. Кене де аризалар язмакъ ве келеджек джевапларны сабырнен беклемек керек. Ич ишлер министрлигине, Министрлер Советине ве Юкъары Совет Президиумына ёллагъан аризаларыма айларджа сонъ джевап келе. Бу, Русие укюмети ичюн пек тез алынгъан джеваптыр. Зира, риджаларгъа сенелердже сонъ тутамакълы джевап кельмей, оларнынъ эксериети эки сатырдан ибарет ола «оставить без последствия» (нетиджесиз къалдырылсын). Бу ред демек эди. Манъа кельген джевапта Ташкент паспорт идаресине мураджаат этмек кереклигим бильдириле. Беклемеге сабырым ёкъ. Деръал мураджаат эттим. Мени узун бир соргъугъа чектилер. Джевапларымны язып алды, буларны Ашхабаддан, Ташкенттен тешкерип бакъаджакъларыны ве бунынъ ичюн бир муддет беклемем керек оладажгъыны бильдирдилер.

Вакъыт токътап къалгъан киби. Бир ай, эки ай, алты ай... ве ниает, бир йыл кечти, тешкерювнинъ нетиджеси аля манъа бильдирильмеди. Бир кунъ Ташкент полис идаресинден бир мектюп алдым. Москвадаки Тюркие эльчиханесине мураджаат этмем кереклиги бильдириле. Деръал ариза язып ёлладым. Джевап кельмеген сонъ кене бир кере яздым. Мектюплеримнинъ теслим этильгени акъкъындаки къагъытлар артына къайтып келе, амма аризаларыма бир тюрлю джевап алмайым. Бундан мектюплеримнинъ Тюркие эльчиханесине барып чыкъмагъаныны анъладым.

1948 сенесининъ сентябрь айы эди. Къааныма кельген бир хаберджи МГБге чагъырылгъанымны бильдирди, деръал азырланып, хаберджинен ёлгъа чыкътым. Саат гедже ярысында барып чыкътыкъ. МГБнинъ таш одасында ялы-

нъыз отурам. Фикирлерим сенелердже эвель ГПУгъа чагъырылгъан кунюме барып чата. Ёкъса, кене къапамакъ истейлерми? Бирден адым айтылгъаныны дуйып, еримден атылып турдым. Къаршымда бир офицер тура. Отурмамны теклиф этти. Отурдыкъ.

— Сиз Москвагъа риджанен мураджаат эткен эдингизми?

— Эбет, — дедим.

— Джевап алдыңызмы?

— Хайыр, ич бир тюрлю джевап алмадым.

Бу ишке айретленген киби олды.

Демек, сизге бир тюрлю джевап бермедилер! Бу насыл шей?

Анълагъаныма коре, къабаатны Тюркие эльчиханесине къалдырмакъ истей. Гъает сакин сеснен джевап бердим:

— Эгер мектюплерим Тюркие эльчиханесине барып чыкъса, джевап бермемелери мумкюн дегиль.

Джебимден мектюплерим теслим олунгъаны акъкъын-даки квитанцияларны чыкъарып косътердим. Буларда имзалар бар, ама кимнинъ имзалары олгъаныны бильмекнинъ чареси ёкъ. Офицер меним риджаларым ерине барып чыкъкъаныны, эхмаллыкъ укумет тарафындан ола бильмейджегини айтты, кене къабаатны Тюркие эльчиханесине къалдырмакъ истеди.

Нетидже бош эди. Не ичюн соргъугъа чагъырылгъанымны анълатмадан чыкъарып ёллады. Бу сувукъ ве къаранлыкъ бинадан къуртулгъаныма мемнуон эдим.

Вакъыт пек кеч олгъан эди. Янъыёлда меджбурен яшагъаным ичюн Ташкентте сербест долашмагъа акъкъым ёкъ, гедженинъ бир вакъытында къалмагъа да ерим ёкъ. Офицер буны анълагъанынен зильге басты. Кельген мемурге офицер фелянчаны чагъырмакъны эмир этти. Сонъра манъа Ташкентте бараджакъ ерим олса, офицер мени о ергедже озгъараджагъыны айтты.

Шезрде ич бир танышым олмагъаныны, факъат демирёл дживарындаки чайханегедже озгъарылсам, о ерден саба поездинен кетеджегимни айттым.

МГБ офицеринен полис идаресинден чыкътыкъ. Офицер мени чайханеге дегиль, якъындаки бир танышыннынъ эвине алып кетти.

Биз баргъан эв Туркменстан Юкъары Советининъ реиси Айтаковнынъ балдызынынъ эви эди. Факъат офицеринынъ янында буны дуйдурмадым. Кендисини Янъыёлдан таний эдим. О геджени бу эвде кечирген сонъ саба биринджи поездинен Янъыёлгъа кеттим.

Кунълер кечкен сайын умуотим эксиле, тарсыкып

башладым. 1948 сенесининъ октябрь айында МГБнинъ хусусий мушавере комиссиясынынъ «Циркуляр А» адлы янынъ бир къарары чыкъкъаны белли олды. Бу къарар муджиби сиясий махкумлар яныдан якъаланып, къыска бир тефтиштен сонъ Сибирьге, Красноярск улькесине даимий незарет алтында яшамакъ ичюн ёллашыладжакъ экенлер. Сюрюнге ёллашыладжакълар эки къысымдан ибарет эди. Биринджилерине «Портовиклер» дениле. Бу группага тюрьме мудетини одеп, шимди азатлыкъта булушгъанлар кире. Экинджи группа «Лагерьниклер» яни джеза мудетлерини лагерьлерде одеп, сонъра дос-догъру Сибирьге кетмеси керек олгъанлардан ибарет.

1948 сенеси декабрь айынынъ 16-нджы куню эди. Ава мудхиш дереджеде сувукъ. Акънам устю чайханеге кетип, яры геджеде къайттым. Эв саибим мени къапыда къаршылады. Къоркъкъаны корюнип тура. Мени корьгешинен:

— Бугунъ МГБ мемурлери кельди,— деди— Ярын саба МГБ бюросына мураджаат этмениъз керек экен. Амма мен сенинъ еринъде деръал шесэрни терк этер эдим. Манъа ойле келе ки, сени яныдан къападжакълар.

Къачаджакъ ич бир ерим ёкъ эди. Эм насыл олса да мени якъалайджакълар. Эртеси куню саба онда МГБге кеттим. Ташкент МГБсининъ кене эски бинасындам. Апсхане мудир кёпалгъаныма даир бир документ окъугъан сонъ манъа имза эттирди. Весикъада «Телюкели шахс» олгъаным языла. Имза иши биткен сонъ бир сакъчынен бсрабер ашагъы эндим. Мында уджрелер бар эди. Талийим бир дефа даа ильк кёпалгъан вакъытта яткъан он учюнджи номерли уджрени огюме чыкъарды. Уджреден олып кечкен бирден-бир денъишме менден сонъ мында булушгъанларнынъ къара диварны тырнакънен къызгъалап къалдыргъан имзалары эди.

Учъ куньден сонъ соргъугъа чагъырдылар. кене он еди сене эвельки соргъу одасында булунам. Бу ссфер эр шей МГБ тарафындан айнеджиликнен азырангъан бир планга базана. Эски уджре, эски соргъу одасы ве эски суаллер... Бойледже, эвель чеккен ве чекмекте олгъан истирапарларымны яшатып, мени маневий бир баскъы алтында тутмакъ истейлер. Тек, бу ссфер соргъу якъан Верховин дегиль эди. Мытлакъ ольдюрильгендир. Шимди онынъ еринде къазахстанлы бир юзбашы (капитан) бар эди. Исмаил Манабаяр адлы юзбашыны ачувисен сюздим ве лаф этмеге фырсаат бермедим.

— Мени не ичюн бу ерге чагъырттынъыз?— деп сорарым.

Юзбашының юзю серт эди. Манъа тик-тик бакъаракъ:

— Санки бильмейсинъыз, — деди.

— Хайыр, — дедим, — бир де-бир ссебени бильмейим.

— МГБ ссебеспиз бир кимсени тутмаз Бекторе, — деп кычырды юзбашы. — Бундан эвель къапалгъанының ссеби Туркменстанда инкъиялпкъа къаршы япкъан арекетлеринъ эди. Инглизлернинъ Советлерге къаршы азат Туркменстан къурмакъ ичюн чалышкъанларыны билесинъ. Онынъ ичюн Туркменстангъа якъын олгъан озьбек топрагъында отурасынъ. сени Сибирге ёллайджакъмыз.

Сибирь... Иште, оладжакъ олды, шимди не япаджагъым. Гъарезсизликнен къонуштым.

— Бу олгъан шейлерден меним не хаберим, не де фаалиетим бар. Ватаным Тюркиеге кетмек истейим. Атта Министрлер Советине, онынъ реисине ёллагъан риджаларым шимди бакъылмакъта. О кене башыны саллады:

— Чаресиз ишлер акъкъында лакъырды этме, Бекторе, — деди. — Сенинъ Тюркиеге кетменъе мусааде этильмез. Чюнки сен телюкели адамсынъ. Тюркие исе бизим Америкадан сонъ энъ чокъ къоркъкъан еримиздир.

Юзбашы бирден сёзни денъиштирип, акъкъымда янъы малюматлар бар олгъаныны айтып, мени шашыраджакъ олды. Мен он еди сенеден берли заман-заман соргъу этилем: Дджеза алдым ве муддетимни тамамладым. Аджеба, бу юзбашы о вакъытта не иш япа эди? Онынъ сёзлерини аныламагъан киби:

— Сизге бир икяе анылатмакъ истер эдим, — дедим.

Гизли полис менсюплери халкъынынъ фикирини огренмек ичюн чешит икяелерге ве эмиш-демишлерге чокъ эмист берелер.

— Анылат, анылат, — деди.

— Вакъты иле бир адам олеркен, огълуны янына чагъырып, мени эски ве йыртыкъ кефиге сарынъыз, деп васиет эткен. Бабасы ольген сонъ огълу бу васиетни ерине кетире. Арадан вакъыт кече, къабирге «Мункирнен Некир» келе ве соргъу башлана. Олю козълерини ачып, мелеклерге айретнен бакъа ве: «сиз гъалиба янълыш кельдинъыз, — дей, — мен эски олюм, соргъумны япкъан эдинъыз. Бакъсанъыз, кефиним биле эски ве йыртыкъ. мени быракъып, янъы олюлернен огърашсанъыз яхшы олур».

Юзбашы икяедеки мананы анылады ве кульмеге башлады. Сонъра:

— Аман Бекторе, ойле исе шимдилик уджренъе кет. Сенинъле башкъа бир кунъ къонушырмаз, — деди.

Демек, бу кучюджик фикирнинъ ролю бу къадар эди. Кене уджреде отураджакъ ве талийиме боюн эгеджегим.

СИБИРИЯ

Ташкент апсханесинде узун муддет къалгъан сонъ, ниает, 1949 сенеси март 26-да «Телпокели шахс» къабаатынен эбедий оларакъ сюргюн этильген Сибирия ёлджулыгъы башланды.

Биринджи токътагъан еримиз Ташкенттеки топлама лагери эди. Мында беш кушъ беклеген сонъ, март 31-де Туркестан-Сибирь поездынынъ артына тиркельген «Столыпин» вагонына миндик. Столыпин чар деври мемурулеринден олып, инкъиляпчыларны Сибириягъа сюрьмек ичюн махсус вагошлар яптыргъан. Вагонда бир тюркмен ве бир рус докторындан башкъа, польшалы бир инженер, къазанлы бир татар, Москва университетини янъы битирген бир къытай, Озбектсанда чыкъкъан «Правда Востока» газетасынынъ хадими олып чалышкъан бир суди ве беш эски рус коммунисти олмакъ узре эпимиз олып он бир адам эдик. Менден гъайры еписи коммунизмге инаныш вакъыт иле онъа хызмет эткен адамлар эди. Инкъиляптан бугунъгедже совет режими огърунда чалышкъан муневвер адамлар ичлеринде йылларджа тюрьмелерде отургъанлар да бар эди. Шимди эпимизни Сибирь беклей. Исиз, сувукъ, ябанджы ве сонъсыз Сибирь топракъларында ольмемек ичюн эм табиятнен, эм де коммунист режиминен куреш этмек ксеркмиз.

Поездимиз эп кете. Янъы таныш олгъанымызгъа бакъмадан муштерек аятымыз бизни бири-биримизге исиндирди. Аз, амма самимий къонушмалар япа эдик. 1938 сенесинедже партияда, район комитетлеринде чалышкъан, университетте социологиядан дерс берген къазанлы татар истирабымызны унуттырмакъ ичюн чешит риваетлер айта. Онъа коре, Сибирия ёлджулыгъы, Сталин тарафындан чыкъарылгъан бир джеза дегиль, бир мукафат экен. Онынъ озю исе мемлекетнинъ бу улькесинде яшагъан инсанларнынъ ичтимаий вазиятини огренмек ве келеджекте Кремльдеки башлыкъларгъа Сибирьден ер азырламакъ ичюн ёлланыла экен. Полониялы муэндиснен рус докторыны Къазахстаннынъ Джамбул областында (Джамбул станциясында) эндирилер. Олар Къазахстаннынъ ичерисине сюрюльген экенлер.

Новосибирьске якъынлагъанда хасталандым. Атеш ичинде янам. Сакъчыларгъа айтылгъанына бакъмадан менимле кимсенинъ иши олмады. Бир кушъ ве бир гедже

хаста оларакъ ёлда девам эттим. Новосибирск ёлджулыгъымызнынъ биринджи кысымы эди. Поезддан тюшкснимизден мени деръал топлама лагерининъ хастаханесине алып кеттилер. О ерде он беш кунъ къалдым. Ёл аркъадашларым исе топланма лагеринден кеткен биринджи этапнен Красноярск апсханесине ёллауганлар. Оларны бир даа расткетирмедим.

Он беш кунъде баягъы озюме кельдим. Аякъкъа тура биледжегимши корьген сонъ мени Красноярсктеки апсханеге ёлладылар. Бу ерден кетмем пек къыйын олды. Апрель айынынъ йигирмиси олуына бакъмадан Енисей исери бузларнен къашлы эди. Кучюджик пароход бузлар иримесиши беклей, биз де беклеймиз.

Бир саба этрафны толдургъан дудук сеслеринден уяндыкъ. Шеърдеки бутюн фабрикалар дудуклерини чалдыралар. Шашынъ къалдыкъ. Дженик башладымы? Бар телюке догъдымы? Бунынъ себебини бири-биримизден сораймыз.

— Бузлар кочъти! Бузлар кочъти— дисе багъырды бир сакъчы.

Къара кок бирден айдынлангъан киби олды. Айлардан берли бу тар, пис ве къаранлыкъ апсхане уджресинде тышчыкъынъ яткъан дёрт юзден зияде инсан бирден джанланды ве «ур-ра!» деп кычырды.

Бузлар кочъти, озен ачылды. Енисей уярмакъта. Бундан сонъ озенде гемилер юреджек, чархлар дёнеджек.

Эртеси кунъ кыркъ еди кишилик бир группа алында машиналаргъа минип, сакъчыларнынъ незарети алтында юз он километр даа шимальде олгъан Большая Мурта къасабасына кельдик. Апрель айынынъ йигирми бири, амма Сибиря эп къарларнен орътюли.

Большая Муртагъа акъшам устю бардыкъ. Красноярск-Енисей шеърлери арасындаки ёл устюнде, Енисей озенинден йигирми километр батыда бир къасаба эди. Даа догърусы буюк бир койге бенъзей. Бутюн къасаба ёлнынъ эки тарафына тизильген бирер сыра эвден ибарет эди. Бу ерлернинъ бирден-бир ярашыгъы чам тереклери. Олар гъает чокъ ве дюльберлер. Кок юзю бем-беяз. Йылдызлар пек якъын олып корюнелер. Этрафны къаплагъан къарларнынъ устюндски эвлерден ышыкълар сюзюле, базыларындан алман сюрююлерининъ йырлагъан халкъ йырлары эшитиле.

Къасаба халкънынъ эксериетини русларнен Волга боюндан сюрююлген алманлар тешкиль эте эдилер. Къалгъанлары исе литвалылар, поляклар, Кърымдан сюрююлген татарлар, ниает, эстонлар эди.

Бизни МГБ башлыгъы къаршылады ве эпимизни уму-

мый ятакъкъа ерлештирди. Янымыздан кетеркен, эртеси куню саба МГБ комендатурасына кельмемиз кереклигини айтты. О гедже ава пек сувукъ эди. Гедже пек ушудик. Саба эпимиз бир олып МГБ комендатурасына кеттик. Асыкъ юзьлю идареджи артыкъ сиялы сакъчылардан къуртулгъанымызны сёйлерек, бизге бирер весикъа иле бирер анкета берди. Анкеталарны толдурып къайттыкъ.

Берильген весикъалар паспорт ерине кечеджек эди. Онда кимлигимиз, махкюмиегимизге себеп олгъан суч косьтериле ве «сыкъы незарет алтындадыр. Анджакъ Большая Мурта къасабасында долаша билир» деп язылы. Айрыджа (Москва, Ленинград, Сталинград, Ташкент, Ашхабад, Сталинабад, Севастополь, Одесса ве саире киби буюк шезрлерде эки сааттен зияде къала бильмез, амма бойле шезрлерден юз я да элли километр узакълыкъта яшай билир) деп ихтар бериле. Затен, бизлер ичюн Сибириядан башкъа бир ер тюшюниле бильмез.

Большая Муртада бир ишхане, бир хастахане, бир бакъкъалджылыкъ ве мануфактура тюкяны, почтахане, берберхане, фотография бар эди. Булардан гъайры МГБ даиреси, кой совети, электирк дагъыткъан меркез, метеорология станциясы, эки мектеп, коммунист партиясы тешкиляты, клуб ве парк бар. Бутюн бу муэссислерге бакъмадан Большая Мурта халкъы дигер совет шезрлеринде олгъаны киби, атта олардан да зияде факъырлыкъта яшай эди. Мында эр шейден звель меним де бир иш саиби олмам лязим эди. Къыскъа вакъыттан сонъ озюме бир иш таптым. Артельнинъ тола ишлеп чыкъаргъан цехинде айда 210 рубле маашле къаравуллыкъ япаджагъым. Бунынъ етмиш рублеси налог ве заемлар ичюн кесиледжек, элиме юз къыркъ рубле аладжагъым. Советлер Бирлигинде чалышкъан эр бир адам маашынынъ муайен бир мыкъдарыны заемлар къаршылыгъына девлетке бермек керек. Бунынъ себебинден рус халкъынынъ элине тийген пара пек аз олып, кечинюв сыкъынтысы пек къыйын вазияте эди. Колхозларнынъ базарларында кепекли уннынъ бир пуды 150 рубле, бир къопкъа къартоп 15 рубле, бир кило ягъ 60 рубле, бир кило эт 40 рубле эди. Ашайт малларынынъ палылыгъы, алынган маашларнынъ азлыгъы ачыкъ ве фукъарелик догъура. Амма бойле вазиятке бир чаре булмакъ ичюн укюмет бир шей япмай. Халкъ исе яшайышнынъ агъырлыгъындан ойле боналган ки, не укюметтен, не де коммунист партиясындан бир шей беклейджек алында дегиль.

КУНЬЛЕР КЕЧЕЛЕР

Дженкнинъ фаджиалы излери аля сезиле, ачлыкъ бутюн дешетинен девам эте. Ашайт тюкянларында эт, ягъ, шекер, сабун киби зарур шейлер ёкъ олувындан гъайры рус халкъы чокъ севген ве бир заманлар Русиеде энъ бол булунгъан балыкъ биле ёкъ. Атта килосы 2 рубле 80 капик олгъан чамур киби къара отъмек алмакъ ичюн невбетте он, он беш саат беклемек, бу узун беклевден сонъ эвге отъмексиз къайтмакъ къоркъусы ичинде титремек керек. Тюкянларнынъ витрина ве рафлары ракъы, шарап, тютюн иле толу. Укумет, санки, халкънынъ ачлыгъы устюнден куле. Ашайт ерише ички сатылмасыны башкъа тюрлю насыл анылатмакъ мумкюн?

Дженктен сонъ халкъны тынчландырмакъ макъсадынън весикъа иле отъмек сатыла. Эр истеген эки отъмекке къадар ала биле. Пиширильген отъмекнинъ сайысы, мыкъдары артмаса, халкънынъ алыны весикъаларнен яхшылаштырмакъ мумкюнми? Невбетнинъ башындакилер экишер отъмек алып башлагъанынен сонъундакилерге етмей, олар озъ невбетлеринде экинджи кунъ ичюн туралар. Бу невбетлерни коръмегенлер ве онда турмагъанлар бунъа ишанып оламазлар. Мында инсан омюрининъ учъте бир къысымы невбетлерде кече, ольгенлернинъ эр учъте бири невбетлерде оле.

Большая Муртада къыш эп девам эте. Майыс айынынъ кельмесине бакъмадан къарлар иримей. Къышнен берабер девам эткен отъмек сыкъынтысы себебинден халкънынъ бир чокъу чурюген къартоп унундан ясалгъан хамургъа бенъзер шейни ашай. Халкъ яшамакъ истей.

Тола заводындаки къаравуллыкътан сонъ невбет чобанлыкъкъа кельди. Артельнинъ огюз ве атларыны бакъам. Чобанлыкъ меним ичюн ябанджи дегиль эди. Даа эвель Янгъыёлда да къой бакъгъан эдим. Сибирьде икълим шараитининъ агъыр олувына бакъмадан орман ве отлакълар олдыкъча бол эди. Артельнинъ алты атыны ве беш огюзини бу отлакъларда невбетнен бакъам, акъшамгъадже яшларында ола, сонъра ахыргъа айдап къайтам. Сибирь орманларынынъ бир хусусиети бар: акъшам устю ава къарарып башлагъанынен бу орманларны мошка денильген бир сиврисинек къаплай. Олар инсанны таламакънен къалмай, сытма хасталыгъына себеп олалар. Бунынъ ичюн халкъ, бильхасса орманларда чалышкъанлар ат къылын-

дан орюльген ортыюлерле юзълерини ортыелер, гедже орманда къалгъанлар исе атеш якъмакъ зорунда къалалар. Бу сиврисинсклер атеш ве тумангъа якълашмагъанлары ичюн отлакълардаки айванлар раат-раат къурсакъларыны тойдуралар. Мен де бу шараитке уйгъулаштым. Атеш якъып эм мошкалардан къуртула, эм де къызынам. Сыртымны буюк бир агъачкъа таяп, чытырдынен янайткъан атешке бакъып, келеджек кунълеримде къуртулыш хаяллары къура, озъ-озюме теселли берем. Базан мындан къачмакъ, эшиме, балаларыма ве мемлекетиме къавушмакъ фикيري эсинимни ишгъаль эте, бунъа аит плашлар къурам. Бу да бир хаял эди. Зира, Сибирия орманларындан къаерге къача биле эдим. Силялы аскерлерни, сакъчыларны, МГБ офицерлерини бир четке ташласам биле уджсыз-буджакъсыз орманларынынъ озълери буюк маниа эди. Мен энъ-эвеля Сибириягъа сюргюн этильген бир мабюс эдим. Мындан къачкъанларнынъ акъибетлерине даир лафларны да хагырлагъан сонъ бу ерден къачмакънынъ акъылгъа ятмагъан бир шей олгъаны анылашыла.

Менден эвель чобанлыкъ якъкан бир поляк офицери къачаджакъ олгъан. Учъ-дёрт кунъ къасабада корюшмеген сонъ такъибни ичюн бир аскерни ёллай. Сонъундан даркъагъан хаберге коре, поляк офицерининъ бузлагъан джеседини Енисей озени якъышларындан талалар. Сибирьде къышта да, язда да бузламакъ мумкюн. Мында эр мевсимде геджелери дешетли аяз ола. Мындан къачмакъ мумкюн олмагъан бир шей.

Сабалары сюрюни артельге теслим эткен сонъ эвге, динъленмеге кетем. Бунъа динъленме демек де догъру олмаз. Чюнки невбетке тура ве не сатылса, шуны алмагъа тырышам. Невбетим кельгенде сатылышта бир шей олса, шуны алам. Чокъ алларда бир шей алып оламайып къайтам.

Къасабанынъ кучюк мейданында афтада бир кере базар куню сабалары алыш-вериш япыла, бу иш тек эки саат девам эте. Бу базарда колхоз ве совхоз эмекчилери шей саталар. Факъат бу сатыш да беш-он йымырта, учъ-беш юз грамм ягъ, дерт-беш къопкъа къартон, беш-он баш согъан ве сарымсакъ, ярым чувал ундан ибарет ола. Эльде эткен параларынен башкъа зарурий итияджларыны къаплайлар.

Русиеде аят бойле эди. Инсанлар яшамакъ ичюн энъ зарур итияджларындан къытмагъа меджбурлер. Адамларнынъ къазангъан паралары кечинмесине етмей. Эзильген сыныф даима халкъ эди.

(Девамы бар).

ВИДЖДАН ДАВЕТИНЕН

Декабрь айы битмек узре. Душман партизанларнын алы агъырлашкъаныны анълай ве оларны бир кереден битирмек истеп, эп зыкъарлай. Декабрь айы девамлы урушларнен кечмекте. Дজেа отрядлары токътамай орманны тарай. Бизлер аязлы геджелерде орманда яшамагъа алыштыкъ. Дженкявер арекетлер бир кунъ биле токътамайлар. Бизим Багъчасарай партизан отрядымыз Акъяргъа эр кестен якъын эди. Оккупантлар 21-нджи декабрь-гедже партизанларнен эсап-къасап кеседжеклери акъкъында лаф даркъаттылар.

Акъяр атеш ичинде эди. Эр эки якътан топлар ата, самолётлар уча, бомбалар патлай, кокте кырмызы шеф-акъ асыл ола. Декабрь 27-де Орымек — Улу-Сала ёлунда 18 партизан душман группасынен тутуша. Душманнын бир автомашинасы якъыла, эки аскери ольдюриле. Бизим тарафымыздан гъайып ёкъ. Группа командири айрыджа джесарет косътере.

Декабрь 28-де бутюн Акъяр джебэси боюнджа кучлю урушлар башланды. Къамышлавда, Микензия дагъларында, Любимовка бетте снарядлар патлай. Район командири Северскийден алякъаджылар кельди. Олар бизге эки пакет бердилер. Оларнын биринде Совинформбюронын хаберлери. Калинин джебэсинин мувафакъиетлери, эльде эткен гъаниметлери акъкъында языла.

Пакетнин ичинде бир кягъыт даа бар эди: «Сизлерни бу эйи хаберлернен хайырлаймыз. Аркъадашларгъа окъуп эшиттиринъиз. Нухаларыны мумкюн къадар чокълаштыр ве дагъытынъыз. Адамлар да къувансынлар. Селямнен Никаноров».

Мен экинджи пакетни ачтым. Онын ичинде эмир бар экен. «1-нджи эмир, 18. 12. 41. Акъмесджит, Кезлев ве Багъчасарай отрядларынын командирлерине ве комиссарларына, оларнын ёлбашчылары Амелин, Щетинин ве Аединов аркъадашларгъа. Кърым партизанлар арекетинин команданы полковник Мокроусов оператив вазифени эда этмек ичюн юкъарыда адлары анъылгъан отрядларнын команданлыгъыны озъ устюме алмамны эмир этти.

Бундан келип чыкып, эмир этем: бу эмирни алганы-нызын отрядларынызын дженкчилери 6-8 кунь девам этеджек дженкявер операциягъа азырланьп башламакъ кереклер. Азырлыкъ 31. 12.41-де битмек керек. Юкъарыда адлары анылган отрядларнынъ командирлери ве комиссарлары Щетиинининъ идаресине яшварь I-де кельмек кереклер. Район командири Северский, комиссары Никаноров, район штаб башлыгы Калугин».

Демек, балабан бир денъишмелер къарарлаштырыла. Эр шей экинджи куню белли олды. Отряд команданылыгынынъ атеши яшша Амидов кельди ве къуванчнен шуларны билдирди: «Даа шимди радиодан Совинформбюронинъ «Сонъки саатте» деген хабери эшиттирильди. Мен язып етиштирдим. Динъленъиз: «29-30 декабрь куньлери Кавказ джебзсининъ бир группа аскери Къара денъиз флоты къысыларынен бирликте Кърым ярым адасына десант тюшюрди ве исрарлы курешлерден сонъ Керчь ве Феодосия шезрлерини ишгаль эттилер. Душман эр эки участкада кери чекильмекте, бизим къысыларымыз оларны такъип этмекте. Бир чокъ гъанимет алынды».

Эр кес тылсымланган киби тынышыны чыкъармайып динълей. Сонъ бир кереден «Ура-а... бизимкелер Къырымда... Ура! Гъалебе!» деп къычырдылар.

— Бу... пек буюк иш. Муим бурулыш! Бойле шейни немселер ич беклемеген олсалар керек, бунынъ ичюн къачмакъталар, — деди командир.

— «Къачмакъталар» дегенинъ пек догъру дегиль, — дедим. — Анда душман эр бир къарыш топракъкъа тишинен япышып алып, оны къанлар ве джанлар эсабына бермекте. Бизим такъип этеяткъан аскерлеримизге де къолай олмаса керек.

Мен Шуваловгъа бу вакъытта базада олганларнынъ эпсини топламакъ ве Совинформбюронинъ бу хаберинен ташыш этмек кереклигини айттым.

1942 сенесининъ арфесинде къуванчлы хаберлер даа кельди. Яхшы язысы олгъашларнынъ эписи яза, Амидов ашыкъмайып айта: «... 1941 сенеси декабрь 31. Сонъки саатте...»

Окуньлерде Гъарбий джебзсининъ аскерлери Тула янларында Гудерианнынъ экинджи бронлы танк ордусыны тар-мар этти. Нарофоминск, Калуга шезрлери, юзлернен кой ве къасабалар азат олунды. Буюк гъаниметлер алынды. Радио Дженубий-гъарбий джебзден не къадар къуванчлы хаберлер кетирди! Анда 4 бинъден зияде юк машинасы, бир чокъ сила ве дженкявер техника гъанимет алынган.

Эр бир веракъанынъ сонъунъа: «Окъу ве аркъадашыньа бер. Эгер имкъашынь олса, язы ал. Бу акъта адамлар бильсин ве къувансынлар», деп языла. Бойле малюматны эбет, агъыздан да айтмакъ мумкюн, амма, эйиси, эльнен язмакъ.

Бойле усулнен азырлангъан «Совинформбюро хаберлери» адамларгъа даркъатыла эди. 1942 сенесини къаршыламагъа азырланамыз. Саат он экиге байрам шорбасы пишириле, адамларгъа йигирмишер грамм спирт бериледжек.

Янъы йыл веракъалары чыкъараджакъ ве халкъны йылбашнен хайырладжакъ, сонъки хаберлернен таныш этеджекмиз. Типографиядаки арифлеримиз бузлап къалгъан, атеш якъыш, къопкъалар ичинде оларны иритмек керек олды. Ниаст, веракъаны джыйдыкъ. Сонъуны насыл битиреджекмиз. Мордвиновкагъа отряд партия бюросынь азаларышы топладым: Омеров, Амидов, Досмабстов ве Умеров. Веракъа астына фамилияларымызны къояйыкъмы-къоймайыкъмы, деген меселеде дава башланды. Биревлер къоймайыкъ, немселер къоранталарымызны гъайып этерлер, дей, дигерлер исе къояйыкъ, немселер шай да бизлернинъ мында олгъанымызны билелер, деп итираз эте. Меселе шунда ки, фашистлер орманда партизаң къалмады, деп яйгъара къопаралар. Бу исе ялан эди. Партизаңлар арекет этмектелер. Буны район залисине бильдирмек керек.

1942 сенесининъ январь айында бизим типографиямыз дигер ерге авуштырылды, «Кърым партизаны» деген дамий газета чыкъарып башладыкъ. Онынъ редакторы Егор (Кокушинский) ве муавини Ефим (Певзнер) эдилер.

1942 сенесининъ апрель айында Кокушинский Кърым партизанлар арекетининъ меркезий штабына ёллагъан мектубише шойле яза:

«Мокроусов ве Мартынов аркъадашларгъа!

Сизлерге газетанынъ неветтеки номерини ёллайым, редакциянынъ вазисти акъкъында хабер берем. Повзнер даима хасталана. Симаков ве джыйдыжы Хильченко шиштилер ве пек аджизлендилер. Оларнынъ ашайты бир чаре этильмесе, аятлары хавф астында. Эким Михайленконынъ айткъанына коре, Повзнер чохъкъа даянмайджакъ. Озюм бир чаре этип даянам. Кимерде авгъа барам. Газетанынъ чыкъувышы теминлемек ичюн эр шейни япарым. Отрядларда булунамакъ ве газета ичюн материал топламакъ истейим.

Гъалабеде корюшкендже сагълыкънен къалынъ. Урьметнен Егор».

Егор 1943 сенесининъ февраль айында эляк олды.

Янғы йыл акъшамында отряднынъ умумий топлашувында мен йылнынъ скюялери, Совинформбюронынъ сонъки хаберлери акъкъында кыскадаа айттым ве сонъунда озюмиз азырлагъан веракъаны окъудым: «...Кърым тезден баскъынджылардан азат олунаджакъ. Къызыл Орду бир къач джебелерде мувафакъист къазанмакъта. Бишлернен зали нокъталары, бу джумледен онларнен шеэрлер азат олунды. Тезден бизим догъмуш Кърымымыз фашистлерден темизленеджек.

Душмашнынъ чекильмекте олгъан кысымлары залини бандитлер киби талайлар, эр шейни алып кетелер. Партизанлар тарафындан тутып алынган обозларда залиден чекип алынган шейлер пск чокъ. Фашист джанаварлары эр шейни алалар. Озылеринъизни тонатманъыз. Къаршылыкъ косьтеринъиз! Фашистлерни ёкъ этинъиз. Къызыл Ордугъа ве партизанларгъа ярдым этинъиз.

Шуны акъылда тутынъ ки, да бир къач айдан, энъ, чокъу бир йылдан сонъ гитлерджиер Германиясы озь джинаетлерининъ агъырлыгъы алтында эзилеп олер.

...Сизни 1942 сенесинен хайырлай, янғы йылда сизге Улу Ватан дженкинде мувафакъиетлер истеймиз.

Яшасын Ватанымыз!

Яшасын Къызыл Орду!

Багъчасарай РКВКП(б) нинъ азалары Чёрный, Бережной, Амидов Абсеит.

Район советининъ азалары: Омеров Али, Умеров Шайб, Досмамбетов, Асанова Фатма, Керимов, Мурадасилов, Македонский, Самойленко.

Окъу ве башкъасына бер!

Шуры кою, II-3, 5000 нуска».

Веракъаны окъугъан сонъ, мен башымны котерип аркъадашларыма бакътым. Оларнынъ эписи нефес алмагъан киби отуралар.

Отряд командири Македонский отряд команданлыгъы ве Северский эм де Никаноров адындан аркъадашларны 1942 сенесинен хайырлады. Эр кес бирдемликнен эльчырпты.

1942 сенесининъ биринджи куню Щетинин отряднынъ штабына, эмирде косьтерильгени киби, бутюн алты отряднынъ командир ве комиссарлары вазифе алмакъ ичюн кельдилер.

Учюнджи районнынъ команданы Северский сёз башлады.

— Умумий вазист денъишти ве биз эвельден планлаш-

тыргъан операцияны текъран арткъа джылыштырмагъа меджбурмыз. Керчъ ве Феодосия азат олунгъан сонъ, ярым аданынъ шаркъында шиддетли урушлар кетмекте. Душман джебзониъ бу къысымына аскер ве сила ташымакъта. Бизим умумий вазифемиз душманнынъ бу ишине кедер этмек, онынъ кыбырдамасына ёл бермектен ибареттир.

Немселер озълерининъ Акъяр тюбюндеки кучълерининъ бир къысымыны да бу тарафкъа авуштырмакъ истерлер. Элимизде махсус информация бар: Акъярны къорчалагъанлар мудафаадан уджюмге кечеджеклер. Бизим арекет этеджек еримиз Симферополь-Багъчасарай-Севастополь ёллары олмакъ керек.

Район команданлыгъы бутюн отряд ёлбашчыларынынъ докладларыны дикъкъатнен динъледи, тевсиелер ве косътеришлер берди.

Бу, Багъчасарай партизан отрядынынъ 1942 сенеси кечирген биринджи дженкявер операциясы эди. Бие-Сала ве Улу-Сала койлери арасындаки шоссе ёлуны гедже дуйдырмайып кечмек, Лаки ве Ашагъы-Керменчик койлерине барып янашмакъ керек. Бу эки койде немсе ордусынынъ кучюк къысымлары булуна. Январь 3-те шоссе ёлуны кечтик, Къачы озенининъ сагъ алысына эндик. Эр якъ сувукътан бузлап, сусып къалгъан киби. Ай ярыкъ. Бузлы къаялар арасындан дагъ озенинъ шырылтысы эшитиле.

— Копюрге барып оламамыз, о койнинъ янында. Сувдан юрип кечмек керек олур,— деди командир.

Суполкин сувгъа къолуны сокъып бакъты.

— Сув авадан баягъы сыджакъ, кечермиз,— деди.

О деръал аякъкъаплаарыны, штаныны чыкъарды ве шинелини юкъары котерип, озени кечти.

Онынъ артындан башкъалар да кечтилер. Эр кес кечкен сонъ, дагъгъа котерилип башладыкъ. Бу дагънынъ артында атеш якъмакъ мумкюн оладжакъ. Дагъ кечитининъ артында эски къошар бар экен. Анда атеш якътыкъ, сабагъа якъын Лаки коюне кеткен разведка къайтып кельди. Оларнынъ бильдиргенине коре, бугунъ румынлер бир къач арабанен тарладаки скиртлерден пичен алмакъ ичюн кетеджеклер. Румянцев, Быков ве Суполкиннинъ ёлбашчылыгъында учъ джешкявер группа азырланды. Башкъаларгъа командир къошардан чыкъмай отурмакъны эмир этти.

Биз командирнен барабер козетюв нокътасында отурамыз. Аякъларымыз о дереджеде ушюди ки, тап агърып

башлады. Куннинъ экинджи ярысында кой бетте адам корюнди. О этрафына бакъына-бакъына ашыктып келе, еринден тургъан Румянцевни корьгенинен о тарафкъа догърулды. Кельген сонъ фышнып-фышнап лакъырды этти:

— Дядя Володя айтты ки, бугунъ кимсе кельмейджек. Базар куню олгъаны ичюн олса керек.

— Дядя Володя кимдир?— деп сорады Румянцев.

— Ким дегенинъиз не? Бизим реисимиз. Сиз не, оны бильмейсинъизми?

— Бильмеге билемиз, эбет...—Румянцев козетюв нокътасындан кимдир къалпагъыны саллаяткъаныны корип, сёзюни битирди.— Юр меннен, шимди эр шейни билирмиз.

— Къаякъкъа?

— Меннен юр, дейим, ёкъса къоркъасынъмы?

— Неден къоркъаджагъым? Биз комсомоллар геджелери де койде постта турамыз. Румын аскерлери хырсызлыкъ япалар. Ач олсалар керек. Немселер исе эр шейни куньдюз куню, козюнъ огюнде алалар, бир шей айтсанъ, аман пыштавына япыша.

Акышам устю бир группа колхозджынен Владимир Лелининъ озю де кельди. О бу койдеки «Неон-зон» (Янъы аят) колхозынынъ сабыкъ реиси эди. Олар бизге отъмек, сувгъа пиширилген къартоп, ймырта, домуз ягъы, тузлангъан помидор ве хияр кетирдилер.

Гедже колоннанен койге кирдик. Эр бир эвнинъ янында адам тура ве эки-учъ партизанны алып къала.

— Постлар къоймангъыз,— деди Лели,— озюмиз къорчалармыз. Эр кес эвлерге ерлешкен сонъ реис Македонскийнен мени озъ эвине давет этти. Лелининъ алты баласы, апайы, къайнанасы бар эди. Эв сыджакъ ве къавурылгъан емекнинъ къокъусы келе.

Тюневин акышам анълашкъанымызгъа коре, отряд гедже саат экиде кой четинде топланаджакъ эди. Саат бирни кечкенде Лели бизни уянтты. Ашыкъмайып кийиндик, чай ичтик ве сонъра азбаргъа чыкътыкъ. Койлюлер партизанларгъа эрзакъ, урба берди ве кой четинедже озгъарып кельдилер. Сийрек орман ичине кельгенде командир токътады ве акъырын сеснен анълатты:

— Бу ерден учъ-дёрт километр о якъта Шуры коюнде немсе арбий къысымы бар. Колхоз азбарында юк автомашиналары тура. Янында сакъчы бар. Сакъчыны тындырмакъ, машиналарны якъмакъ ве къараул эвини патлатмакъ керек. Сидельников бу ерлерни яхшы биле. Группагъа о ёлбашчы олур.

Отряд орманнынъ четине кельди. Орман учурымнен бите. Ашада озен акъа. Озеннинъ о якъындаки Шуры кою авуч ичинде тургъандай корюне.

Сакъчы къаравул одасына киргенинен Доброскокин еринден атылып турды, Къаравул одасынынъ янына барып, ичери бир къач гараната фырлатты. Патлав сеслери янъгырады. Операциянынъ дигер иштиракчилери машиналары, якъарлыкъ бочкалары якътылар. Бир къач дакъкъадан сонъ машиналар тургъан ерге немсе аскерлери ве полицайлар чапып кельдилер. Доброскокиннинъ группасы чекилип башлады, оны талда этмек макъсадынен учурым четинде яткъан отряд бирдемликнен бутюн сияларындан атеш ачты.

Экинджи куню бильгенимизге коре, о гедже алты автомашина якъылгъан, душманнынъ 18 аскер ве офицери ольдюрильген, яралылар да бар экенлер.

Таъ ачылгъандже Къачы озенини кечип, дагъгъа котерилип алсакъ яхшы оладжакъ. Авджы-Кой копюринден кечмеге къарар бердик. Салланып ве гыджырдап тургъан копюрден бир чаре этип кечтик. Кечкенден сонъ дагъ ёлу башланды. Адамлар о дереджеде ёрулдылар ки, тургъан ерлеринде йыкъыла ве юкълап къалалар. Командир эр кеске къарнен ювунмакъны эмир этти. Адамлар юкълап къалгъанларнынъ бетлерине къар якъып уянталар. Кучътен кетип йыкъылгъан эки атны сойдыкъ ве этини тереклерге асып бузлаттыкъ. Барып чыкъкъан сонъ операцияда иштирак эткен адамларнынъ йигирми экиси о ер-бу ерини бузлаткъаныны, оларнынъ учюнинъ вазияти джиддий экенини бильдик.

— Бузлагъан адамгъа къаз ягъы файда эте,— дедилер.

Атикчерек яшлар кене Лаки коюне барып, эки банка ягъ кетирдилер. Къаз ягъы бузгъанларгъа пек файда этти.

Операциянынъ нетиджелери акъкъында учюнджи районнынъ командири ве штаб башлыгъы Северский ве Никаноровгъа тафсилатлы малюмат ёлладыкъ. Бу операциягъа багъышлап дженкявер веракъа чыкъардыкъ. Экинджи куню сабадан партизанлар кучюк группаларнен янъы операцияларгъа кетип башладылар. Аят бир ерде токътамай экен.

Учъ айдан берли фашистлер Къувуш коюнден партизанларгъа уджюм этювде таянч нокътасы оларакъ файдаланалар. Яваш-яваш койнинъ бутюн залисини озъ эвлеринден къувыш чыкъардылар. Балалар, къадынлар, къартлар бир кесек отъмек къыдырып юре, озълерине баш сокъмагъа бир ер тапып оламайлар.

Январь айынын орталарында Северский Апалахкьа учюнджи район отряд командирлери ве комиссарларыны топлады. Дёртюнджи райондан Кызылорду отряды ве биз, багъчасарайлылар кельдик. Северский вазияти анылатты:

— Биринджиден, сонъки операциянын нетиджелери боюнджа команданлыкъ Багъчасарай отрядына тешекюр илян эте. Башкъаларына кельсек— даа яхшыджа тешкиляндирмакъ мумкюн эди. Операцияларнын нетиджесини бирер-бирер талиль этермиз. Экинджиден, эпинъиз билесинъиз ки, Кызууштан бизге не къадар феякет келе. Бу кой душманнын партизанларга къаршы куреш базасына чевирильди. Энди бу кой, кой де дегиль, бир гарнизон. Анда ерли эали деерлик къалмагъан. Румын аскерлери ве полицаилар. Биз оларнен тутушмагъа къарар бердик. Биз январь 11—12 кунълери Кызууш гарнизонына беш отряднын кучюнен уджюм этеджекмиз. Операцияны кечирюв ёллары сонъундан белли оладжакъ.

Командирлер ве комиссарлар чокъ суаллер бердилер.

— Эбет, бизде тежрибе бар,— деди Северский.— Симферополь отрядынын командири Чусси экинджи январь куню урушнен разведка япты. Отрядында 85 дженкчи бар эди. Койге эки группанен киреджек олдылар. Оларнын мудафаасы пек яхшы тешкиль этильген. Бундан гъайры эвлер таштан япылгъан. Румынлер эвлернин ичинден турып атеш ачалар. Бу урушта Чусси 14 адам гъайып этти. Бу пек чокъ. Бир де-бир усул тюшюнип тапмакъ керек. Бу акъта да сонъ лаф этермиз.

Бизлер бирер-бирер дагъдан тюшемиз. Артымызда зынджыр киби из къала. Сес-солукъ ёкъ. Отряд ял алмакъ ичюн токътагъан вакъытта, мен къар устюнде яткъан газета парчасыны корьдим. Элиме алып бакъсам, бу «Правда» газетасынын январь 14-те чыкъкъан саны экен. Бу газета парчасында Симоновнын «Бекле мени» деген шири бар экен. Мен адамларны топлап шиирни окъудым. Эр кес сусып къалды. Окъуп битирген сонъ «тамам бизим акъкъымызда язылгъан экен», «пек догъру айта» деген сеслер эшитильди. Аджайип шиир партизанларнын ёргъун юреклерини далгъаландырды.

Кызууш операциясына учюнджи районнын командири Северскийнин озю ёлбашчылыкъ япты. Койге барып кельген разведкаджылар кой четиндеки эвлерде кимсе олмагъаныны, тек койнын ортасында насылдыр аркетлер сезильгенини айттылар. Буны деръал Северскийге бильдирдилер. «Ах, сизлерни хынзырлар,— деди Северс-

кий,— бизлерни беклеп пусып отуралар. Байыргъа хабер этинъ, эр миномёттан койнинъ меркезине онар снаряд ёлласышлар. Сонъ бакъармыз».

Койнинъ меркезишде снарядлар патлап башлангъанын пусып отургъан фашистлер джевап атеши ачтылар ве эр шей белли олды. Отрядлар айры группаларгъа болонип дженклеше башладылар. Койнинъ дженубий-шаркъий кысымында исбетен актив атышма башланды. Кошкин озюнинъ дещызджилеринен душман толу эви якъа ве койнинъ отрасына таба джылыша. Душманлар бизим отрядымызгъа къаршы атеш акъбан эв де янды.

— Суполкин яраланды,— деп хабер этти эмшире.

— Насыл яраланды?

— Пек агъыр дегиль, сол омузындан яраланды.

Атышув кызгъынлашты. Душман койден чыкып, чамлыкъта эвельден азырлангъан окоплар ичине тюшти. Северский чамлыкъкъа бир къач миномёт снаряды ёлламакъны эмир этти. Бундан сонъ олар къыбырдап башладылар. Багъчасарай отряды койге кирди. Эр якъ атеш, къуршун сеслери эшитиле. Бирден кокте фишенк патлады, артындан даа бириси. Бу чекилов ичюн сигнал эди.

— Чекилов ичюн сигнал берильди. Эр кеске айтынъ: группалардаки адамларны тешкерсинъ ве кой артына чекильсин. Уджюмни башлагъан еримизде топланмакъ керекмиз,— деп эмир этти Македонский.

Дере ичине топлангъан сонъ, адамларны тешкердик: бир адам яралангъан, гъанимет оларакъ исе душманнынъ 8 автоматы, 3 тюфеги, бир чокъ граната ве дигер силялары алынгъан.

Отряд командирлери ве комиссарларыны район штабына чагъырдылар. Топлашувда Северский сёз айтты: «Тюшпюнгенимизни яптыкъ, душманны къоркъуздыкъ ве озюмизнинъ бар экенимизни косътердик. Операцияда иштирак эткенлернинъ эписине тешекюр бильдирем. Операция битти, озъ базаларынъызгъа мустакъиль оларакъ къайтынъыз».

Партизанлар аятында бекленильмеген аллар чокъ ола. Бугунъ саба эки алякъаджы кельди. Эллеринде пакет, ичинде исе эмир: «Буны алгъанынен отряд командири ве комиссар аджеле суретте дёртюнджи районнынъ штабына кельсинлер...»

Алякъаджылар кеттилер. Биз де акъшам олгъанынен атеш башында группа командирлерини топладыкъ, дикъкъатлы олмакъ кереклигини бир кере даа текрарладыкъ, эр итималгъа къаршы запас корюшюв нокътасыны бель-

гиледик. Биз учь адам эдик. Отряд командири ве менден башкъа алякъаджы Горещкий де бизнен кетти. Горещкий бу ерлерни яхшы биле. Мында шахтада он йылдан зияде чалышкъан. Дагъгъа котерилип башладыкъ, сонъра дос-догъру дёртпюнджи отряднынъ штабына тюшеджекмиз.

— Захар эмдженинъ ярыгъы яна, демек, юкъламайлар,— деди Горещкий.

— Кирейик, ёл устю янъылыкъларны билип кечермиз,— деди командир. Захаровлар къасабадан четте яшасалар да эр шейни биле эдилер. Бу «Къарылгъач ювасында яшагъанларны кимсе адыны-фамилиясыны бильмей. Учъ яшындаки торунлары Витяны биле эр кес Захарёнок деп чагъыра. Дженкиннъ биринджи кунюнден Витянынъ ана-бабасы джебэге кеттилер. Бала исе битасынен дедесининъ имаесинде къалды.

— Азбарда уфюресдир я?— деп сорады къарт бизге къапыны ачар экен.

— Уфюре, эм насыл уфюре я... уфюргени де яхшы, излерни бир анъде силип ата.

— Урбаларынъызны чыкъарынъ, бизде сыджакъ. Истесенъиз, аммамынъ якъайыкъ,— деди къартый.

Акъыкый кой аммамы, яхшы этип ашлангъан чай, тенимиз яйрады. Бу гедже къаранлыгъында аязлы боран ичине кетмек бир азап эди, амма, кетмек керек.

Дёртпюнджи районнынъ штабына саба ярыкъланып башлагъанда кельдик. Район командири Киндинов пальтосынынъ якъасыны котерип, ертоле огюнде о якъкъа-бу якъкъа юре. О, бу иште янъы олгъаны ичюн биз онынъен сюфте корюшемиз. Онынъ лафы-сёзюни, аркъадашларнен лаф этювини бегендик. Кърым партизан арскетининъ команданлыгъы отрядларнынъ джескявер ишлери акъкъында ондан сонъки учъ айлыкъ малюматны истеген. «Бизде оператив малюматлар бар,— деди о,— амма оларны бир кере тешкерип алмакъ истедик».

Башкъа отрядларнынъ ёлбашчылары да кельди. Олып кечкен шейлерни музакере эттик, келеджек акъкъында тюзюндик. Кунъ кечти. Акъшам олгъан сонъ озь отрядларымызгъа къайтып башладыкъ.

Тик джапларгъа тырмашып, биз догъру шахтага кельдик. Асрий тереклернинъ бузлагъан пытаклары арасында ель увулдай, дерсинъ, феръяд чске. Мына, ниает, тёпеге келип чыкътыкъ. Отурып текярай тынып алмагъа ер къыдырамыз. Бирден янашамызда кимдир:

— Хальт! Партизан, партизан! — деп окюрди ве сокъакъ бою чапып кетти.

Бскленмеген алдан вуджудымыз буз-бузлады. Автомат кършунлары атылып башлады.

— Фашистлер гедже дагыгъа котерильгенлер — ярамай бельги. Саба эрте уджюм этмеге азырлансалар керек, — деди акъырын даушнен командир.

— Бизге гизленмек керек, — дедим мен. — Мында, ачыкъ ерде бизлерни ёкъ этмек олар ичюн бир шей дегиль. Кене яхшы постта юкълап отургъан сакъчыгъа расткельдик. Тасавур этесинъизми, не ола биле эди?

Мында обалап къойылгъан шпаллар арасында граната патлады. Бир анъден сонъ орман узеринде ярыкъландырыджы ракеталар салынып къалды, олардан сонъ миномёт снарядлары патлап башлады. Душман озюнде олгъан силяларыныъ эписинден атеш ачты.

Биз тёпе артындаки дере ичине тюштик. Агъыр юк машиналарынынь хырылдагъаны, адамларынынь сеслери эшитиле.

Янымызгъа Киндинов тарафындан ёллангъан разведкаджылар чапып кельдилер. Атышув яваш-яваш токътады. Орман узеринде эп ель увулдамакъта. Гедженинь къалгъан къысымыны район штабынынь ертолесинде кечирдик. Саба ачылгъан вакъытта заставадан алякъаджы чапып кельди: Къувуш кою тарафтан дагыгъа джезаджылар котерильмекте эдилер. Юз элли къадар адам.

— Бизлер исе мында он беш адаммыз. Ер де тутушмакъ ичюн эльверишсиз, — деди Киндинов. — Вакъыт бар экенде, эйиси, чекинейик, сизлер исе истегенлеринъиз киби аркет этинъиз.

Бизлер дигер ёлнен озь отрядымызгъа кеттик. Шахтёрлар къасабасы беттен кършун сеслери эшитиле. Дагъ тёпесине чыкътыкъ. Къачы вадиси тарафкъа автомобиль колоннасы кетмекте.

— Штольнягъа тюшермиз, амма эпимиз бирден дегиль, барып да анда пыстырма олса... Бир шей олса, бири-биримизни тутмакъ керекмиз, — деди Македонский ве озю биринджи олып ашагъы энип башлады.

Тамам штольнянынь къапысы янында расткелиштик. Мейданда наллы аякъкъапларнынь излери, сигар тюпчиклери. Шоссе тарафтан штольнягъа шинелли адам кельмекте. О бизлерни корип, элини котерди. Онъа догъру кеттик. Якъынлашкъан сонъ адамнынь яралы экени анълашылды. Онынь йырткъь агъызындан тили асылып тура, урбасы къан.

Сонъундан бу адамнынь партизан Федор Иванович Агапов олгъаны анълашылды, зенааты бонджа инже-

нер-геолог экен. Бизлер онъа дагъ ёлуна чыкъмагъа ярдым эттик. Тёпеге котерильген сонъ, Захаровлар эвининъ къалымтыларыны корьдик, о ер-бу ер тютөп тура.

Кене яхшы бу ёлдан бир группа партизан кете экен, оларнынъ атына Федорны минсеттик. Бу ерлерге эшъ якъын отряд, Токълукъта булунгъан Симферополь отряды эди.

Северскийнинъ штабындаки баш врач Полина Михайленко яралыны бакъты.

— Къызлар санитар чапталарыны ачынъыз, шимди тикеджекмиз, — деди о сакин давушнен.

Полина Васильевна бозукъ рациянынъ теллеринден орип сепет киби бир шей ясады ве яралынынъ агъызына кийсетип, дарма-дагъын джакъларыны бир ерге топлап, чекип багълады.

Эр шей биткен сонъ Федор кягъыт ве къалем истеди. Язды: «Манъа кузьгу беринъиз». Кетирдилер, бакъты ве кене язды: «Яхшы, сагъ олунъ, мен ашамакъ истейим». Оны бурнундан ашатмакъ керек эди. Буны насыл япмалы? Кичкене шише ярдымышен онынъ бурнуна сорпа къуйдылар.

Бундан сонъ яралыны бакъмакъ эмшире Нина Фельдманнынъ бойнуна тюшти. О айлар девамында койлерге барып, адамлардан сют, йымырта кетирди ве партизанны бакъты. Федор яваш-яваш тюзелип башлады.

Чайыр фаджиасы бизим анъымыздан бир заман силинмез. Бу вакъиа 1942 сенеси февраль 4-те олып кечкен эди. Биз, Македонскийнен экимиз, шахтёрлар къасабасына кете эдик. Шосседе бир юк машиналарынынъ излери бар. Огде исе сукюнөт. Къасабагъа якъынлашкъанда йыккынтылар ичинде сюйрелип юрген он дёрт яшлы Вася Рябчиковны корьдик. Бизлерни корьгенинен ерицен атылып турды ве агълап башлады. Агъларкен:

— Эмджелер, ярдым этинъиз, ярдым, — деди ве элинен ашхане тарафны косътерди. — Олар эписилери андалар, къуршунландылар.

Ашхане огюндеки джамсофа бою къырмызы къан акъмакъта. Бизлерге яхшы таныш ишчилер Захар деде торунчыгъы Витянен, Федор Петрик, Максим Пономаренко он эки яшындаки огълу Романнен, Митрофан Камышной, Николай Жуков, Василий Бадаев, Иван Никитин, Павел Мартышевский ве онынъ апайы, яш йигитлер Вася Плешко, Саша Уткин, Шура Захаров ятмакъталар.

Индивидуаль пакетни чезип, мен Вася Рябчиковнынъ ярасыны багълап башладым. Бу вакъытта пыса берип,

чалылар артындан бир адам чыкты. Яланбаш, устюнде буз парчалары кыатып кыалган, бети кок-ешил тамгаларнен кыапланган.

— Сен кыайдан чыктынь? Кимсинь? — деп сорады Македонский.

— Мен бу ерлим, — деди адам, — Семён Степанович Заяц олам. Биз эчимиз берабер эдик. Бизлерни бир сырагъа тиздилер. Мен биринджи эдим. Меним артымда Анатолий Сандулов тура эди. Офицер Никитиннинъ башына аткыанда, мен чвирилип бакътым ве Иваннынъ насыл йыкыылгъаныны корьдим. Мен Толягъа бакъып: кыачайыкъ, дедим ве биринджи олып джардан ашагъы секирдим. Толя да секирди. Кыурун ачтылар, амма бизлер кыачып кеттик. Сонъ мен кыайтып кельдим. Машиналар кеткенини анылагъан сонъ, дагъдан тюштим ве бу ерге кельдим.

— Шай исе Анатолий кыайда? — деп сорадым мен Семёндан.

— О башкъа тарафкъа чапып кетти. О сагъ. О даа келир.

Семён Заяц о куню чайырда олган фаджияны икяе этти.

Фашистлер мында акынам келелер. Колоннада ондан зияде юк машинасы бар экен. Оларнынъ базылары мында токътай, базылары исе шахтагъа кетелер. Гедже ярысында эм мында, эм шахтада кыурун атып башлайлар. Бир кимлерни кыоркыузмакъ ичюн олса керек. Танда адамларны эвлеринден чыкъарып башлайлар. Кыадынларны ве балаларны айры, эркеклерни айры. Пек ашыкбалар. Бутюн кыадынларны Кыувуш ёлуна айдайлар. Эвлерден тешек-ястыкъларны, сыджакъ урбаларны алып чыкъа ве машиналаргъа юклейлер. Сонъра эвлерни якъалар. Бундан сонъ невбет эркеклерге келе. Оларны кыурунлап башлайлар.

Сонъундан бу ерге Кезлев отрядындан бир группа партизан кельди. Йыкынтылар астындан адамларнынъ джесетлерини чыкъарып алып, комьдилер. Штольнядан янгъан эркекнинъ комюр киби олып кыалган джеседини кетирдилер. Фашистлер оны шахта дирегине тельнен сарып багълагъан, этрафына комюр обалагъан ве сонъундан якъкъанлар.

Биз отрядкъа кыайтып кельгенде Чайырдаки фаджияны энди партизанлар биле эдилер. Горецкий ве Толя Сандулов эр шейни анылаткъанлар. Быковнынъ группасыны Чайыргъа ёлладыкъ. Каспаров озь группасынен ашадаки ёлгъа кетти, онынъ вазифеси алып кетилген кыадын-

ларнышъ ве балаларнышъ такъдирини бильмек эди. Гедже отрядкъа Славичи беттен Коля Науменко кельди.

— Анам ёллады,— деди о,— Аня Сандулова тизе ве Вера тизе баласынен биздслер. Шимди баланы ювундыралар. Бала ач, агълай, тизенинъ сютю кельмей.

Баланынъ лафларышы динълеркен, отряд командири Шуваловгъа мураджаат этти:

— Сен шимди айванасравджылыкъ фермасына, Мурадасыловнышъ янына бар. Шимди сыгъырларны сагъып бакъынъ. Ярым литр олса да сагъып алмагъа арекет этишъиз, сойбра Жея Нечипоренконен Славичиге, къадышларгъа барынъыз. Эки котелок ун, бир котелок курпе алынъыз.

Каспаров озъ группасынен саба къайтты. Олар ёлда, Къувуш коюнинъ янында чалылар ичинде Люба Мартышевскаяны тапалар. Оны ольдюргенлер. Къадыннынъ джеседини ормангъа алып кетип комелер. Мордвиновка балкасы янында тазе излерни корелер. Булар Анна ве Александра Кузнецовалар, Нина Олейникова ве Прасковья он бир яшындаки кызынен. Олардан Люба Мартышевская вакъиасыны билелер.

Люба Мартышевская къадынларны ве балаларны озю къуртармакъ истей. «Мен шимди огге чыкъып, озси бетке чапып башларым. Мен кычыргъанымнен полицейлар меним артымдан чапарлар, бу вакъытта сизлер дагъ бетке чапынъыз. Ич олмагъанда эль къавуштырып ольмсмиз», дей Люба ве айткъаныны япа. О кычырып, чапып башлагъанынен полицейларнынъ дикъкъаты онъа чекиле ве къадынлар дагъ ичине синъелер. Базыларышы атыш ольдюрелер.

— Къадынларны къаерде къалдырдынъыз?— деп сорады командир Каспаровдан.

— Биз оларны Янъы-Бадракъкъадже озгъардыкъ. Гедже, Мулга дагъы артында токътадыкъ, озъ паёкларымызны берип, ашаттыкъ. Саба исе Мангъушнынъ ашасындаки ёлгъа алып чыкътыкъ, Альма бетке, сой-акърабаларына кеттилер.

О кунълерде учюнджи ве дёртюнджи отрядларнынъ команданлыгъы Чайыр фаджиасы ичюн интикъам алмагъа ве Къувуш гарнизонына даа бир дарбе эндрмеге къарар бердилер. Штаб башлыкъларынынъ мушавересинде эр бир отряд озъ вазифесини алды.

Февраль 7-де гедже Багъчасарай отряды сес-солукъсыз койнинъ четине кельди. Тек койнинъ ортасындаки эвлерде ярыкъ яна. Команданлыкънынъ эмири муджиби эр бир

отряд саба саат беште озь башына аркет этип башламакъ керек.

Саба саат беште койни къуршун сеслери ве патлавлар уянтты. Койнинъ дѣрт тарафындан эвлер янып башлады. Озьлерине кельген джезаджылар таш диварлар артына кечип, мудафаа туттылар. Саба ачылгъанда партизанлар койнинъ меркез майданына кирдилер.

Багъчасарай отрядынынъ командири бильдирди: бизим участкамызда 14 эв якылды, 19 душманнынъ джеседи тапылды, оларнынъ беши аскер, къалгъанлары полицайлар. Душманнынъ бир чокъ сиясы гъанимет алынды. Эки партизан яраланды.

Дуйдумайып март кельди. Озенлер джанланды. Узакъ ёлларгъа юрмек агъырлашты. Аш къытлыгъы даа зияде дуолды. Шимдилик Мурадасиловнынъ фермасы базы бир шейлер берип тура. Анда, Сандулова алты сыгъыр сагъа.

Бис-Сала, Улу-Сала ве Авджи-Кой койлерине разведка япылды. Бис-Салагъа ял алмакъ ичюн Акъмесджиттен батальон кельген. Иште, ады батальон, бир группа тин-тильген фашист. Улу-Сала ве Авджи-Койде эр шей олгъаны киби.

Алушта-Акъмесджит ёлуна разведкагъа кеткен группа къайтып кельди. Ясницкийнинъ группасы Алушта этрафындаки телефон-телеграф ёлакъларыны бозувда баягъы ишлер япкъан. 8 март куню къадын-къыз партизанларнынъ иштиракнен бир къач операция кечирмеге къарар берильди. Отряд штабынынъ башлагъы В. Ф. Коваленко озь тешевбюсинен бир операция кечирмекни теклиф этти. Алуштанынъ шималинде, Алушта-Судакъ ёлунда бир къач объектке уджюм этмек. Биз командирнен итираз эттик: пек узакъ маршрут. Алушта шоссесиндеки кечитте аркет этмекнен сынъырланмакъны теклиф эттик.

Къадынлар группасы, бир къач дженкявер йигитлернен пекитильген алда, 1942 сенеси март 7-де ёлгъа чыкъты.

Севастополь ёлларыны разведка япмакъ ичюн бизим отрядымыздан учь группа мустакъиль оларакъ разведкагъа кетти. Биринджи группа Албат бетке, Бельбек озенининъ сол ялысыны, Отарчыкъ, Черкез-Керман ве Юкъары-Апалах койлерини огренмек ичюн; экинджи группа Сюйрюташ бетке, Къачы вадиси бою Дуванкойгедже; учюнджи группа Багъчасарай шеэрини ве шеэр янларындаки койлерни разведка япаджакъ.

Шу куню отрядкъа Коваленко кельди.

— Эр шей яхшы башланды,— деди Коваленко.—

8 март геджеси биз кечитке якъын ерде ёл устюнде салынып турган къаяны патлаттыкъ. Анда пыстырма япакъ эдик, олмады. Акъмесджит беттен аскер толу буюк машиналар колоннасы кельди. Оларнен тутушмагъа такъатымыз ёкъ, онынъ ичюн орман ичине чекильдик. Демирджи кою жышдаки ёлда патруллер бар экенини корьдик. Патруллернинъ бир группасыны ёкъ эттик. Бу вакъытта бизим экишджи группа алякъа теллерини кести. Койден румынлер чыктылар. Атышув башланды, биз экисини ольдюрдик. Чекильгенде пыстырмагъа расткельдик. Бу ерде мен Бобылёвнинъ джеседини корьдим. Мен оны алчакълыккъа чекип тюшюрдим, тап къалав джагъасында комьдим. Сонъра озюмизинъкилерни къыдырдым, тапалмадым. Олар тезден келип чыкъларлар.

Гедже Бурьнданен Железнов кельдилер. Олар Мария Паллийни ве Николай Кожевниковны комьгенлер. Пазлоградскаяны тапып оламагъаулар. Сонъундан бильгенимизге коре, полицейлар оны агъыр яралы алында Алуштагъа алып кеткенлер.

Март 18-де дёртюнджи районнынъ командири Кендинов ве комиссары Амелинов меркезий штабкъа малюмат ёлладылар:

9---15 март кунълери Албат-Толе, Багъчасарай орталыкъларында разведка кечирильди нетиджеде шулар белли олды: Албатта 300 немсе бар, Албаттан джебзге пияде, атлы аскерлер ве транспорт васталары джылышмакъта.

Отарчыкъ кою ичюн урушлар кетмекте. Черкез-Керман ве Юкъары-Апалах койлери кимнинъ элинде олгъаныны билип оламадыкъ. Сюйрюташ коюнде мектеп, клуб ве дигер джемаат биналары госпиталь япылгъан, анда чокъ яралылар бар. Багъчасарай-Толе-Къошдегирмен участкасында мудафаа ёлакъларыны пекитюв боюнджа ишлер алынып барылмакъта. Уч ёлакъ окоп, блиндаж ве дзотлар къазылмакъта. Багъчасарай шеэринде душман аскерлерининъ эки дивизиясы булунмакъта. Кызыл Орду команданлыгъы Багъчасарайдан бу сененинъ март 15-индеже аскерлерини алып чыкмакъ акъкъында талаплар беян этильген веракълар ташлады, акс алда шеэр бомбардуман япыладжакъ. Къошдегирмен, Теберти, Къувуш, Шуры, Пычкы койлеринде фашистлер 39 коммунистни къуршунгъа тиздилер. Бизим разведкаджыларымыз бу ерлерде аман-аман бир афта арекет эттилер.

Разведкаджи партизанларгъа ерли зали дефаларджа шикъет эте; койлерде озь къысымларындан къалгъан

олып, бир группа румын аскерлери быралктыланып юрелер. Олар асылында дезертирлер ве хырсызлыкънен огърашалар. Куппе-куньдюз куню айванларны айдап кетелер, старосталарны олар ичюн эрзакъ топламагъа меджбур этелер, сонъра топлангъан шейлерни арабаларгъа юклеп гъайып оларар. Оларнынъ къаерде гизленгенини кимсе бильмей.

— Сизинъ коюнъизге кельгенде бизге хабер этинъиз, биз оларны якъалармыз,— деди Шмелев Лаки коюннинъ адамларыша.

Бир кере гедже Лаки коюнден отрядкъа алякъаджы кельди.

— Дядя Володя хабер эте,— деди алякъаджы,— бу гедже бизим койде учъ румын геджелейджек. Оларнынъ уйкени румджа яхшы лаф эте. Онынъ яшы 25 къарарында олса керек. Ады Тома-Христо Апостол. Дженкии сёге, эр шей джаныма такъ этти, дей. Агъасыны Одесса янларында ольдюргенлер. Эвде къарт анасы ве эки къыз къардашы къалгъан. Бабасы ольген экен. Лаф севген адам, амма тутулмакътан пек къоркъа.

— Мына, биз оны тутармыз, ондан сонъ къоркъмаз,— деди командир.— Миша, озюньнен истеген адамларынъны ал ве Лакиге бар. Бу учевини мытлакъ тутмакъ ве мында кетирмек керек Эгер чареси олмаса, о якъыны озюнь бакъ.

Владимир Лели румынлерни насыл этип койден чыкъармакъ ёлуны яхшы биле. Танъда кой кенарында партизанларнен хорюшкенде шойле теклиф берди: «Сиз мында къыбырдамай отурынъ, бизлер онъа Ашагъы-Керменчиктен полицейлар бир тул къадынынъ сыгъырыны алып кеттилер, деп айтыр ве барып кетирмелерини риджа этермиз».

Владимир Лели оларгъа не къадар ялварса да, румынлер еринден къыбырдамайлар. Оларнынъ барып, сыгъырыны алып кельмесини риджа эткенде исе уйкенлери къатиен ред эте:

— Керекмей. Эр шейни мен озюм япарым. Сиз манъа оны косътеринъ. Мен онъа яхшы этип акъыл къоярым,— дей.

Владимир Лели шашмалай.

— Ёкъ, бир озюньизге мумкюн дегиль. Олар ачуллылар. Оларны яхшы этип къоркъузмакъ керек,— дей.

— Мен къоркъузырым. Мен оларгъа яш бала дегилим. Айды джыйыпшы. Озюньнен истеген адамларынъны ал. Меним аскерлерим мында, обознынъ янында къалыр-

лар,— деп кестире. Тома еринден турып, тюфегини омузына кечире. Аркъадашларына бакъып:

— Сиз мында къалынь ве мени бекленъ,— дей.

Эсирни акъшам отрядкъа алып кельдилер. Коля Спаи терджиманлыкъ япа. Соргъу биткен сонъ о теклиф этти:

— Айдышъыз, оны отрядда алып къалайыкъ. О яхшы йигит, къачып кетмез. Биз киби дженклешир.

Тома-Христо Апостолшы отрядкъа къабул эттилер. О тез алышты. Ишни эр кесни траш этиовден, сачыны къыркъувдан башлады. Онъа башкъа отрядлардан да келе эдилер. Коля Спаи даима онынънен берабер эди. Бир кере Спаи командирден риджа этти:

— Онъа бизнен разведкагъа бармагъа рухсет этинъиз. Алдатмаса керек, эм онынъ бизимки олып-олмагъанышы да тешкерип бакъмакъ керек. Бир шей олса, мен оны къачырмам...

Дёртюджи районнынъ командири кельди. Лакъырды арасында Аединовнынъ отрядында вазиятнынъ агъыр олгъанышы, анда партизанларнынъ ашамагъа ич бир шейлери къалмагъаныны анылатты.

— Кыштан баарьге кечмектемиз. Бойле агъыр вакъытта аркъадашларгъа ярдым этмекем яхшы олмаз,— деди.— Мен асылында бунынъ ичюн кельдим.

Бизим озюмизде де аш меселеси муреккеп. Зар-зорнен кечинемиз. Шуры коюннынъ дегирменинден аз-аздан ун аламыз.

Шу куню акъшам Аединовнынъ отрядындан он адам кельди. Оларнынъ корюнишлери аджыныкълы эди. Устлериндеки урбалары салынып тура, ёргъун ве ачлар. Бизим хозгруппа оларны ашатты, ёлгъа паек берди.

— Тездже къайтайыкъ,— деди оларнынъ уйкени.— Бизни анда, отрядда беклейлер, мытлакъ ун кетиреджегимизге ишаналар.

Оларгъа ун бермек ве оны алып кетмек баягъы муреккеп иш эди. Дагъдан тюшмек ичюн йигирми километр къадар ёл юрмек керек, гедже дуйдырмайып Шуры коюннынъ дегирменине якълашмакъ, ун алмакъ ве гедже кене ормангъа кетмек керек. Аединов отрядынынъ партизанлары бойле алгъа даянып олурлармы экен?

Шуры коюннынъ дегирменине биз орман беттен дегиль де Пыкъкы кою тарафтан якълаштыкъ. Къачы озенининъ сагъ ялысында токътадыкъ. Сувукъ март сувындан о якъкъа эр кес кече биле. Я омузында чувалнен къайткъанда кечип олурлармы? Якъын ортада копор ёкъ.

Разведкаджыларнынъ артындан дегирменге Суполкин,

Бербери ве Сидельниковшы ёллайлар. Къавий йип, я да трос тапмакъ керек, озеннинъ эки ялысындай чектирип багъламакъ керек. Сагълам ве ялдамагъа бильгенлерден ибарет группа озенде чалышаджакъ.

Бирден Суполкин къайтыш кельди.

— Эки румын аскери дегирменши къорчалай экен, бизимкилер оларны эсир алдылар. Русча бильмейлер. Не япайыкъ?— деп сорады.

— Мында алып келинъ. Тома оларны анълар. Къалгъаныны сонъ бакъармыз,— деди командир.— Биз оларга ун ташытырмыз.

Тома ватандашларына кимлернинъ эллерине тюшкенлерини пек яхшы этип анълатты. Командирнинъ сёзлерини терджиме этти: эгер озьлерини яхшы тутсалар, аятлары сакъланып къалынаджакъ. Умумен, партизанлар оларны къуршунга тизмек истемейлер.

Чувал котерген адамларны сувдан кечирмек бизим тюшонгенимизден де агъыр олып чыкъты. Шиддетли сув аскерлерни йиптен айыра ве олар башлары устюнде чувалны туткъан алда къаршы ялыгъа ялдап кетелер. Ниает, сувдан кечюв битти, эпимиз ун чувалларынен юкленип, дагъгъа кеттик. Дагънышъ тик ерлеринде хусусан агъыр эди.

Саба ачылып башлангъанда Мулга дагъына келип еттик. Мында токътадыкъ. Эр ким озюне сабалыкъ емек азырлады.

Саба дегирменджи козьяшларынен старостагъа бильдире:

— Дегирменни къорчалагъан румынлер гедже 500 килограмм унны алып, къачып кеттилер.

Ах, джинабетлер, оларгъа ич бир шейни ишанмакъ мумкюн дегиль,— дей староста.

23-нджи март куню акъшам Лаки коюнден алякъаджылар кельди. Оларнынъ айткъанлары дешетли эди. Фашистлер койни якъкъан, йыкъкъан, тонагъан, бир чокъ адамларны ольдюрген, озьлеринен алып кеткенлер.

Олып кечкен вакъианы дёртюнджи район штабына бильдирдик. Учюнджи районнынъ командири Северскийге малюмат ёлладыкъ. Шимди о бизим зонамыз боюнджа Кърым партизан арскети команданынынъ муавини.

Фашистлернинъ Лаки коюнде якъкъан джанаварлыкъларыны огресмек ичюн шу куню Бережной ёлбашчылыгъында бир группа партизан кетти.

Акъшам отрядда митинг кечирдик. 26-дчы март раатсызлыкъ кетирди. Саба ачылып башлагъанынен Морд-

виновка кою беттен кършун сеслери эшитилди. Отряд командири Славичи яшыдаки заставагъа Миленконы, онынынъ берабер даа эки партизанны ёллады. Базада ички кергишлик ссизилмекте. Эр бир партизан озюни урушкъа азырлай.

Тезден Милеико къайтып кельди. Онынъ бильдиргенине коре, Къувуш тарафындан юзге якъын джезаджылар колоннасы Мордвиновкагъа кельген. Анда эски партизан шалашларыны ве орманджынынъ эвини якъкъанлар. Сонъра экиге болюнгенлер, бир группасы Кезлев отряды булунгъан ерге, экинджиси исе бизге келе экен.

— Хош ссфагъа кельсинлер. Къаршылар ве сыйлармыз. Эр кес дженкявер азырлыкъле сафкъа тизильсин!— деп эмир этти командир.

Отряд сафкъа тизильди.

— Хозяйство кысымышлакилерни не япайыкъ?— деп сорады Гончаров.

— Сабалыкъ емек азырлавны девам этсинлер.

Саф огюнде командирисен экимиз кыскъа нуткъ айттыкъ, аркъадашларны Лаки коюндски джанаварлыкъ ичюн душмандан интикъам алмагъа давет эттик.

Отряд бираз огге джылышты ве заставаы кечкен сонъ пыстырмагъа турды. Полицайлар отряды дагъгъа котерилмекте эди. Кезлев отряды бетте атышув башланды. Бизге догъру келеяткъанлары токътады ве ёл четиндеки дере ичине яттылар. Атышув башланды. Кимдир «Лаки ичюн огге!» деп кычырды. Бизлер ерлеримизден атылып туруп, уджюмге кечтик. Полицайлар ашагъа, Мордвиновка бетке къачтылар. Ёлгъа чыкъкъан сонъ токътадыкъ, джезаджыларнынъ артындан разведка ёлладыкъ.

Кезлевлилер бетте атышув токътады.

— Айдынъыз оларнынъ флангына кечейик ве апансыздан яндырайыкъ,— деп теклиф этти командир.— Эки группагъа болюнирмиз. Мен Суполкин ве Быковнынъ группасынен оларнынъ ортасына уджюм этерим, къалгъанлар исе комиссарнынъ ёлбашчылыгында сол флангкъа уджюм этерлер. Биз оларны группаларгъа болер ве мындан къувып чыкъарырымыз.

Мулга ве Марта дагълары арасындаки тегизликке тюштик. Уруш бир кереден башланды. Джезаджылар башта джевап къайтараджакъ олдылар, амма даянып оламадылар, эр якъкъа дагъылды ве къачып кеттилер. Партизанлар оларны Улу-Сала дагъларынадже къувалап бардылар.

Озюмизнинъ Демир-Чокърактаки базамызгъа къай-

тыш кельдик. Эм сабалыкъ, эм уйлелик емекни бирден ашадыкъ. Бизим тарафтан бир тюрлю гъайып ёкъ, кейфлеримиз яхшы эди.

Мен учюнджи район отрядынынъ командир муавини Никаноровнынъ адына малюмат азырладым. Экинджи куно саба джевап алдыкъ.

«Македонский ве Чёрный аркъадашларгъа!

Сизинъ арскетлеринъизни башкъалар ичюн нумуне этип косътерем.

Дюнь дёртюнджи районнынъ алякъаджылары сизге ёлланылгъан эди, сизлерни тапып оламай, къайтып кельдилер.

Бу кушьлерде десант (юк) беклеймиз, бунынъ ичюн бугуны саат 18-ден башлап Юкъары-Апалах—Къамышлы арасында, Юкъары-Апалахтан бир километр къадар ерде 6—8 адамдан ибарет даимий застава тешкиль этинъиз. Айрыджа косътериш олмагъандже заставаны алманъыз. 27. III. 42. Северский».

Митя Каспаровнынъ группасы невбеттеки операциядан къайтты. Олар Альма демирёл станциясында чёюн ёлнынъ винтлерини чыкъарып алгъанлар, сонъра якъынджа бир ерге гизленип козеткенлер. Чёюн излерден паравоз ве бш вагон чыкъып кете, авдарыла, патлавлар, къычырувлар, къуршун сеслери эшитиле. Къайтаткъанда Мулга дагъы янында бир группа джезаджыларгъа расткелелер. Узакъ девам этмеген атышувдан сонъ, орман ичине чекилелер.

Апрель айынынъ башларында Суполкиннинъ группасы Багъчасарай-Симферополь ёлуны кечейткъан Бешуй полицейларынен расткелише. Атышувда партизанлар бир полицейны ольдюре, дигерини яралайлар. Амма олар чокъ эди ве партизанлар къуршун ата-ата дагъ ичине чекильмеге меджбур олалар. Бу операцияда бизим аджайип аркъадашларымыз Н. Василенко, В. Сема, К. Шаров эляк олдылар.

Ашайтымыз эксильди. 5—10 апрельде эр болук мустакъиль оларакъ эрзакъ операциясы кечирди. Душман обозларыны къыдырып тапмакъ, оларгъа уджум этмек ве гъаниметни отрядкъа кстирмек керек. Апрель 7-де ашайт запасымыз баягъы артты.

Апрель 10-да бир группы партизаннен разведкагъа кеттим. Таныш ве дост адамларнен корюшмек, оларнынъ лафларыны динълемек, партизанлар акъкъында, джебдеки вазият акъкъында икле этмек, бизим гъалебемизге олгъан ишанчларны пекятмек керек.

Бизлер учь группагъа болондик: мен Умеровнен, Быковнен, Жданов ве Стояновнен Юкъяры-Керменчик тарафкъа кеттик. Багъчасарайлы оджапче Халилова Зейнеб ёлбашчылыкъ якъан гизли тешкилятнен корюшмек керек. Бу тешкилятнынъ эркъанында онынъ къардашы Зейде ве ВЛКСМ 20 йыллыгъы колхозынынъ сабыкъ реиси Сулейманов Ибраим де бар эдилер. Биз куньдюзи койни четтен козетмеге ве тек акъшам эвлерге кирмеге къарар бердик.

Бережной, Шмелев ве Бербери Пычкы коюни козетмек керек эдилер. Акъшамдан дегирменге кирип, анда озь адамларынен корюшмек керек эдилер. Горский, Сидельников ве Шилин Бие-Сала коюни козетмек, шоссе ёлундан хабер алып турмакъ кереклер. Гедже айны ерде топлашмагъа къарар бердик.

Кунеш догъган сонъ, кой ичинде адетий арекетлер башланды. Адамлар малларыны айдай, ишке кете. Ишке кеткенлернинъ бири, ири кевдели, узун бойлю адам, омузында курегинен эп орман ичине теренлеше. Мейданлыкъта токътады, адымларынен участканы ольчеди ве къазып башлады. Биз онъа Шаип Умеровны ёлладыкъ. Шаип силяларыны къалдырып, адий койлюге бенъзеп онъа якълашты. Оларнынъ лафы къавушмады. Койлю ачувланып, къычырып, Шаипни айдап башлады. Сонъ бирден онъа курегини котерди. Анъладыкъ ки, озь эльчимизни къорчаламакъ керекмиз. Быковнен бераберликте чалылар артындан чыкътыкъ, Жаднов ве Костик анда къалдылар.

— Саба шерфинъиз хайырлы олсун, эфендим.

— Мында сизге не керек, кетинъ мындан,— деди адам серт давушнен.

— Сиз телашланманъыз. Биз эйи ниетнен кельдик. Биз Багъчасарай отрядынынъ партизанлары оламыз.

— Бу лакъырдынынъ файдасы ёкъ, комиссар аркъадаш. Мен онынънен эм озь тилимизде, эм рус тилинде лакъырды этип бакътым, файдасыз, ачувындан эр кеске атыла,— деди Умеров.

— Сизинъ ичюн бизге бир шей ишанмайлар, сизинъ себебинъизден тынчлыкъ ёкъ,— деди койлю даргъын сеснен.

— Сонъ, сиз бизге не теклиф этесинъиз? Душмангъа теслим олмакъными?

— Эндиден сонъ чаренъиз ёкъ. Кызыл Орду дарма-дагъын этильди, тезден Акъяр да къаршылыкъ косьтерювден токътайджакъ. Сиз де, комиссар ола турып, къаршылыкъ косьтерювнинъ файдасыз экенини анъламайсыгъызмы?

— Биринджиден, Акъяр бизим сонъки бастиянымыз дегиль. Душмангъа акъикый дарбе энди азырланмакъта. Биз фашистлерге даа къосътерирмиз. Экинджиден исе бизим къаршылыкъ къосътерювимизнинъ эмиети гъает буюктир. Ойле кунъ келир ки, оккупирленген топракъларда бутюн халкълар нефретнен озъ душманына къаршы къалкъар... Сиз зиялылардан оласынгъызмы?

— Э, мен оджам, илим намзетим, доцентим, дженктен эвель педагогика институтунда чалыша эдим, шимди исе къорантамны кечиндирмек ичюн не иле мешгъуль олгъанымны коресингъыз?

— Эм озъ джанынгъны сакъламакъ ичюн. Джан сакъламакъ— эр анги ёлнен— сизлернинъ баш макъсадынъыз,— деди ачувнен Шаип.

— Мен хаин дегилим. Сиз ботен бойле дейсингъыз.

— Ойле исе не ичюн душмангъа къаршы курешмейсингъыз?

— Меним имаемде къартлар, балалар...

— Бизде исе, сенджесине, балалар дегиль де къашкъыр балаларымы?— деди Шаип. Зиялы джевап бермеди. Сонъундан белли олгъанына коре, о шу койлю экен.

— Эгер сыр олмаса, адынъыз не, айтсанъыз да.

— Сизге буныгъ не кереги бар? Айды, дейик Абселям. Сонъ не олгъан?

— Мен бугунъки лакъырдыны акъылда сакъламакъ ве душманны къувып чыкъаргъан сонъ бу лакъырдыны девам эттирмек истейим.

— Истесенъ, бекле, комиссар,— о кульди. Кулькюсинде мыскыл ифадеси бар эди.

Быков къозды. Ачувнен:

— Комиссар аркъадаш, онынъ хаин олгъаны корюнип тура, беринъ оны манъа.

— Тынчлан. Онынъ силасы ёкъ, курекнен ер къаза, къоранта кечиндирмесге чалыша.

Кетерксимиз, доцент Абселямны тенбиледик: «Сиз озъ ишингъизни япа берингъиз, биз сизге кедер этмейик. Амма сиз де бизге кедер этменгъиз. Эгер бизлер акъкъымызда полицияларгъа бильдирсенгъиз, сонъ бизге джанынгъ агъырмасын». О индемеди.

Акъшам устю дигер эки группанынъ адамлары да кельди. Койни козетерек, эски басыкъ эвнинъ пенджерелеринде ярыкъ сёнмегенини коръдик. Шу эвге кеттик. Эвнинъ саиплери алидженап, чокъ чекишкен къартлар экенлер. Бизим партизан олгъанымызны анълагъан сонъ къартый агълап йиберди.

— Бизим огълумыз Перекопта эляк олды,— деди.— Бизим койлюлер буны корьгейлер. Къызымыз эким, о да джсикте. Мына, къартайгъанда бир озюмиз къалдыкъ.

О тепсиге догъралгъан тютюн къойды, индже сигар къагыты кетирди. Сес-солукъсыз тютюн сардыкъ. Къартий оджакъ башында огъраша эди.

— Шимди мен сизлерге чай ашларым, ёлдан кельдинъыз. Шекеримиз ёкъ, амма къурутылгъан алма бар. Отьмегимиз де ёкъ. Бир къопкъа унумыз бар. Мен шимди такос пите пиширирим.

— Эвинъыз, не ичюндир, бом-бош: не тёшек-ястыкъ, не килим... Сиз мында яшамайсынъызмы ёкъса?— деп сорадым мен ве эв саиби анълатты:

— Эпимиз мында яшаймыз. Бир кере румын аскерлери геджеледи ве саба тургъан сонъ эр шейни озьлеринен алып кеттилер. Иште, эки тобан тёшек ве бир орьтю къалды. Меним тонымны, къартийнинъ шальны, ердеки терилерни топлап алдылар. Чингенелер, хырсызлар, утанмагъа бильмейлер. Мен командирлерине шикъет эткен эдим, о мени дёгди. Оларны анъламакънынъ чареси ёкъ. Тиль башкъа, эп къычыралар, не айтса да сёгюнгенге бснъзей... Айтынъыз, бизимкилернинъ джебэ вазияти насыл? Фашистлерни енъип олур экенмизми?

— Енъермиз, бунъа шубе этменъыз,— дедим меп. Ордумызнынъ джебёлердеки къазанчлары акъкъында икъяе эттим.— Гъалебе куню келир, о бизим акъкъый байрамымыз олур.

— Алла ярдымджынъыз олсун... Тек бу мукъаддес кунъгедже яшагъайдыкъ. Эр шейнинъ эвелькиси киби олгъаныны истеймиз.

Бизим аркъадашларымыз о гедже Юкъары-Керменчикте йигирми къадар эвде булунды, залинен къонуштылар. Тезссуратлары гъает буюк эди.

Бу къартларнен мен даа бир кере расткелиштим. О бойле олгъан эди.

1944 сенесининъ февраль айында Краснодарда мен Куйбышев районынынъ биринджи секретары оларакъ таскъылангъан эдим. Апрель айында бизим ордумызнен берабер Албаткъа кельдим. Акъяр шеэри ве бизим районымызнынъ ярысы аля даа душман элинде. Мен вакъыт тапып, Юкъары-Керменчикке бардым ве манъа таныш эвни къыдырып таптым. Кой ичинден совет аскерлери кечмекте. Буюк юк машиналарынен келеяткъан яхшы сиялангъан аскерлерни корип халкъ шаша.

— Немселер Къызыл Орду тар-мар этильди деп яй-

гъара къопара эдилер. Мына олар, эм насыл тендирист йигитлер!— дей эдилер адамлар.

Койлюлер арасында мен бизим гизли тепкилят азалары Зейнеб ве Зейде Халиловларны расткетирдим. Олар мени анавы къартларнышь эвине озгъардылар. Къартлар бир кереден мени танымадылар. Урбам башкъа тюрлю, мыйыгъым ёкъ, о вакъыттакиси киби арыкъ да дегилим. Корюшов пек къуванчлы олды. Къарт исе эп кокюс кечире. Меним суалиме шойле джевап берди:

— Меним базы койдешлериме энди къыйын оладжкъ... Укуметнинъ козюне бакъмакъ ичюн инсафны къайдан аладжакълар?

... О апрель операциясынынъ экинджи кушони мен Пычкъы коюнде, Бережной, Шмелев ве Костиковнен берабер кечирдим. Биз тарлаларда чалышкъан койлюлернен лакъырды эттик, оларгъа веракъалар, газеталар, Совинформбюроннынъ хаберлерини бердик. Полициялар исе койдживарларында партизанларнынъ булунгъаныны акъылларына биле кетирмедилер.

Куннинъ экинджи ярысында Керменчикке кеткен дагъ сокъагъында сач-сакъалы оськюн, фукъаре кийимли койлюни расткетирдик.

— Гражданин, токътанъыз.

— Токътайым,— деди ёлджу.

Онынъ сеси маъна таныш кельди. Лакъырды эттик ве ннает мен хатырладым. Бу— профсоюзлар клубынынъ оркестринде кларнет чалгъан Сергей эди. О суаллерге истекнен джевап бере, Багъчасарай шеэринде ве коюнде вазиетни яхшы биле эди.

— Фашистлер делирдилер,— деди о.— Коммунистлерни ве чуфутларны балаларынен берабер алып кете ве Эски-Юрт артындаки танклар ичюн къазылгъан эндеклерде аталар. Гестаподжылар партизанларнынъ, сабыкъ активистлерининъ къоранталарыны къападылар. Шеэр ачлыкъ чекмекте. Ич бир шей сатын алмакъ мумкюн дегиль. Мына, мен де Ашагъы-Керменчикке кетем. Анда меним сойларым яшай. Бельки бираз ашайт тапмакъ, я да денъиштирмек мумкюн олур. Эвде къарт анам ве эки къыз къардашым къалдылар.

— Сенинъ адынъ не?

— Сергей.

— Мени танийсынъмы?

— Ёкъ, танымайым.

— Биз сеннен чокътан танышимыз.

— Бельки, амма тапыштырып оламайым.

— Мен Багъчасарай партизан отрядынынъ комиссары олам.

— Олмайджакъ шей. О яш, отуз яшлар къарарында эди, сиз исе эли яшлыгъа бенъзейсинъиз. Мен оны яхшы билем,— Сергей манъа ишанмай эди.

— Эх, Серёжа, мен де сени зорнен таныдым...сакъалынь, сачынь агъаргъан...Дженк яныгъы эпимизни шай къартайтты.

О куню мен Сергейден меним анам, апайым, бабам ве дигер тувгъанларым къапалгъан ве гестапода булунмакъта экенлерини эшиттим.

Гедже биз дегирменде булундыкъ, саба Къачыны кечип, дагъгъа котерилип башладыкъ.

— Анда, текяран юкъарыда чокъракъ бар. Тамам ял аладажкъ ве къапынаджакъ вакъыт. Сонъ, якъын ерде сув булмамыз,— деди Сидельников.

— Бизде эр шей яхшы, амма акъыкый дженкявер операция етишмей,— дедим мен.

— Тюневин мында аскерлер орман кестилер. Бугунъ юклемек ичюн келирлер. Биз оларгъа уджюм этермиз. Эм апансыздан, эм де эминликнен,— деди Сидельников.

— Теклиф, эбет, меракълы, амма озъ-озюмизни тут-тырмайыкъ. Этрафта койлер. Тутушкъан сонъ, ормангъа кетип олурмызмы?

— Кетип етиштирмиз, вакъыт етерлик,— деди Епифан Васильевич.

Бие-Сала тарафтан мотор сеслери эшитильди. Аман пыстырмагъа турдыкъ. Бурульштан снгиль машина чыкъты. Онынъ ичинде шоферден гъайры граждан урбалы чиновник отура эди. О ёл четиндеки партизанларны коръди ве аман автоматыны элине алды. Быков эр шейнинъ огюни алдырып, автоматындан девамлы атеш ачты ве эм чиновникни, эм шоферни ольдюрди. Идаре этильмеген машина ёл четинде тургъан топнынъ лафетине урудды ве чалылар ичише кирип кетти. Шуры кою тарафтан къуршун сеслери эшитильди.

— Биз буюк эменлерге барып еткендже бизни талда этинъиз,— дедим мен Жадновгъа.

Жаднов къая астында туруп, джезджыларны озъ пулемёты атешинен тутып турды. Биз эменлерге еткен сонъ, атешинен оны талда эттик, о бизим янымызгъа котерильди. Джезджыларнынъ атышувлары эп къуветленмекте эди.

— Олар Шуры коюнден чыкътылар, олар тёпсликке

котерильмезден эвель, бизге кетмек керек,— деди Сидельников.

Сокъакъкъа чыкътыкъ. О сийрек орман ичинден дживанкъачланып кете. Огде кетейткъан Сидельников бирден йыктылыды ве: «Ят, огде пыстырма!» деп кыгычырды.— Бу, Бие-Салалылар, бизим кетмек ичюн башкъа ёлумыз олмагъаныны олар яхшы билелер.

Биз тежаран арткъа чекилип, чалылар ичине яттыкъ. Яткъан сонъ янашамызда кениш чукъур бар экенини корьдик, бу ерлерде бир заман комюр азырлагъан олсалар керек. Бизге де кереги тамам бу эди.

— Биз бу ерде оларны ойле къаршылай билемиз ки, сагъ къалгъаны омюриниъ сонъунадже унутмаз,— деди Бйков.

1942 сенеси 12-джи апрель эди. Джезаджылар бизим ормашъа чекиледжек ёлларымызны къапаттылар. Олар партизанлар гизленген ерни къарарнен биле ве бизим тарафымызгъа токътамайып къуршун аталар. Уйлеге якъын миномёт кетирди ве «Партизан капут!» деп кыгычыра берип, ондан атеш ачтылар.

Ава денъышти. Сабадан кунеш эди, уйледен сонъ ель котерильди, конки булут къаплады, къою туман тюшти, акъшамгъа иссе ягъмур сепелеп башлады. Джезаджылар кунъ бою мейданлыкъта чапыш юрди, багъырышты, къоркъузды, амма ормангъа кирмедилер.

Биринджи олып Шуры коюнден кельгенлер кеттилер, къаранлыкълашкъан сонъ Бие-Салалылар да кеттилер. Орман ичи тынч ве къаранлыкъ эди.

— Айдынъыз, айланма ёлнен кстейик,— деп теклиф этти Сидельников.— Барып да олар сокъакътаки пыстырманы алмагъан олсалар, тамам къаршыларындан чыкъаджакъмыз.

Айланма ёлнен кеттик. Аякъларымыз юрмейлер, козьлеримиз корьмейлер, амма, эписи бир, кетмек керек. Саба базагъа келип чыкътыкъ. Тежаран раатлангъан сонъ командан Северскийге малюмат ёлладыкъ, анда шойле язувлы эди:

«Разведкаджылар группасы къайтып кельди. Шулар малюм олды:

1. «Коминтерн» совхозыны немселер арбий лагерьге чевиргенлер. Мында бинъден зияде арбийлер-бар.

2. Толе коюнде немселер бутюн ерли залини эвлеринден къувып чыкъаргъан ве озьлери кирип ерлешкенлер. Колхоз клубында, мектебинде, анбарында немселер яшайлар. Койнинъ меркезинде алякъа болюги тешкиль этиль-

ген. Бу ерден телефон ёлакълары Багъчасарайгъа, Теберти ве Суюрюташ бетке, эм де джебэге кетелер. Мында да олар колхозджыларнынъ эвлериnde яшайлар. Эр бир азбарда эки-учь автомашина гизли тура.

3. Пычкы коюнде автотамир устаханеси бар. Кой совети бинасында, колхоз идаресинде арбий кысымлар ерлешкен. Аскер пек чокъ. Кой ёллары эки ёлакънен къорчалана, тышкы ёлакъта полицайлар, ички ёлакъта немселер.

4. Немсе пропагандасы Акъярда ачлыкъ олгъаны ве тезден шеэр теслим оладжагъы акъкъында хаберлер даркъата. Тезден бутюн джебэлерде уджюм башланаджакъ ве язда Кызыл Орду тар-мар этиледжек экен.

5. немсе аскерининъ мизаджы денъишти. Оларнынъ ачувы артты, ерли залинсн эслилер ве осьмюрлер чокъ-лукъны тешкиль этелер.

6. Ёлда группа бир енгиль автомашинаны ёкъ этти, ичиндеки шофер ве бир чиновник ольдюрильди...»

Экинджи куню Багъчасарай отрядына дёртюнджи районнынъ командири кельди. О разведканынъ нетиджелери акъкъындаки докладны дикъкъатнен дицъледи, сонъ:

— Эписи яхшы, аферин,— деди,— амма мен сизинъ дегирменинъизни тонамакъ истейим.

Биз ялварып башладыкъ: тийменъиз, о бизим бирден-бир кечиннов менбаамыз, биз аз-аздан даима ун алып турамыз.

— Ёкъ, мен озь къарарымны текрар бакъып отурмайым,— деп кестирди командир.— Манъа бугунъ ун керек. Адамлар ач. Даа эки-учь афтадан енгиль олур. Емиш, себзе, юзюм пишип башлар, джанланырмыз, амма шимди чаре ёкъ, мен Северский аркъадашнен анылаштым. Биз бу операцияны умумий группанен япармыз. Умумий группанынъ командири Кривошта, комиссары Чёрный, махсус болюкнинъ векили исе Самойленко. Эки кунъден сонъ сизинъ базаныызда топланамыз. Бу муим ишни насыл этип кечирюв акъкъында туюшюнъиз.

Эки кунъден сонъ учюнджи ве дёртюнджи отрядларнынъ партизанлары келип башладылар. 17-джи апрель куню акъшам бир группа партизаннен Кривоштанынъ озю де келип чыкъты. Шуры дегирменинде кечирильген апрель операциясыны чокъ вакъыткъадже хатырлап юрдик.

Эписи олып юзге якъыш партизан ёлгъа чыкътыкъ. Акъшам устю кой янына бардыкъ. Бизлерни Шмелёв къаршылап алды.

— Ашыкмак керек, сакчылар акышамлык эмегине койге кеттилер, шимди анда дегирменджиден гыйры кимсе ёк. Бизим бир саат вакытымыз бар,— деди Шмелев.

Эр шей сырасынен кетти: чувалларны дегирменден алып чыкка, унны озюмизнинь аркада ташыган торбаларымызга текемиз.

— Мени не япджаксыз? Бельки мен де орманга кетерим?— деп сорады дегирменджи.

— Ёк, сен кялмак керексинь. Сен бизге мында керексинь,— дедим мен.

— Олар мени асарлар.

— Ойле япмамалары ичюн биз шимди сени баглар, агызынга юзьбез тыкгарсыз. Полицайлар келип, сени чезген сонь, сен оларга эр шейни айтырсынь. Дёрт адам хырсызлады. Йыкып, баглады ве тынышынын чыгарсань, сюнгулермиз, дедилер дерсинь. Дегирмен ичинде не олып кечкенини корьмединь. Бу фикир сени кьуртарыр. Дегирменин сакламага тырыш, талап эт, сакчыларны чоклаштырсынлар. Биз даа корюширмиз.

Ун юкюю отряд ашыкып ёлга чыкты.

— Полицайлар кьайталар, ят! Кьуршун атылмасын!— деп эмир этти Кривошта.

Оларнын эписини бирден эсир аладакк олып бекледик, амма бизни дуйдылар. Партизанлар атеш ачмага меджбур олдылар.

— Энди ашыкмак керек. Шимди Пычкыдаки немсе гарнизоны котерилир, Шуры полицайлары оларга ярдымга ашыкыр,— деди Шмелев.

— Биз оларны алдатырмыз,— деди Сидельников.— Айдышыз, даг ёлунен Багчасарай бетке кетейик. Олар бизни анда кьыдырмазлар. Соньра кильсе текеге бурулыр ве базага кьайтырмыз.

— Мадам ки, ёлы биле экенсинь, косьтер. Юр колоннанын огюне кечейик. Комиссар мында кьалыр, бир шей олса, арттан мудафааны теминлер,— деди Кривошта.

Колоннанын артындан саглам ве яш партизанлар кетелер. Ундан ве силядан гыйры олар плацлары узеринде эки дженкявер аркадашыны да алып кетелер. Оларнын бири- Аединов отрядынын дженкчиси урушта эляк олды, дигери— багчасарайлы Володя Лели— агыр яралы.

Колоннаны арттан кьорчаламак керек олмайджак, гьалиба. Немселер авага бир-эки фишенк атты, автоматларындан о ян-бу янга кьуршун септирди ве буныньнен тынчландылар. Шуры коюнинь полицайлары чок раат-

сыз олмадылар. Сидельниковнынъ маршруты догъру олып чыкъты.

Отряд яваш-яваш дагъгъа котерилип башлады. Котерильмеси кыйыш, амма кимсе токътамай. Эсир алынган полицай да ун котерип кете.

Биринджи къыска токъталышта аркъадашларымызны дефн эттик. Шу ерде апансыздан кене бир партизан ольди. Ач партизан кетер экен къуру ун ашай, токътаган сонъ бирден ынъранды, йыкълды ве ольди. Бир шей этип оламадыкъ...

Танъ ярыкъланып башлагъанда Марта вадисинде, Мулга дагъынынъ янчыгъында атеш якътыкъ. Емек азырладыкъ. Группаларнынъ уйкенлери кыйметли юкнинъ къадирина билелер. Эр ким оны тездже отрядкъа алып бармакъ истей. Анда ач аркъадашларымыз беклейлер.

Мулга дагъындан сонъ эр ким озъ отрядына кетти. Бу ерлер партизанларгъа яхшы таныш. Тынч саба, джыллы ава, кунеш эп юкселе, юреклерни охшай.

Мен отрядкъа алякъаджы ёлладым. Мен Македонскийден бир къач партизан ёлламасыны ве юклеримизнен Славутичке котерильмеге ярдым этильмесини риджа эттим. Ярдымджы партизанлар келип еттилер. Эмширелер бинт, памукъ, йод кетирдилер. Амма иш иштен кечкен, Володянынъ къаны акъып битмекте эди. Онынъ юзю когерди, козьлери тюссизленди. Володя Лелини 1942 сенеси апрель 23-те дефн эттик. Бизлер Володяны пек севе эдик. Володянынъ мезары янында бутюн слялардан салют берильди.

Бережнойнынъ ёлбашчылыгъы алтында бир группа партизан разведкагъа чыкъты. Бие-Сала кою янында бир топ бала мал бакъа эди. Атеш якъып, онынъ этрафында ойнашалар.

— Айды, балаларнынъ янына барайыкъ, мен балаларны сагъындым,— дей Къачиев.

— Олар бизни корьгенде, къачып кетерлер. Партизанлар агъкъындаки эмиш-демишлерни чокъ эшиткендирлер.

Балаларнынъ янына баралар ве бир кереден чалылар артындан чыкълып селямлашалар.

Балалар сергеклене, амма къачмайлар.

— Къоркътынъызмы?— деп сорай Къачиев.

— Бизлер не къоркъайыкъ. Сизлер партизанлар оласынъыз, демек, озюмизнинъкисинъыз,— дей бир бала.

— Догъру, бизлер партизанлармыз. Бизден къоркъмакъ керекмей. Бизни атеште пишкен къартоннен сыйламазсынъызмы?

Балалар атеш ичинден къртоплар чыкъарып, партизанларгъа берелер.

— Дагъда шимди аш меселеси яхшы дегиль. Бизге адамлар бираз ярдым этелер, ондан гъайры алымыз аджыныкълы оладажкъ,— дей Бережной.

— Анавы сыгъырны алынъыз, о колхоз сыгъыры,— деп теклиф эте балаларнынъ бири.— Меним тизем алгъан эди, шимди онынъ эки сыгъыры бар. Алынъ, эписи бир бизден сютни чекип алалар.

— Никита эмдженинъ сыгъырыны да бермек керек. О колхоздан учъ сыгъыр алды, озюниъкисини исе сойып ашады. Онъа бир сыгъыр етер.

— Эгер партизанларгъа ярдым этмек истесенъиз, биз бахшышынъызны къабул этмеге разымыз,— дей Бережной.

Балалар эписи сыгъырлар бетке чапты, бираздан дърт сыгъыр тутып кетирелер. Партизанлар шашып къала:

— Буннынъ ичюн сизлерге бир шей олмазмы?— деп сорайлар.

— Бизлер догърусыны айтмамыз. Сыгъырлар джоюлды, дермиз.

Партизанлар балаларгъа тешеккюр айтып, оларнынъ бахшышыны къабул этелер.

(Девамы бар).

ДЖЕНК БИТЕРКЕН...

Одесса шезри «Мама» дегенлери къадар гузель ве чекиджи бир шезр экен. Скеледен эки-учь юз метр къадар ямачларгъа тырманыр, о ерде тургъан мешгур Пушкин эйкелине бар назар ташлагъан сонъ ве Дербасов джаддесинден кечип, отургъан еримизге кете эдик. Тамам 35 кунъ бойле кечти. Аджеба, Кърымдан кельгенлерни расткетирип, о якълардан бир де-бир хабар билип олур экенмизми? Бу макъсаднен скелеге чыкъкъанда этрафкъа козь кездиремиз. О вакъыткъа къадар Кърымда Акъ-мессджит ве бир-эки кучюк шезрден башкъа ич бир ер корьмеген эдик. Онынъ ичюн Одесса бизим козюмизде буюди... Факъат дюнья корьген сонъ биле, яни шимди биле Одессанышъ дюльбер бир шезр олгъаныны айта билем.

1944 сенеси апрель 4-те инсаннынъ акъылында бир омюрге къаладжакъ вакъиа олып кечти. Бизни Румыния ёлунен Алманиягъа айдап алып кеттилер. Ялыда къабургъасына «Диабола» деп язылгъан геми яралы аскерлернен толу. Олардан гъайры Догъу ишчиси оларакъ, рус, украин, эрмени, азери ве кърым яшлары да гемиге миндилер.

Геми зынджырларыны топлайткъан вакъытта аркъасында сырт чантасы олгъан бир адам чапып кельди. Гемиге етишпов къуванчыннан козьлери парылдай эдилер. Факъат къуванчы узакъ сюрмеди. Чапып кельген адам о дереджеде ёргъун эди ки, бутюн къуветини топлап нефес алувыны догърултаджакъ олды... Башта юзюни тер къаплады, сонъра тизлери букюльди ве сырты устуне йыкъылды. Юрегининъ токътагъаны белли олды. Ярдымгъа ашыкътылвар, сыртындан чантасыны чыкъарып, сунъий нефес алдыртаджакъ олдылар, амма файда олмады, адам ольген эди.

Адамнынъ самайлары енгильден ичине чёкюк эди. Сачлары исе бир тамам агъармагъан, факъат ярым асырны чокътан кериде къалдыргъаны корюне. Йигирми беш яшлар къарарында олгъан огълу, саргъуш олувына бакъмадан, бабасыны гъайып этмешинъ адджжысы ве истирабы ичинде чырпына эди...

Заваллы адам олюмден къача эди, гемиге ким билъсин пасыл макъсадларнен чапа эди. Теляш ве эджан ичинде булунгъан ёлджулар бири-биринден: «Ким ольди? Н ичюн ольген?» киби суаллерини сорайлар. Сонъундан ольген заваллынынъ бир эрмени ватандашы олгъаны ве Америкада яшагъан сойлары янына

кететканы белли олды. Огълу янында эп «Баба, баба!» деп кычыра, амма баба чокътан эбедетке кеткен эди...

Олюни гемиден ерге тюшюрди, этрафына таш-тола, не тапсалар шуны йыгъды, узерины кѳум иле орыттилер. Сонъра сафкъа тизилип, олоннигъ янында шапкелерини чыкъарып турды ве сонъки ёлгъа кеткенни сайыгъы турушы иле огъурладылар. Бундан сонъ эки деликъанлы огълуныгъ кѳолтукъларышдан тутып, оны гемине миңсетеджек олды. Огълан аякъларыны тирей, гемиге бир тюрлю миңме системей. Бир арада озюни денъизге атмакъ истеди, амма садъкъ аркъадашлары оны туттылар. Бабасыны бу алда ташлап кетмек кыйын, амма йигитнигъ элинден бир шей кельмей эди. Затен, геми сонъки дудогини чалды, яваш-яваш зынджырларыны топлай эди. Бойлелекле, юксек бир тѳпенигъ этеклерине къадар сокъулгъан «Диабола» гемиси иле Одесса лиманыны терк эттик.

* * *

Кунешли бир баарь куню эди. Денъиз далгъасыз, сакин. Мавылыкълар арасында Румыниягъа догъру кетемиз. Когертешигъ ортасында кларнетли, дарели ве кеманели бир софра къурулды. Эксеритини эрменилер тешкиль эткен софрада бабасы ольген йигитке бойледже тескин бере эдилер. Биз бир аркъадашымыннен берабер геми когертешинигъ огюнде турып бу манзараны сейир этемиз. Бир арада: «Пароход келир, чыкъар онынъ тютюни, янды меним яш юрегим бутюни» деген йырни эшиттик. Бу мен Одессада, отъмекке невбетке тургъанда таныш олгъан Нуман деген бир кырымлы эди. Нуман агъанынъ дюльбер бир огълу ве сап-сары сачлы эмериден кельген гузель кызы бар эди. Балкъа крым татарларыны танымай эдик.

Геми къара денъизде сийрек расткельген бойле сакинлик ичинде вызнен огте кете. Акъшам олды, ава баягъы серинлешти. Аркъадашларымыннен геминигъ къалын баджасыны сарып алдыкъ, онъа аркъаларымызны таяп кызышамыз. Узун сакъаллы бир алман денъизджиси аккордеонда гузель музыка чала. Бу музыканынъ тесири алтында озюмизни Кърымда сандыкъ. Вакъыт кечтикче ава эп салкъынлашты. Ушпудик. Ашагъа, комюр одасына энильсе, юкъламакъ мумкюн олгъаныны сейледилер. Комюр одасында, зифт къаранлыкъта, аркъадашымыз бир кырымлынынъ аягъыны басты. Джан адджысынен деръал куфюрни япыштырды. Ерте яткъан, табиий ки, айны тильде лаф эте эди. Сеслер къаршылыкълы оларакъ эп юксельди амма акълашувнен битти. О геджени комюрханеде кечирдик. Биз когертеге чыкъкъанда кунеш баягъы юксельген эди. Саат онларда чокъ узакъларда сайль корюнди. Якъынлагъан сайын севиндик, къарагъа чыкъаджакъ ве геми саллантысындан къуртуладжакъмыз. Мегер биз къара зан эткен ерлер Дунай озешинигъ быланчыкъ сувы экен. Сувлар санки джедвельнен сызылмыш киби айырылар. Дерсигъ, Къара денъиз: «Башта сувынны темизле, сонъра сувыма къарыш» дер киби Дунайнынъ быланчыкъ сувыны къабул этмей.

Уйлеге якъын быланчыкъ сувларны яра-яра Сулиша шезрине кельдик. Шезр мешур Дунайшынъ Къара дентизге къошулгъан еринде булуна. Озен боюнда яланаякъ, башларында къамыштан орюльген кениш кенарлы шапкалар олгъан бир къач адам ве бир топ бала долаша. Бу арыкъ ве начар адамлар, дерсинъ, ёкъсуллыкъны темсиль эте эдилер. Румын аскерлери Кърымда эр кесни эзди, халкымызнынъ малына ве намусына козь тикти, Бизлер Кърымдаки румын аскерлерини, оларнынъ япкъан хырсызлыкъларыны хатырлап Сулишаны сейир этемиз.

Эртеси куню Костендже шезрине кельдик, кулер юзлю инсанларны корьдик, амма кене де алыш-веришчилер такъымы киби урыск-урыск бакъалар. Бизни Костенджеде гемидеи тюшпорди ве черик саат къадар ёл юрген сонъ бир юк поездына минсеттилер. «Сус ла вагон» дей румын аскерлери, биз вагошларгъа минемиз, къачмакъ истегешлери къурушун атып артына къайтара, тепмелеп вагонгъа минсетелер. Бу сефер позд ёлджулыгъы башланды. Румышияда къалмакъ мумюки дегиль, Алманияда ишчи керек экен. Фетешти, Плосшти ве Арад шезрлерини кечтик. Поездымыз тек ёллар бош олгъан вакытта юре. Учюнджи куню Маджарстангъа келип чыктыкъ. Унгарлар акъкъында бир фикир саби олмадыкъ, ялынъыз бизге серт ве киббар корюндилер. Гедже Маджарстанны кечип, Австриягъа, Вена шезрине кельдик, О ерде чокъ токътамайып Штутгарткъа кетик. Бойлеликле поезднен 4—5 кунъ ёл юрдик. Штутгартнынъ дживарынды Биетхем денильген бир районда ябанджылар ичюн азырлангъан лагерьдеки баракларгъа кетирдилер. Эртеси куню дезинфекция кечтик. Ялынъыз, бу немселерини бутюн муамелелери серт эди. Бир кере пивоханеге бардыкъ, ичимлик сымарлап, дёрт-беш кърымлы яп лаф этип отура эдик, масамызнынъ жыны ири кевдели, серт чырайлы немсе кельди: «Тур кетинъиз мындан!» деп окюрди. Биз не олгъаныны аныламайып, бойле муамелениш себебини сорадыкъ. Тиль бильгимиз етмеди, анылатып оламадыкъ, о адам исе полис деп башлады. Чокъ лаф этип отурмай, еримизден турдыкъ ве лагерьмизге кельдик. Сонъундан бильсек, догъу ишчилерине бойле ерлерге кирмек ясакъ этиле экен.

Куннинъ экинджи ярысында Америка самолётлары кок юзюни къапладылар. Бир кесден бу къадар чокъ самолёт корьмегинимиз ичюн шашып къалдыкъ. Самолётлар Штутгартны доланып, онынъ фабрика ве заводларыны бомбалап башладылар. Лагерьмизнинъ кенарындаки сыгынакъкъа (окопкъа) кирдик. Мегер, бу учакълар афтада эки-учь кере келе ве шезрини бойле дешетли бомбалай экенлер. инсан баласы бунгъа да алыша экен. Не чаре, башкъа кельгенни козь корер экен...

Штутгарт дживарындаки бу лагерьден бизни Эрфурт дживарындаки совхоз киби бир чифтликке чалышмагъа гондердилер. Даа догърусы, бир группа кърымлы яшларны Эрфуртнынъ «Арbeitsamt» денильген иш ве ишчи булма меркезине кетирдилер. Гедже поезднен келиркен, Манхем дживарында кене бомбаландыкъ, Алла къорчалады, поездгъа бомба тиймеди.

Манхсимның узери бир кьач ракета аттылар. Иште, о ракета-лар ерден 200—300 метр юксекликте парылдап тура ве ериш куьдюз киби айдылгала, табийи ки, уаькьлар да ериш коре ве бомбаларышы ягдыралар.

Кельген еримизде баягы бекледик. Сонъра Польша асыллы бир алман келип бизим группаны алып кетти. Уфакъ бир поезд-нен кетеркешимиз, о адам мешимле немседже лаф этмек ичюн чокъ гъайрет этти, элимдеки кучюк лугъаткьа бакъып о адамынъ: «Сен татарсышь, аткьа яхшы минесимъми?»— деп сорагъанышы аьладым, «Яхшы дегиль, амма кеме де минмесини билем»— деп джевап бердим. Бу вакъытта козь огюмде кучюк бойлю Абибул-ланынъ аткьа минмеси кельди. Абибулланы сейир эткендай, аткьа мингенде джанаварынынъ устуне мыкьлашып кьалгъандай, энъ асав тайларыш биле минмеге Абибулла алъштыра эди...

Елда бу адамынъ ат акъкында лаф эткенинден бизи атлар бакъымъган ерге алып кетселер керек, деп туюшондим. Анъ-ладым, амма бизим группада менден гъайры ишке ярайджакъ ёкъ. Мерхум бабам бир омюр оджалыкъ япты ве ходжалыкъ ишлерини пек билмез эди. Меним он эки яшындаки кьар-дашыма немселер кьаз бакътыра эдилер. Бир куьш немсе яшлары патлагъан, онъа уджюм этелер, бундан сонъ бир даа кьаз бакъ-магъа кетмеди. Мен исе саба саат алтыдан акъшам саат едигедже тарлада чалышам, рапс денильген сары чечеклер ачкъан отлары чалам. Бу отлардан ягъ алына экен. Сонъра олары арабаларгъа юклеп, анбарларгъа ташыймыз. Бабам чапалама ишини янып олгъаны кьадар япа, аямамы чифтликте чалышкышларгъа аш азырлаталар. Бойледже, кьорангада чалышмагъан эки кучюк бала кьала эди. Мында беш ай кьадар эсир киби чалыштыкъ. Манъа чалыша деп бир иш урбасы бердилер. Агъачтан япылмыш киби кьатты ве агъыр эди. Кимерде базар куьшлери де уйлегедже чалыша эдик. Бизге етмиш беш яшындаки бир немсе кахялыкъ (бригадирлик) япа. Биринджи джиан дженкинде яшында бомба патлагъан, ош ве кьафасы токътамадан титрей, бунъа рагъмен бир санис биле тынч отурмай. Саба иле уйле арасында, яш саат 10-да «Фрухсту» деп багъыра, бизле эвден кетирген индже этип тыншген отъмеклерге маргарин ягъы якъып, он беш дакъикъа ичинде ашаймыз. Тилимлер о кьадар индже кесилир эди ки, мен буны кьарткьа косътерип: «Бакъ, бу деликлерден Берлин корю-ме», дей эдим. Уйледе бир саат тенсфюс бериле, бизлер аман ашымызны ашаймыз.

Немселер джебелерде эп чекиселер, табиятлары кеттикче сертлеше. Бизлерш Бешнескенштейн деген кучюк бир шеэрге авуштырдылар. О ерде олгъан руслар, украинлер, поляклар, итальянлар бири-бирлеринен ярышлашкыш киби чалышалар. Меним ичюн денъишкен бир шей ёкъ, амма 22 сене оджалыкъ якъан бабама бу темпке уймакъ кыйын эди. Эки айдан сонъ бизлерш Граз шеэриндеки лагерьге авуштырдылар. Анда кель-ген сонъ ашледен алыныш мен чалыштым. Алымыз эсир аскер-лерини алында текяраи яхшыджа эди. Бу ердеки иши-миз-бомбалагъан сонъ, йыкылгъан бишаларынынъ астындан

олюлерни чыкъярмакъ, сагъ къалгъанларны къуртармакъ эди. Чалышкъанымыз ичюн бизге куньде эки сигар берелер. Лагерьден къайткъанда о сигарларны Жакомини-Платз деген ерде бир бучукъ кило отъмек купонына дёнъише, лагерьге кельген сонъ кошедеси бакъкъалдан о отъмескини алып, бараккъа кире эдик. Отъмек купоныны алгъанда пек дикъкъатлы олмакъ керек, криминаль полициягъа тюшсёнъ, бу ишнинъ сонъу фена ола. Бир дефа эки аркъадашымыз купон алаяткъанда къялалана. Оларны джеза лагерине ёллайджакъ олып къоркъузалар. Арадан еди ай кечкен сонъ, о сыкъыштыны чеккен аркъадаш Инсбрук-Брезенз поездынынъ ресторанында криминаль полисни тесадюфен расткетире. Аркъадаш полисни таный ве «Насылоынъыз криминаль полис?» деп сорай. Адамнынъ юзю бем-безъ ола ве деръал еринден туруп кете. О заман о территория Америкалыларгъа бакъа ве олар полислерни араштыра эдилер. Эгер аркъадашымыз о адамнынъ артындан тюшкен олса, оны бир фелякетке огъратмакъ бир шей дегиль эди. Амма о, оны къоркъузмакънен къанаатлене.

Америкалылар бизим булунгъан ерлеримизни шигъаль эткенде бизлер Тироль виляети (Австрия) Пиллер лагеринде булуна эдик. Лагерьнинъ башындан гъайры эки униформалы даа бар эди. Иште, оларнынъ бирисини, раметли бабам 1935 сенеси Ички районында оджалыкъ эткенде Ички район комсомол ячейкасынынъ секретары оларакъ таныды. Амма лагерьде бири-бирлерини танымагъан киби эдилер. Бир кезлеви аркъадашынынъ айткъанына коре, 1929—1930 сенелери бираз зенгин адамларны къулакъ оларакъ Уралгъа ве Орта Асиягъа сюрюн этелер. Буларны якъкан кишини алманлар кельген сонъ униформада корьген. Иште, дюнья дёнъише-дёнъише тура. Бильмем, идеаларыны токътамайып дёнъиштиргенлер Танърининъ огюнде насыл эсап береджеклер?

х х х

Америка, инглиз бомбардуман учакълары къарарнен учъбинъ километр къадар юксекликтен уча, бельгиленген ерге бир-эки километр къалгъанда бомбалап башлайлар. Биз бомбаларнынъ тюшеджек ерлерини къарарнен биле ве де сагъгъа, де солгъа къачып, джан сакълаймыз. Бир кунъ акъмесджитли бир аркъадашнен Гразда бомбардумандан йыкъылгъан буюк биналарнынъ йыкъынгылары астындан адамларны чыкъярмакъ ичюн кеттик. Бомбалайыджы учакъларнынъ кеткенине бир саат къадар олгъан. Биз ишке башламадан ава уджумини бильдириджи сиреналар чалынды. Бизлер сыгынакълар олгъан тарафкъа чаптыкъ. Бир учакъ устюмизден кечти, ташлагъан бомбасы бизден отуз метр къадар огге тюшти. Бизлер ерге яттыкъ, устюмизге топракъ сепильди, озьлеримизге бир шей олмалы.

1945 сенесиинъ ягъы йылына якъын кунълер эди. Эки айдан берли олюлерни чыкъярмакънен мешгъульмиз. Америка учакълары эп кокни къаплап этрафны бомбалай, немселерини зенит

топлары атеш ача, кендимизни дженк мейданында киби ис этемиз. Мында башта бир озюнгъи сакъламакъ, сонъра коктен артына энип башлагъан зенит снарядларына огърамамакъ керексинъ. Эр акиси де телокели. Бизлер къоркъуен бу алларыны сейир этеркен, зенит снаряды бир америка учагына тийди. Учаскъ экиге болгонди, ичинде учъ адам парашютнен сычрады. Биз о парашютчилерини тюшкен ерни чаптыкъ. Биз о ерге кельгендже америкалыларнынъ агъыз-бурнынъ къыргъашлар. Эни чокъ ургъан немсе къадынлары олды. Немсе полиси америкалыларны къорчалай, къадынлар исе: «Не ичюн бизлерни бомбалайсынъ, кет джебэге, анда дегъюшкенлерни бомбала» деп къычыралар. Этрафтаки адамлар: къадынлар ве балалардан ибарет эди. Немселерини уйкенлери эписи дженкте. Америкалылар чабик акъылландылар. Учуджыларыны автоматларнен сыйландырдылар. Олар тек полиске теслим ола, башкъаларына къурушун аталар.

Бир кере биз чалышкъан ерден элли метр къадар авлакъкъа буюк бир бомба тюшти, патламады, факъат ярысы ер ичине кирип кетти. О бомбаны ерден чыкъарып алмакъ ичюн джеза лагеринден кетирилген макюмлерге этрафыны кениш этип къаздырта эдилер. Биз де куюн бир униформалы топалнынъ эмири алтында буюк кассаны дертюнджи къаттан алтынджи къаткъа котерип чыкъара эдик. Касса ящиги пек агъыр, ичинде не олгъаныны бильмейим, амма топал токътамайып багъыра, котермемизни эмир эте. Бизлер фурсат булдыкъча, ашагъыда, бомба янында чалышкъанларгъа бакъамыз. Чокъ шукур ки, бомба патламадан чыкъарылды ве бир машинагъа юкленди. Бизлер де къан терге батып, кассаны алтынджи къаткъа чыкъардыкъ.

Граз шеэринде поезд вагонлары ясагъан «Вагонфабрик» денильген бир завод бар. О ерде догъу ишчиси адынен чалышкъанларнынъ арасында чокъ кърымтатар яшлары бар эди. Олар бизим лагеримизге сыкъ-сыкъ келе, акърабаларынен корюшелер. Бир кунъ бизим лагерьдеки дерт акъмесджитли аркъадашнен берабэр мени давет эттилер. Кеттик, чалгъылары да бар экен, чалдыкъ, йырладыкъ, эглендик, вакъытнынъ кечкенини дуймай къалдыкъ. Биз лагерьге къайткъанда саат 24 олгъан эди. Къапыдан кирмекнинъ чареси олмагъаны ичюн лагерьнинъ артындаки телькъорадан кечип кирдик. Киргенимизнен эки аскери бизлерни якъалап, нызамны бозуджылар одасына алып кетти, анда сабагъадже бузлап отурдыкъ.

Бир кунъ лагерь коменданты олгъан немсе офицери янында граждан урбасы кийген бир адамнен лагерьни долана эди. Биз граждан урбалынынъ ким олгъаныны бильмесек де, лагерь башлыгъынынъ онынъ огюнде давранышындан буюк бир вазифе саиб олса керек, деп тюшондик. Олар къомшу баракъкъа кеттилер, биз артларындан кеттик. Граждан урбалы адам къомшу баракъкъа киргенинен бирден гурыледи, ортада тургъан самоварны косътерип: «Алынъ буны мындан, ёкъса янгъын чыкъар!» деп къычырды. Ич биримиз немседже бильмесек де адамнынъ не демек истегенини аныладыкъ. Затен, о арада русча бильген бир

немсе кельди ве меселени эйидже анылатты. Граждан урбалы адам бир кырымлы акъайгъа тикленип бакъты ве бир шамар урды, о адам да аман онгъа бир шамар урды. Акъайнынъ эки огълу арагъа кирип, айырдылар. Лагерьнинъ башлыгъы баракънынъ къапысындан чапып чыкъты ве дудюгини чалды. Деръал он аскер чапып кельди, акъайны ве эки огълуны къапунгъа кyarшы аркет эткенлери ичюн эллерине келепче такъып, алып чыкъып кеттилер. Бизлер эр шейни коръдик, амма бир тюрлю ярдым этип оламадакъ. Чокъ сайгъылы эши иле дёрт кызы ве бир огълу баракта къалдылар. О аныде самовар фыкъыр-фыкъыр къайшай, амма чай ичеджек адам къалмады...

Баба ве эки огъул о геджени джеза баракында кечирди, эртеси куню оларны Альп дагъларынынъ этеклериндеки Эйсенаш джеза лагерине ёлладылар. Бу вакъта 1944 сенесининъ сонъки айынынъ башларында олгъан эди. Ава пек сувукъ, этраф къар ве буз ичинде эди. Олар кетирилъген джеза лагеринде инсанларны сувукъ бир уджреге къапп, башлары устюнден де сувукъ сув тёке экенлер. Акъмесджитли татар ве онынъ эки огълу бу лагерьде пек хорлангъанлар.

Кырымлы аркъадашларымызнынъ арасында тек Акъмесджиттен еди йигит бар эди. Оларнынъ русча билъгилери тюзген олгъанына бакъмадан ич бир шейлерине авес этмедик. Татарджалары эпси зайыф эди. Агта Бразилиягъа кеткен эки агъа-къардашнынъ кучюги татарджа кёнушуркен, сёз тапалмайып чекише эди. Адамлар ваташларыны терк эткенлеринен тиллерини унутып башладылар.

* * *

Бизни Граз лагеринден Вена лагерине авуштырдылар. Кетеджек еримиз патласа, 250 километр олуына бакъмадан акъшам саат онда кочкен поездымыз саба саат онда Венагъа келип чыкъты. Бизлерни лагерьге Сейдамет адлы бир кырымлы алып кетти. Лагеримиз Венанынъ ортасында Ортнергассе 4 адресинде экен. Буюкче бир бинанынъ экинджи къатында буюк зал, экишер къатлы кроватларгъа ерлешкен ватандашларымыз сынъырыны одеяленен больген, вазиетлери пек аджыныкълы эди. Бунгъа да бинъ шукюр, чюнки ватандашларнынъ смеси ичюн къазан къайнай. Бундан гъайры, бу ернинъ баландасыны бегенмессенъ ве кендингъе бир шейлер бар исе пиширмек мумкюн. Ялынъыз ава уджюмлери мында сыкъ ола, онынъ ичюн эр аны сыгъынакъларгъа къачмагъа азыр турмакъ керек ола. Эки афтадан сонъ бизни Венанынъ 23-нджи районы олгъан Гимбергке авуштырдылар. Бу ер Венанынъ чет бир маалеси олгъаны ичюн Венанынъ кушдюз, я да гедже бомбалангъаныны фильм сейир эткен киби сейир этемиз. Гедже бомбардуманында америкалылар кене айдылалатиджы ракеталер къуullanалар. Бу вазиеттен озюмизни кьорчаламакъ ичюн бинанынъ огюндеки бункерлерге сыгъынамыз. Дженкнинъ сонъки он учъ айы ичинде Алмания ве Австрия о къадар чокъ бомбаланды ки, инсан алышып къала экен, эгер бир

кунь бомбаламаса, ава сиреналары чалымаса, «аджеба, бу учақтарға не олды экен, не ичюн бугунь кельмедилер?» деп тюшюнс эдик. Венада бомбардумандан сонь йыктылган бина-ларнын астында кьалган бункерлерини кьапысына омаган таш ве толалары чекип, темизлеп кьапысыны ачкангадже онын ичиндеки адамлар авасызлыктан морарып кьала эдилер. Бойлеликле, Венанын эр бомбаламасындан сонь биньлернен адам оле эди. Ава сиренасы чалынып башлаганынен адамлар чылдырган киби ола, сагыга-солга чапып башлайлар.

Биз Вена лагеринде учь аркьадаш эдик. Кезлеви мерхум Акький, Акьмесджитли Фетхий ве мен. Эр кунь бомбаламалар-га о кьадар алыштык ки, атга ерлер чамур олган вакытлар-да, эр кес кьачып яткан сонь, устюмни былаштырмамак ичюн мен Фетхийини устюне ята эдим. Раметли Акький исе кьа-тып-кьатып кулер эди. Учақлар кеткен сонь Фетхий: «Турса устюмден» дер, мен исе «ичюн деми тынышын чыкмай эди, учақлар кеткен сонь кьараман олдынмы?» деп саташыр эдим. Яш эдик, бири-биримизге базнамыз оле эди.

Дженк сонгуна якьылаганда ватандашларымыз Алмания ве Австриянын эр ерлеринден Инсбрукка ве онын дживар-ларындаки лагерьлерге топланып башладылар. Инсбрукнын орта кьысымында дёрт кьатлы бир мектепнин ичине ерлеш-тилер. Меним эвельден Граз лагеринден танылган аркьадаш-ларым Куфстеин дживарындаки лагерьге кельген экенлер. Вазие-тлерини гьает агьыр олганыны айттылар. Сақчылар баш-лыгындан сорамайып, оларнын лагерини корьмеге кеттим. Чюнки аркьадашларым «сен вазиетни корип келип, оньа агьлат-сань, о инаныр ве бизни башка лагерьге авуштырыр» дедилер. Саба эрте Пиллер лагеринден Куфстеин лагерине ёлга чык-тык. Дёрт аркьадаш еди километр ёл кечип, станцияга кельдик, поезднен 120 километр кьадар кене кетмек керек эди. Саат онда Брихлег шеэринге кельгенде ава сиренасы чалынып башлады. Поезд токтамадан мен секирдим ве тёпеликке догьру чаптым, артымдан аркьадашларым да келе эдилер. Шимди Америкада, Детройтта яшаган бир аркьадашымыз вазиетни бийсинмеден поезддан тюшмеди ве вагонлар тоннель ичине чекильген сонь анда юклаган. Шимди Анкьарада яшаган якьын достум олган Решат ве шимди мерхум олган учюнджи достымыз меним артымдан орманга чаптылар.

Бу энада Америка учақлары ашагы энип, бизден бир-эки километр авлакьта олган Брихлег шеэринин озени устюндеки копюрни бомбаладылар. Булар дёрт кошели, пенджере чер-чивеси киби орталары бош, маневр кьабилиети кучьлю олган бир чешит самолётлар эди. Орманга кьачкан халкьларнын башы устюнден учақлар о кьадар алчакьтан уца эдилер ки, учуджыларынын тилькидже бакьып, куломсирегешлерини биле коре эдик. Граждан залсинин элинде сила ёкь, чаресиз алда...

Копюрни дарма-дагыин эткен сонь кене орманны бомбалап башладылар. Мен яткан ерден он беш метр узакьта бомба патлады. Меним кьафамнын арт кьысымына осколка тийди.

Мудхиш кѡан шувулдап акѡмагѡа башлады. Бундан эвель, эгер баштан яралансанъ, яваш-яваш сачларынгъны чскмех ве бойледже кѡан акѡувыны токътатмакъ мумкион, деген лафны эпшткен эдим. Ойле де яптым. Факѡат бу аныге кѡадар сачларымда, бойнумда ве юзюмде бир пармакъ кѡан кѡатып кѡалды. Учакѡлар бираз ара берип киби олдылар, ашада кѡалгѡан достум Решатнынъ сеси кельди: «Фейзий, сагъсынъмы?» «Сагъым, амма яралым», деп багъырдым. Олар яшыма чапып кельдилер. Мени корип, Решат агъламагѡа башлады: «Сенинъ олжумнъе биз себеп оладжакъмыз, гъалиба». Менден кѡан чокъ акъты, амма кѡоркъуладжакъ киби бир пѡй ёкъ киби. Оларгѡа тескин бердим. Бомбаланма эснасыда кѡаянынъ уджунда бир кишиш муафаза этеджекъ кѡдар бир кѡууш бар эди. О ерге де бир босниязы бутюн вуджудыны сокъкѡан, мен башымны о кѡуушкъа сокъаджакъ олсам, о омузларышен меним башымны диваргѡа сыкъа. Мен эеджаннен билген дуаларымны окъугъацда, манѡа: «Бириниъ янълыш окъуйсынъ», деди. Мен де: «Сен мусульмансынъмы?» деп сорадым ве бу арада онынъ Босния мусульманы олгъашыны анъладым. «О алда не ичюн кѡуушкъа мѡшм баш сокъкѡаныма разы олмайсынъ?» деп сорадым. Адам джевап бермедди. Асылында, мен о ерге ондан эвель кельген олсам, мен де айны шекильде давраныр эдим. Меним яралангѡанымны хорьген босниязы манѡа ярдым этмек истеди, факѡат мен элимни терсине кѡакъытып, онынъ ярдымыны кѡабул этмедим.

Эки аркъадашым да кельген сонъ, ашада олжолерни ве яралыларны топпал юрген кызыл хач эмширелерине «бу ерге де яралы бар», деп багъырдылар. Дерѡал кызылар яралыларны топлады ве дагънынъ астындаки бункерге кетирдилер. О ерге доктор ве хаста бакъыджылар юзюмни, козюмни оксигенле темизлеген сонъ, кызылар: «Деликѡанлы экен, насыл яхшы экен» дейишип алдылар. Мен де тилиминъ эткенине коре оларгѡа джевап берем. Не исе де бир йыл девамында бомбалана-бомбалана бираз немседже огрендик. Аркъадашларым да меним вазистим фена олмагѡаныны анълады ве лакъырды арасында шакъа-кѡората олып кечти. Манѡа зѡрленмектен сакълайыджы татанос инеси яптылар. Башымдаки яраны да тикип, гузель этип сардылар. Аджи сарыгъы киби олды. Агъыр яралыларнынъ базылары «Вода!» базылары исе «Вассер» дие кычыра эдилер. Бир адам да ичеклери беш-алты метрли чам агъачына сарылгѡан алда джан чекшимекте...

Иште, о куню 1945 сенесининъ апрель 9-ы эди, яни дженкиннъ битмесине тамам бир ай даа кѡалгѡан эди. Сиреналар Америка учакътарынынъ кеткенлерини хабер эттилер. Биз де дагънынъ алтындаки лазареттен чыкъып станциягѡа кельдик. Поезд да тоннельден чыкъып станциягѡа кельди, саатлердже сонъ кене Куфштейн лагерине догъру кеттик. Бу кыямет ичинде меним яралангѡанымны поездда кѡалгѡан аркъадашлар бильмей эдилер. Мени сарувлы кѡафамнен хорьгенде шашып кѡалдырлар. Поездымыз Куфштейн станциясына кельген сонъ, Граз лагеринден меним яхшы танышым олгѡан Е... агъа станция рестораны-

нынъ арт кысымында тѣкюльген кылымтылар арасындан къртоп ве отъмек парчалары кыдырып юргенини корьдим. Мешим корьгенимни пек истемеди гъалиба, мен де оны бу алда корьмек истемез эдим. Куфстеинде чокъ кълмадан лагерьге кеттик. Анда баргъан сонъ бир баракта яшагъан аркъадашларымны ве дигерлерини корьдим. Маддий вазиятлери аджыныкълы эди. Эртеси куню о ерден кетип, о аркъадашларнен берабер Инсбрукъга кельдик. Сакъчыларнынъ башлыгъы меним башымны сарылы алда корип: «Сен къайда юресинъ, башынъга не олды?» деп сорады. Кечирген къазаны ве Куфстеин лагериндски ватандашларымизнынъ чокъ мушкуль алда олгъанларыны ве имкяны олса, олар о ерден алынса, яхшы оладжагъыны айттым. Мен буларны айткъан вакъытта берабер кельген аркъадашларым янында эди, онынъ янында да эки униформалы бар эди. Затен, мектепнинъ ичи янъы кельгенлернен толу эди. О да халкъны къаерден къаерге кочормек кереклигини тайин этювде кучълук чеке эди.

Мектеп бинасы ичинде сыгъынгъан халкъ не ишлейджек? Я чалгъы чалып ойнайджакъ, я да куреш япаджакълар. Чюнки кедерлерини тскяран олса да унутмакъ кереклер... Мектепнинъ ичирисиндеки азбарда 40—50 адам бирлешти ве курешлер де башланды. Оларнынъ арасында Кърымда дервиза ве дюгюнлерде де курешкенлер бар эди. Адамлар группалашып башладылар. Курешеджеклер кюшутга чыкъаджакъ ат киби эеджанлы ола, эль-аякълары титреп башлай. Огълу курешеткъан адам кычырды: «Олян, шу баладан йыкыладжакъ олсанъ, ашагъан ашынъ арам олсун». Факъат бабасынынъ тенбиесине бакъмадан огълу йыкылды. Бу эснада яныма кельген С...агъа «Сен борджунъны одединъ, зорукъмадан олса керек, яранъ къанады ве безлерге чыкъты. Истесенъ, чекиль кенаргъа», деди. Мен кенаргъа чекильдим. Бу арада дервизаларда намлы курешчилернинъ бири олгъан учюнджи униформалы адам курешке чыкъты. О адам курешкенде, сол тизи устюне ала экен. Кезлевли Исмаилнен учюнджи униформалы тутуштылар. «Олян, туттынъмы шу?» деп сорады униформалы. Исмаилнинъ белинден туткъаныны ашлагъан сонъ яваштан сол тизине алды ве ерге яткъызды. Исмаил «Бир даа тутушайыкъ 3... акъай», деди. Факъат экинджи кере тутушкъан вакъытта униформалы аркъадаш оны кене сол тизине алды ве юкъарыгъа кълдырып, ашагъы эндирди. Исмаил кюлу устюне тюшти ве сол кюлуны чыкърды. Бирден: «Анам!» деди ве юзю мос-мор олды. Чокъ азаплангъаны корюне эди. Куль киби олгъан юзюне бакъылмай эди. Деръал докторгъа алып кетгилер, рентген япылды, кюлуны ернише кетирди ве гипске кюйдылар. О кунъки куреш бушынънен сонъуна ирди. Курештен сонъ С... акъай мектепте топлангъан кърымлыларны 50 километр узакълыкътаци Бахх шеэринде булунгъан бир лагерьге ерлештирип кельди.

Бу униформалы учъ адам арасында гизли бир рекъабет бар эди. Сакъчыларнынъ башы олгъан сою бабасынынъ Уралгъа

сюрюлил, анда ольдюрильгенини аңлагъан сонъ устюне бу униформаны кийген. О адам совет ордусынның лейтенанты олгъан, джебелерде фашистлернен дѣгюшкен. Эсир тюшкенде немсе офицерлери онынъ тим-тик тургъаныны корип меракълангъанлар. С... агъа: гьурурнен: «Мен кърымтатарым, яни тюрк халкъларындан олам», деген, сонъ устюне бу форманы кийген, амма немселерни ич севмей эди.

Пиллер лагеринде генчлеримизнен курешмесни такъип эткен сакъчыларының башы С... агъа учонджи униформалы шахсны куреште енъмесни истей эди. Герчи, эки ай сонъра о арзуны еринге кетирдим, амма о заман дженк биткен, униформалар чыкъарылгъан ве атта сабыкъ сакъчылар башы бизим халкъ олгъан ерге кельмеге сакъына эди. Тек учонджи униформалы бир шей олмагъан киби долаша. Бир заманлар Ички районы комсомол ячейкасынынъ секретары олгъаныны ве дюнь устюнден униформа чыкъаргъаныны унуткъан киби... Адамлар чешит олалар, биревлер озюнинъ миллетини эр анги шараитте кьорчаламагъа азыр, биревлер исе озюнинъ нефсини, кьурсагъыны къайгыра...

* * *

Артыкъ беклев ве кунълерни саюв девирини башланды. Альп дагъларынынъ этегинде, Австриянынъ Тироль виляйетининъ Имст районундан он беш километр къадар бир месафедѣ, юксек дагъларгъа догъру узангъан чам агъачларынынъ арасында сакълангъан киби эки буюк барак бар. Гитлернинъ яшлыгъы бу ерлерде кечкен. Дженкнинъ сонъуна таба немселер бонъалдылар, джебелерде ольген эркеклерден башкъа эр кунъ граждaн халкъ бомбалар астында оле. Гитлернинъ яшлыгъыны кимсе хатырламай. Чокъ сыкъынтылы бир беклев девирини башланды, эки-учъ афтадан сонъ америкалылар келеджек. Иште, бу ерде ерлешкен юз адамдан ибарет къримтатар дженкнинъ битмесини беклей. Дюнь гедже Пиллер коюнде «Гастхаус» адлы мусафирханеге бардыкъ. Баракларымыздан учъ юз метр кетсенъ, Пиллер коюне барып чыкъасынъ. Темиз ве чекиджи бир ер. Алуштанынъ Кызылташ коюнден Ахмет агъа, Къарасувбазарлы Лѣман агъа ве Багъчасарайлы Аткотерен Муртаза агъа, эр учю де бугунъ мерхумлер, о заманда тахминен элли яшларында олсалар керек, кошедеки бир масагъа отурып чай ичелер.

Биз де, алты айдан берли девамлы аркъадашлыкъ япгъан кезлеви мерхум Акъбий, акъмесджитли Фетхий, аслы диван-койло олып, сонъундан Акъмесджитте яшагъан Расим ве мен ичери кирген вакъытымызда салон толу, амма кимседен сес-солукъ чыкъмай эди, эр кес фысылтынѣн лахъырды эте ве снгильден классик музыка чалына, адамлар хаберлер саатини беклейлер. Ичери киргенимизнен мен догъру бизим кьартларымыз отургъан кошеге кеттим, «Айды, козюнъиз айдын, америкалылар бир-эки кунъ сонъра келеджеклер, бакъсангъыз, австриялылар эр якъкъа безъ байракълар аскъанлар», деп шакъталаштым. Бу лафыма кьартларынынъ эписи бирден джевапланды:

«Ашыкъманъ, балам! Сиз даа яшсынгыз, мында къуваныладжакъ бир шей ёкъ. Сталин ве большевиклер кельгенде де халкъымыз севинген эди. Сонъра халкъымызны кулак, середняк, бедняк деп учке больдилер. Кулакъ къысмыны Уралгъа, Сибирге, Орта Асиягъа сюрдилер. Немселер кельди, койлеримизни якъты, партизан деп ич къабааты олмагъан адамларны ольдюрдилер ве башымызгъа бинъ бир фелякет кетирдилер. Беклеп бакъайыкъ, булар да не япаджакълар?»— дедилер. Мен де лафын узатмадан акъранларымынъ янына кетип отурдым. О куню 1945 сенеси майыс 6 эди, дженкнинъ ресмен битмессине эки кунъ даа бар. Австриялар радио хаберлерини пек нешэсиз дийшледилер, сонъра кене хафиф классик музыка башланды. Биз де радиодан не айтылгъаныны пек яхшы анылап оламадыкъ. Затен, бир йыллыкъ агъыр чалышмалардан ве бомбалардан къачмадан артып, тиль огренип олдыкъмы? Австриялылардан радио не хаберлер айткъаныны сорамакъ ичюн эм тиль бильмек, эм де джесарет керек, амма биз де озюмизни вазиетнен пек меракълангъан этип косътердик. Малюм ки, о заманларда Австрия ёкъ, буюк Алмания бар. Ялынъыз дженкте сныльгенлери ичюн агъызларыны ачмакъ, къонушмакъ истемейлер. Къартлар, яшлар топланып къайтгыкъ.

Эртеси куню уйледен сонъ бизим баракларынынъ усть тарафындаки тар ёлдан эки Америка танкы кечип, Пиллер коюне кельдилер. Биз деръал танкларнынъ янына чапып бардыкъ, танкларнынъ устюнде къара ве беяз аскерлер отура, сакъыз чайнай эдилер. Бизге де пек жъынлашмамамызны ишарет эттилер, эпсининъ эллеринде автоматлар. Арадан бир къач саат кечкен сонъ, дюнь гедже биз гиво ичкен мусафирханенинъ янында бир генч алман аскеринъ! рациянен огдеки аскер болъоклерине хабер бере деп ольдюргенлер. Иште, дженкнинъ битмесинден бир кунъ эвель.

Биз отургъан баракларгъа америкалылар ич кельмедилер. Баракларда яшагъан ватандашларымызнынъ эксерieti пек ратсыз олдылар. Я америка аскерлери келип: «Сизлерни бу баракларгъа ким кетирди? Бу ерде эвельден Гитлер Югендлер талим кече эдилер, ёкъса сиз де фашист тарафдарысынгызмы?»— деп сорасалар, анылатмакъ тилимиз ёкъ, сонъра да бизлерни мында урып ольдюрип кетселер деп къоркъты, уфакъ-тюфёк шейлерини эль арабаларына ерлештирип, Альп дагъларынынъ о са эп тёпелеринден, эчки ёлларындан кечерек, чокъ зорлукъларын 12 километр къадар узакълыкътаки Ландек кочебе лагерине ташындылар.

Бизим киби аилесинде яш балалары олгъанлар талшйге разы олып, ич ерге къыбырдагъадылар. Бизим америкалыларнен бир тюрлю давамыз олмаз эди...Затен, он кунъ сонъ, америкалылар эки машина иле келип, лагерде къалгъанларны да Ландек лагерине кочюрдилер. О ерде уч юзге якъын кърымтатар бирлешти. Азербайджанлар, къарачайлар, ортаасиялылар ве къазан татарлары да эписи олып элли киши къадар бар эдилер. Халкъымыз бири-бирине буюк истекнен сарыла. Бир йыл девамында

Алманиянынъ чешит ерлеринде чокъ агъыр шараитлёр алтында чалышкъан халкъымыз бири-бирлерине асрет эди.

Даа бир йыл эвель, фашистлер бизни Штутгарт дживарындаки бир лагерьде топлагъан вакъытта халкъымыз бири-бирини бийсинмей, бири-бири огюнде макътана, къопая эди. Атта арамызда Акъмесджитлилер, Кезлевлилер, Ялталылар устюн кельмек истей эдилер, факъат оларгъа къулакъ аскъан кимсе ёкъ эди. Иште, бу аркъадашларымыз бир йыл ичинде Алманиянынъ чешит районларында бомбалар алтында къалып хорланды ве эсир киби чалышты, бир сёзнен айтаджакъ олсакъ, бурунлары ерге ышкъаланды. Бундан бетер ола билirmi? Адамлар бири-бирине тувгъан киби сарыла, эр кес чокъ алчакъ гоньюлли олгъан. Бу топлумнынъ ялынъыз дёртте бири сонъундан Кърымгъа къайтты.

Бу вазиятке бакъып, лафым агъыр кельмесин, амма бизим халкъымызнынъ бири-бирини керчектен севмеси ве саймасы ичюн мытлакъ бир фелякетнинъ яшап кечирилъмеси шарт эдимми, деп тюшонем.

* * *

Шимди, бу къарсамбалардан къуртулып, сенелер сонъра Америкагъа ерлешкен кърымтатарлары алты бинъ къадар адамынъ тешкиль этелер, бунынъ алтындан бири исе 1935 сенесине къадар Тюркие гражданы оларакъ, Тюркиеге кочкенлершинъ балалары ве торунларыдыр. Ялынъыз Америкада, Алманияда ве дигер улъкелерде булунгъан кърымтатарларнынъ бир къысмы ерли къадынларгъа эвленди. Даа догърусы, меним бильгешиме коре, Алманияда юзге якъын къоранта, Тюркиеде (тюрк олмагъан къадынгъа эвленгенлер) эки юз элли къоранта, Австрияда эки къоранта, Австралияда учъ къоранта, Англияда эки къоранта, Францияда эки ве Бразилияда дёрт къоранта башкъа миллет векиллеринен къошулгъандырлар.

Дженкиннъ сонъунда лагерлерде бинъ кърымтатар бар эди. О вакъытта беш эким бар эди, оларнынъ бири къазаланып олды. Дёрттю къалды, буларгъа эки тиш экиминн де къошсакъ, эписи олып еди эким бар эди. Амма буларнынъ къасерлерде токътагъанларыны, къаякъларгъа кеткенлерини мен бильмейим.

Шимди исе, дженктен сонъ Тюркиеге кельген, я да тышарыда къалгъан беш бинъ кишининъ не къадары муэддис ве эким олгъаныны саймакъ биле кучъ. Зира, бир къаралезли акъайнынъ дёрт огълунынъ дёрттю де эким олгъан. Бир чокъ ашселерде исе эким де бар, муэддис де бар. Бу манада, вазиятимиз ифтихар этиледжек дереджедедир. Башта олгъаны киби, «бизим балалар русча билелер даа», — деп татарджа бильмегенлерини гизлемек ёкъ. Сонъра, «Меним къызым мектепте биринджи» — десенъ де кимсе къазанмай, чюнки эр кеснинъ къызы да, огълу да окъуй.

Шимдики вазиятке бир реалист козюнен бакъаджакъ олсакъ, эски совет улъкелеринде яшагъанлар, ана тиллеринден башкъа

рус тилини де бильмек заруриетинделер. Америкада олгъанлар инглиздже, Алманияда олгъанлар немседже ве Тюркиеде олгъанлар да, ана тилинден гъайры, тюркчени яхшы бильмек меджбуриетинделер. Факъат бу алларны, бундан элли ссене эвель олгъаны киби, «Меним балаларым тиль биле»— деп къабул эталмаймыз. Не вакъыт гъариптакилер русча, догъудакилер де инглиздже я да немседже къонушсалар, о заман тиль билелер дермиз...

Юкъарыда халкъымызнынъ дюньянынъ дёрт бир уджуна не шкильде сачылгъанларыны къайд эттим. Бир кърымлы оларакъ бу дурумларны азмэтмек, чокъ истирап бере, мен исе кокюсимни къабартып, бутюн дюньягъа: «Акъ, адалет ве тенълик!»— деп айкъырмакъ истейим.

Тамыры Кърым асыллы олып да ватанында яшагъан я да дюньянынъ чешит ульке ве шеърлерине дагъылгъан муаррирлерге, шаирлерге, роман, икье язиджыларгъа, умумен эли къалем туткъан дигер къардашларыма Гамбургтан сесленем. Зира, топлумымызнынъ келеджегине къалемлериңизнен догърулып берджек адамлар сизлердирсинъиз...

Сен денъизлернинъ о янындасынъ, мен исе бу янында.

Экимиз де Ай ве Джетеменге къараймыз.

Тосат-тосат Чолпан йылдызына расткельсек,

Ватанымыз Кърымны сораймыз...

Гамбург шеэри.

Тсрджиман Ризы Фазыл

Мумтаһине суреси

60

Бу суре Мединеде энген олып, он учь аеттен ибареттир. О, Муъминлерге Алланынъ да, озьлерининъ де душманлары олгъан мушриклернен дост олмамакъны буюрувнен башланып, сонъра бу акъта Ибраһим алейһи-с-селямнынъ ве онынъ издешлерининъ тарихында ибрет алынамасы лязим олгъан яхшы нумюне бар эксни къайд этиле ве бунынънен бирге суре девамында мусульманларгъа къаршы дженклешмеген ве оларнынъ зарарына башкъаларынен бирлешмегенлернен яхшы алякъа ве муамеледе булунмакъ дурюст олгъаны да беян этиле.

Бу суредде муъминлерге мушриклернинъ къолларындан къачып, Мединеге иджрет этип хельген ве озьлерининъ муъмин

экенлерини бильдирген къадыларнынъ иманларыны сынап корьмек, имтихан этмек буюрыла. Суренишъ «Мумтаһинне» яни «Имтихандан, сынавдан кечиджи къадын» деп адландырылгъаны шунынъ ичюндир.¹

Суре муьминлерни Алла-таалаянынъ азабына огърагъан мушриклернен дост олмагъа текрар давет этювнен скюнлене.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй инангъанлар! Меним де душманым, сизинъ де душманынъыз олгъанларны (мушриклерни) дост эдинменъиз! Сиз оларгъа севги костересинъиз, олар исе сизге кельген керчекни (Къуръаны) ишкар этелер. Олар Рабинъиз олгъан Аллагъа инангъанынъыздан отьрю сизни де, Пейгъамберинъизни де (юртышгъыздан) къувып чыкъармакъталар. Эгер сизлер Меним ёлымда джиһад этмек ичюн ве Меним разылыгъымны къазанмакъ ичюн чыкъкъан олсанъыз, оларгъа (мушриклерге) насыл этип севги косътере билесиз?

Сиз оларнен гизлиден достлыкъ япасыз. Амма Мен сизинъ гизлеген шейинъизни де, ашкар эткен шейинъизни де яхшы билем. Аранъыздан ким де оларгъа севги беслесе, о, шубһесиз, ёлдан сапкъандыр!

Из аат. Бу аетнинъ назиль олгъанына ашагъыдаки вакъиа себеп олгъан: Пейгъамбер алейһи-с-селям Меккени фетһ этмек ичюн азырлыкъ корьген вакъытта муһаджир издешилерден Хатиб ибн аби Бултаа бу актъа Мекке задеканларына мектюп язып, оларгъа къаршы урушкъа азырлыкъ корюлеяткъаны акъкъында хабер бере ве оны шу тарафкъа кетейткъан бир къадындан берип йибере. Шу вакъыт Джебраиль мелек кетирген вахий вастасынен бу хаиндже аркет ресульулагъа малюм ола ве о азрети Алини ве даа эки издешиш шу къадыннынъ артындан йибере. Олар къадынны пейгъамберимиз айткъан Медине якъынындаки Равзахах деген ерде, ондан мектюпни талап эткенде, о башта ред этеджек ола, амма эльчилернинъ тазыйкъындан сонъ сачларынынъ арасындан чыкъарып бере. Мектюп къолына келип еткен сонъ пейгъамбер алейһи-с-селям Хатибни чагъырып, ондан: «Бу насыл къылыкъ?» деп сорагъанда, о шойле джевап бере: «Я ресульулла, мен Ислямгъа киргенимден бу-якъкъа динден къайткъан да дегилм, санъа хиянетлик эткен де дегилм. Лякин мен иджрет этип чыкъар экеним, бала-чагъам Меккеде къалды. Башкъа муаджирлернинъ Меккеде къалгъан бала-чагъаларыны ве мал-мулькени къорчалайджакъ тугъгъан-урувлары бар, амма меним Меккеде кимсем ёкъ. Шу себептен мына бу мектюп Мекке задеканларынынъ къолына барып тийсе, олар меним аилеме тиймезлер деп ойладым. Мен бу мектюпни динимизге бир де бир зарар еткизмек ичюн язмадым.» Бу алны корьген Умер: «Я ресульулла, рухсет бар, бу мунафыкънынъ башыны тюбинден кесип ташлайым», дегенде пейгъамберимиз шойле дей: «Ёкъ, о «Бедир»ге шаат олгъан (яни мусульманлар даа

пек аз сайыда ве зайыф олған вакытта оларнен берабер Бедир урушында кяфирлерге кяришы дженк эткен). Сен кяйдан билесинь, эй Умер, иттинал, Алла-таала Бедир дженкинде иштирак эткен мусульманларнын бутюн яккан ве япаджакь гунаһларыны багышлағандыр»,

Иште шу аньда юкярыдаки ает назиль ола.

2. Эй инанғанлар! Эгер олар (мушриклер) сизни эльге кечирселер, душманларынын олырлар, сизге кьолларыны ве тиллерини яманлыкьнен узатырлар (яни сизни олдырирлер, акьаретлерлер). Олар сизинь кяфир олманьзыны истерлер. 3. Кьыямет кунинде сизге не догьмушларынын, не де бала-чагьанын ярдым берамазлар. Алла сизлерни (бир-биригьзден) айырыр. Алла якканларынын корип турыджыдыр! 4. Ибраһимде ве оныннен берабер булунғанларда (оларнын кяфирлерге шибетеи мунасебетлеринде) сизинь ичюн яхшы нумьоне бардыр. Олар озь кьавмлерине шойле деген эдилер: «Биз сизден эм де Алладан башкьта табынған шейлерингьзден узакьмыз; сизинь динингьзни инкяр этемиз; сизнен бизим арамызда, сизлер та Аллагьа инанғангьа кьадар эбедий душманлыкь ве гьарезлик бардыр.» Факьат Ибраһимнинь (кяфир олған) озь бабасына: «Эльбетте, мен Алладан сен ичюн магьфирет тилейджегим. Лякин сангьа Алладан келеджек эр анги бир шейни (азапны) кьайтармагьа икьтидарлы дегилим», (деген сьзлери сизге нумьоне олмасын!)

И з а т . Ибраһим алейһи-с-селям бабасынынь имангьа келювине умьоди олып, онгьа Алла-тааладан магьфирет тилерим деп ваде эткен эди. Амма онынь имангьа кельмейджеги белли олған сонь, Ибраһим пейгьамбер ондан юзь чевирген. Бу акьта «Тевбе» суресининь 114-джи аетинде беян этильгендир.

Эй инанғанлар! Шойле денгьиз: «Раббимиз! Биз тек Сангьа сыгьындыкь, Сангьа теубе этип, Сангьа ишандыкь ве тек Сенинь озингье кьайтыш бардыр. 5. Раббимиз! Бизни инкяр эткенлер ичюн сынавджы этме; бизни багышла. Раббимиз! Эльбетте, Сен Озинь кьудрет ве икмет саибисинь.» 6. Ант олсын ки, сизлерден Алланы ве ахрет кунини беклеген кимселер ичюн оларда (яни Ибраһим ве оныннен берабер олғанларнын туткан ёлларында) яхшы нумьоне бардыр. Ким де (Ислямдан ве мына бу тенбие-насиатлардан) юзь чевирсе, эльбетте озь зарарышадыр. Догьрусы, Алланын ич бир шейге иһтияджы ёкь ве о макьтавгьа ляйыкьтыр. 7. Алланын (Мекке кяфирлери ярасында) сизлернен душманлашып юрьген кимселер иле (оларны да иман ве Ислямгьа кьандырмакь ичюн) достлыкь пейда этмеси иһтималдыр. Алла эр шейге кьадирдыр. Алгьа багышлайдыжыдыр, аджығанлардандыр. 8.

Алла, дин огърунда сизнен урушмагъан, сизни юртынъыздан чыкъармагъан кимселерге яхшылыкъ япмакны ве оларгъа нисбетен адалетли олмакны ясакъ этмез. Алла адалетли олгъанларны север. 9. Алла, анджакъ сизнен дин огърунда урушкъанларнен, сизни юртынъыздан чыкъаргъанларнен ве чыкъарылманъызгъа ярдым эткенлернен достлашмакны ясакъ этер. Ким де оларнен достлашса, иште, олар залым кимселердир.

10. Эй инангъанлар! Инангъан къадынлар иджрет этип сизге кельселер, оларны сынап, иджретлерининъ себебини тешкеринъиз. Алла оларнынъ имашларыны яхшы билир. Эгер керчектен инангъанларша къаний олсанъыз, олары иикъярджыларгъа кери къайтарманъыз. Бу къадынлар о иикъярджыларгъа элял дегильдирлер. Олар да буларгъа элял дегильдирлер. Иикъярджыларнынъ бу къадынларгъа берген мезрлерини къайтарып беринъиз. Эгер сиз о къадынларнынъ эрлерине мезрлерини къайтарып берсенъиз, сизлер ичюн оларны ниягъа алууда ич бир гунаһ ёкътыр. Иикъярджы къадынларны никяда тутманъыз. Оларгъа берген мезринъизни истенъиз. Иикъярджы эркеклер де иджрет эткен муъмин къадынларгъа берген мезрлерини истесинлер. Алланынъ укми будыр. Аранъызда укюм этиджи Одыр. Алла билиджидир, акимдир. 11. Эй инангъан эркеклер! Эгер чифтлеринъизден бириси имандан икъяр этип, къафирлер тарафкъа кечсе (ве олар шу къадын ичюн берилген мезрини онынъ къоджасына къайтарып бермеселер) сонъ сиз оч алсанъыз (яни о къафирлернен урушуп еныш ве гъанимет эльде этсенъиз), о вакъытта шу гъаниметтен чифтлери кеткен кишилерге олар (мезрге) сарф эткен мыкъдарыны беринъиз. Озинъиз инангъан Алладан къоркъыныз! 12. Эй Пейгъамбер! Инангъан къадынлар Аллагъа ич бир тенъдеш къошмамакъ, хырсызлыкъ япмамакъ, зийна этмек, балаларыны ольдирмек, башкъасынынъ баласыны саипленерек (оны озюм догъурдым, деп) къоджасына иснадда булунмамакъ ве келишкли иш япуда санъа итаатсызлыкъ этмек ичюн емин этип кельселер сен оларнынъ еминини къабул эт ве олар ичюн Алладан магъфирет тиле! Догърусы, Алла магъфиретлидир, аджыгъанлардандыр. 13. Эй инангъанлар! Алланынъ гъадабына огърагъан миллетни дост этменъиз! Иикъярджылар къабирде булунгъан кимселерден умютлерини кескенлери киби (яни оларнынъ гъайрыдан тириледжелерине инанмагъанлары киби), озьлерининъ де ахреттен умютлери узюльгендир.

Саф суреси

61

Мединеде назиль олгъан бу суре 14 асттир. О эвсля Алла-таалягъа тесбиһ айтылгъан сонъ муъминлерге берген вадесиниң астындан чыкъмасы лязим экениши къайд этювнен башлана.

Сонъра Таңъры-тааля озиниң ёлында саф олып курешкен кишилерни севгени къайд этиле ки, сурениң «Саф» деп адландырылгъанының себеби будыр. Бу суреде Муса ве Иса пейгъамберлерниң Израиль огуллары къавми тарафындан корьген азар-эзизетлери де хатырлатыла.

Суре муъминлерге Алла ве Оның пейгъамбери Мухаммед алейһи-с-селямгъа инангъан сонъ энъ яхшы амель Алла ёлында малынъ ве джанынъцен дженк этюв экени къайд олунуп, оларны Таңъры-тааляның ярдымджылары олувгъа давет этювнен скъонлене.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Коклерде ве Ерте олгъан эр шей Алланы тесбиһ этер. О кучьлидир, акимдир. 2. Эй инангъанлар Не ичюн сиз япмагъан шейинъизни яптыкъ дейсинъиз?! 3. Япмагъан шейинъизни яптыкъ деменъиз, бу Алланынъ индинде буюк гъадапкъа себеп олып.

И з а а т. Бу эки ает пейгъамберниң базы издешлери озьлериндже: «Алла таала ичюн энъ севимли ишни билъсе эдик, эбет шу амельни япар эдик», деп юрип, сонъра шу севимли амель Алла ёлында джихад этмек экени акъкъындаки ает назиль олгъанда, оларның базы бирлери сусуп къалгъанда назиль олгъандыр.

4. Догърусы, Алла Озиниң ёлында гуя туташ дивар киби олып, бир сафкъа тизилип дженклешкенлерни север. 5. Муса озь миллетине: «Эй миллетим! Меним Алланынъ сизге йиберген бир пейгъамбери олгъанымы билип де, не ичюн мени ынджытасынъыз?» деген эди. Амма олар ёлдан сапкъанда, Алла оларның къальплерини саптырды. Алла, ёлдан чыкъкъан миллетни догъру ёлгъа ириштирмез. 6. Меръем огулу Иса: «Эй Израиль огуллары! Догърусы, мен, Алланынъ сизге йиберген, менден эвель Тевратны тасдыкълайыджы, менден сонъ келеджек ве ады Ахмед

оладжакъ (Инджилъде кетирилъген келимс «Ахмед» дегиль де, бунынъ о тильдеки къаршылыгыдыр ки, Пейгъамберимиз Азретт Мухаммедге ишареттир) пейгъамберни муджделейиджи бир пейгъамбердирим,» деген эди. Амма о эльчи (озинишъ бакъ пейгъамбер экешини) ачыкъ-айдын муджизелернен тасдыкълагъан вакъытта: «Бу ап-ачыкъ бир тылсымдыр,» деген эдилер.

И з а а т. Бу эки ает пейгъамбер алейхи-с-селямнынъ салафлары аятындан кетирилъген левхалар олып, олар да озъ къавмлерни тарафындан эзиет чекип, яланджы этильгенлерни беян этильди ве бунынънен Танъры таала озинишъ сонъки пейгъамберини къяфирлер тарафындан япылгъан азарларгъа озъ салафлары киби чыдап сабыр этмеге чагъырды. Сонъки аеттеки Ахмед пейгъамберимизнинъ исми олып, Мухаммед сѣзинен бир тамырдан чыкъкъандыр. О тамыр «хамд — макътанмакъ» келимеси олып, Ахмед — Раббиге чокъ ве юксек макътавлар айтыджы манасыны ифаделей. Мухаммед исе — дюньяда ве ахретте макътавгъа ляйыкъ деген манагъа келе.

7. Мусульман олмагъа чагъырылып да иман кетирмейип Аллагъа къаршы чыкъанлардан даа залым кимдир?! Алла залым олгъан миллетни догъру ёлгъа ириштирмез. 8. Олар агъызыларынен (яни ботен лафлерисен) Алланынъ нурыны (Исламны) сѣндирмек истерлер. Алла исе къяфирлер истемеселер де, Озъ нурыны (яни динини) толу дереджеде (эр тарафкъа) джайдыраджакътыр. 9. Путперестлер истемеселер де, динини бутюн динлерден устюн этмек ичюн, пейгъамберини догърулыкъ реһбери этип, Къуръаннен ве керчек диннен йибергендир! 10. Эй инангъанлар! Сизни джан якъыджы азаптан къуртараджакъ бир «тиджарет»ни косътерейимми? 11. Аллагъа ве Онынъ пейгъамберине инанасынъыз, Алла ёлында джанларынъызнен, малларынъызнен джихад этесинъыз. Эгер бильсе-нъыз, мына бу сизинъ ичюн энъ яхшы иштир! 12. Бойле япсанъыз, Алла сизинъ гунаһларынъызны багъышлар, сизни ичлеринден ирмакълар акъкъан дженнетлерге, Адн дженнетлеринде пак мескенлерге ерлештирир. Буюк къуртулыш будыр! 13. Бундан башкъа, сиз севген бир шей даа: Алла тарафындан бир ярдым ве якъан (вакъытта) бир зафер (Мекке фетһи) бардыр. Эй Мухаммед! Инангъанларгъа хош хабер еткиз! 14. Эй инангъанлар! Алланынъ динининъ ярдымджылары олынъыз! Меръем огълу Иса аварийлерге: «Аллагъа кеткен ёлымда ярдымджыларым кимлердир?» дегенде, аварийлер: «Алланынъ динининъ ярдымджылары бизмиз», деген эдилер. Исраиль огъулла-рынъ бир такъымы иште бойле этип инангъан, бир такъымы да инкяр эткен эдилер. Амма Биз инангъанларны

душманларындан кучъли эттик ки, олар (кяфирлерден) устюн кельдилер.

Джума суреси

62

Бу суре де Медине сурелеринден олып, 11 аеттен ибареттир. Суре инсанниетни джасалеттен — былъгисизл... батагъындан чыкъарып, адамларгъа Къуръан талиматыны эткизмек ичюн Мухаммед алейһи-с-селямны пейгъамбер этип йиберген Алла-таалагъа тесбиһ айтып, Оны эр анги нукъсандан паклевисе башлана.

Бунунъ киби де, бу суредде озьлерише берильген Тевратинунъ косътеришлерине рнает этмеген ешудийлер устьлерине китап юкленген эшеклерге бснъзетилип, оларнынъ залым къавм экени къайд этиле.

Сонъ исе Джума намазынынъ эмиети беян этилип, дюнья аяты зевкъына къапылмайып, Алла-таалагъынъ узурындаки эд-жир-мукаяфат ичюн амель япмагъа давет этиле.

Бисмиляһи'р-Раһмаии'р-Раһим

1. Коклердеки ве Еркеди бутюн шей укюмран, (эр тюрлю нукъсандан пак), къудрет ве аким санби олгъан Алланы тесбиһ этер. 2. Китапсыз кимселер арасындай, озьлерине Къуръан аетлерини окъугъан, оларны (чепит пислик ве джеалеттен) арындыргъан, оларгъа Китапны (Къуръанны) ве икметни огреткен бир пейгъамбер йиберген Одыр. Шубһесиз, олар (озьлерине пейгъамбер кельмезден) эвель ап-ачыкъ бир сапыкълыкъ ичинде эдилер. 3. Олардан башкъаларына да — дюньягъа келеджек бутюн инсанларгъа да Китапны ве икметни огретмек ичюн пейгъамберни йиберген Алладыр. О кучълидир, акимдир. 4. Бу (яни бутюн инсаннетке пейгъамбер олув) Алланынъ лутфы олып, оны Ози истеген кишиине берир. Алла улу бир лутф (яхшылыкъ) сабидир. 5. Озьлерине Теврат юкленген (огретильген) алда, оны котерип оламагъан (яни онынъ косътеришлерине рнает этмеген) кимселер (ешудийлер) тыпкъы сыртына китаплар юкленген эшекке ошайлар (юкиннъ агъырлыгындан талыш болдыралар, амма о Кита-

пшыгъ ичиндеки шейлерден файдаланмайлар). Алланышъ аетлерини ялан дегенлерини алы не мушкульдир! Алла залымларны догъру ёлгъа ириштирмез! 6.Эй Мухаммед! Айт ки:«Эй ебудийлер! Эгер сиз, башкъалары дегиль де, тек озинъизни Алагъа энъ якъын дост деп танысанъыз (ве шу даванъызда) самимий исенъиз олюмни тилечинъиз!» 7.Лякин олар озъ къолларынен якъан ишлери (яни Тевратта керчек пейгъамбер экени къайд этильген Мухаммед алейһи-с-селямны яланджы эткенлери) себебинден асла олюмни тилемезлер. Алла залымларны билиджидир. 8.Айт ки:«Догърусы, кельмесинден къачтыгъынъыз олюм мытлакъа къаршынызгъа чыкъаджакътыр. Сонъундан корюльгенни де, корюльмегенни де бильген Аллагъа къайтарыладжакъсынъыз. О сизге якъан амеллеринъизнинъ хаберини береджектир.» 9.Эй инангъанлар! Джума куни намаз ичюн эзан окъулгъан вакъытта деръал Алланы анъынъыз ве алув-сатувны токътатынъыз! Билинъиз ки, бу (яни Алланы айъув ве Джума намазына ашыкъув) сизинъ ичюн даа яхшыдыр. 10.Намаз биткен сонъ эр тарафкъа дагъылып, Алланынъ лутфындан рызыкъ тиленъиз. Алланы сыкъ-сыкъ анъынъыз ки, сеадетке ириширсиз. 11.Эй Мухаммед! Олар бир къазанч я да бир эглендже корип къалсалар, сени (минберде) аякъ устинде быракъып, о ерге кетерлер.

Изаат. Риваетте айтылгъанына коре, бир джума куни пейгъамбер алейһи-с-селям минберде хутбе — вааз айтып тургъанда Мединеге алыш-веришчилер кervаны кирип келе. Шу вакъыт айры сахабалар ресульалланы минберде къалдырып, шу тиджарет кervаны тарифкъа ашыкъып кеткенде, мусульманларгъа тенбие олып шу ает назиль олуна.

Айт ки:«Алланынъ къатындакилер (иман ве яхшы амеллер ичюн бериледжек эджир-мукафатлар) оюн-кулькюден де, тиджареттен де хайырлыдыр! Алла, рызыкъ бергенлерини энъ яхшысыдыр!

Мунафикъун суреси

63

11 аеттен ибарет бу суре де Мединеде назиль олунгъандыр. «Мунафикъун» яни «мунафыкълар» деп адландырылгъан бу суре оларнынъ алчакъ ахлякъларынынъ, яман сыфатларынынъ, тиллеринен гонъюллерни башкъа-башкъа экенини ве нмает, олар устылеринен Ислям тонынъ кийип алып, адамларны Ислямдан четлеткенлерини къаралай.

Суренинъ сонъында муъминлер дюнья зийнетлерине алданып къалмагъа ве башларына олпом келип къалмаздан эвель Алла-тааланынъ оларгъа берген шейлеринден хайыр-садакъа бермеге чагъырылалар.

Бисмилляһи'р-Раһманн'р-Раһим

1. Эй Муһаммед! Эки юзюлилер санъа кельгенде: «Сенинъ, шубһесиз, Алланынъ пейгъамбери олгъанынъа шаатлыкъ этемиз», дерлер. Алла акыкъатен сен Онынъ пейгъамбери олгъанынъны билир. Бунынънен бирге Алла эки юзюлилернинъ яланджы олгъанларына да шаатлыкъ этер.

Из аат. Яни мунафыкълар Муһаммед алейһи-с-селямнынъ накъ пейгъамбер экенине чин юректен иман кетирмегенлер де, тек агъыздан шаатлыкъ эткенлер. Демек шаатлыкълары ялан шаатлыкъ экен.

2. Олар озьлерининъ (мусульман олгъанлары акыкъында ялан) еминлерини къалкъан этип, адамларны Алланынъ ёлындан четлетип юрүдилер. Оларнынъ якъан бу ишлери не къадар ямандыр! 3. Бунъа себеп оларнынъ башта (агъыздан) инанып, сонъра (юректен) инкяр эткенлеридир. Бундан отърю оларнынъ къальплери муурьленгендир. Артыкъ олар (иманнынъ акыкъатыны) анълап оламазлар. 4. Эй Муһаммед! Оларгъа бакъсанъ къыяфетлери айретте къалдырыр, лаф эткенде исе сёзлерини динълейсиз, амма (оларнынъ юреклеринде иман ве яхшылыкъ олмагъанынъ ичюн) олар гуя (диваргъа) къююлгъан (чюрюк) агъачларгъа ошайлар. Олар (юрексиз олгъанлары себебинден) эр бир къычкъырыкъны озьлерине къаршы деп саялар. Олар

душмандырлар. Олардан сакъынынъыз! Алла джанларыны алсын! Насыл да адашмакъталар эй! 5. Оларгъа: «Келинъиз, Алланынъ пейгъамбери сизлер ичюн магъфирет тилесин», денильгенде, башларышы бурып кетерлер ве оларнынъ кибирлик этип юзь чевиргенлерини корерсинъ. 6. Эй Мухаммед! Олар ичюн магъфирет тилесенъ де, тилемесенъ де бирдир. Алла оларны багъышламайджакътыр. Догърусы, Алла ёлдан чыкъкъан миллетни догъру ёлгъа ириштирмез. 7. Булар исе: «Алланынъ пейгъамберининъ янынъда булунгъанларгъа бир шей берменъиз де, дагъылыш кетсинлер», деген кимселердир. Албуки, Коклернинъ ве Ернинъ хазинелери Алланынъдыр, лякин эки юзьлилер бу керчекни анъламайлар. 8. Олар: «Ант олсын ки, эгер бу уруштан Мединеге къайтсакъ, кучълилер кучъсизлерни о ерден чыкъарырлар», дерлер. Албуки, кучъ-къудрет Аллада, Онынъ пейгъамберинде ве инангъанлардадыр. Амма эки юзьлилер бу керчекни бильмезлер. 9. Эй инангъанлар! Малларынынъиз ве балаларынынъиз сизни Алланы анъмакътан алып къалмасынлар! Бойле олгъанлар зарар кориджи кимселердир. 10. Бир де биринъизге олюм кельгенде: «Раббим! Мени аз бир муддетке даа (аятта) къалдырсанъ да, мен хайыр-садакъа берип, яхшылардан олсам», дейджек заман кельмезден эвель, Бизим сизге рызыкъ этип берген шейлеримизден сарф этинъиз! 11. Бир джаннынъ эджели келип къалыр экен, Алла оны асла кери къалдырмаз. Алла якъан амеллеринъизден хабардадыр.

Тегъабун суреси

64

Бу суре Мединеде назиль олгъан олып, 18 аеттен ибареттир. Суре Алла-таалянынъ иляһий къудретине делалет олгъан аетлернен башланып, сонъра эвельде яшап отъкен динсиз кимселернинъ тапкъан акъыбетлери ве оларнынъ ахретте огърайджакъ амансыз азаплары акъкъында хабер бериле.

Бу суредде ольген сонъ гъайрыдан тириллов Куни бар экенини инкяр эткен къафирлернинъ давалары кескин суретте ред этилип, алемлеринъ Рабби адына емия иле о Куннинъ керчек олгъаны

къайд этиле ве суренинъ ады да «Тегъабун» яни «Бир-бирлерини алдав — зиян еткизюв» Куни деп къойыла. Чюнки бу дюньяда муъминлерни алдап, оларгъа зиян еткизмек аресетинде булунгъан къяфирлер о Кунъде джсненмеге киргенлеринен озълерининъ зиян чекип, алданып къалгъанларыны билерек, пешманлар этеджеклер. Муъминлер исе о Кунъде дженнет шиметлерине иришерек, дюнья аятында къяфирлериниъ весевсе-алдавларына къапылмагъанлары себинден буюк файда эткенлерини билерлер.

Суренинъ сонъунда муъминлерге тапкъан мал-мулк ве бала-чагъалары олар ичюн факъат бир сынав экени хатырлатылып, олар эллеринден кельгендже намуслы, диндар олып аят кечирмеге ве Алла ёлында факъыр-фукъареге хайыр-садахъа берип турмагъа чагъырылалар.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Коклерде ве Еркеди эр шей Алланы тесбиһ этер. Укумранлыкъ Онынъдыр, макътав-шурет ялынъыз Онынъ ичюндир! О эр шейге къадирдир. 2. Сизлерни яраткъан Одыр. Киминъиз инкъарджы, киминъиз исе муъминдир. Алла япкъан амеллеринъизни корип турыджыдыр. 3. О, Коклерни ве Ерни һакъ иле (кереги киби) яратты ве сизлерге сурет-шекиль берди — къыяфетинъизни гузель этип шекиллесдирди. Ялынъыз Онъа къайтып барыладжакътыр. 4. О Коктеки ве Еркеди эр шейни билир ве О сизинъ яшыргъан шейлеринъизни де, ашкар эткен шейлеринъизни де билир. Алла юреклердеки сырларны билиджидир. 5. (Эй Мекке къяфирлери), сизге эвельде къяфир олып, сонъ япкъан инкъарларынынъ зарарыны таткъан кимселернинъ хабери кельмедими? Оларгъа джан якъыджы азап бардыр! 6. Бунъа себеп, оларгъа пейгъамберлери (озининъ һакъ пейгъамбер экенини бильдириджи) весикъаларнен кельгенде, олар: «Бизни догъру ёлгъа (озимиз киби) бир инсан иришитиреджекми?» деп, инкъар этерек, керчектен юзь чевиргенлеридир. Алла ич бир шейге мухтадж олмагъаныны косътерди. Алланынъ бир шейге ихтияджы ёкъ, О макътав-шуретке ляйыкътыр. 7. Инкъар эткенлер гъайрыдан тирильмейджеклерини ортагъа сюрелер. Эй Муһаммед! Айт ки: «Эбет, Раббиме ант олсын ки, шубһесиз, тирильтиледжексиз ве сонъра япкъанларынынъ сизге бильдириледжектир. Бу Аллагъа къолайдыр». 8. Ойле экен, Аллагъа, Онынъ пейгъамберине ве эндирген нурымыз — Къурангъа инанынынъыз, Алла япкъанларынынъыздан хабердардыр. 9. Алла сизлерни топлагъан топланыш Куни — иште о киминъ алдангъаныны ортагъа чыкъараджакъ Кунъдир (яни

дюнья аятында иман саиплерини алдап, зиян еткизиш юрьген кяфирлер о Куньде джеһеннем азабына огъравием озьлерини алданган кимселер жеңилерини билип алырлар). Ким де Аллагъа иман кетирсе ве яхшы амель ишлесе, Алла онынъ яманлыкъларыны ортер ве оны ичинден ирмакълар акъыш турган эм де ичинде темелли ве эбедий къалынаджакъ джеһнетлерге къояр. Буюк къуртулыш иште будыр! 10. Инкяр этип, Бизим астлеримизни ялан дегенлер, иште олар джеһеннем саиплери олып, о ерде темеллидирлер. Не къадар яман акъибеттир бу! 11. Башкъа тюшкен эр анги бир мусибет тек Алланынъ изни-ирадеси иледир. Ким де Аллагъа инанса, онынъ гонлюни догъру ёлгъа догърултыр. Алла эр шейни билиджи-дир. 12. Аллагъа итаат этинъиз. Пейгъамберге итаат этинъиз. Эгер бундан юзь чевирсенъиз, билинъиз ки, Пейгъамберимизнинъ вазифеси тек (Бизим вахийлеримизни сизлерге) ачыкъ-айдын этип еткизмектир. 13. Алла бардыр ки, Ондан башкъа ич бир тюрлю танъры ёктыр. Инанганлар ялынъыз Аллагъа сыгынсынлар! 14. (Эй инанганлар!), эфитлеринъиз ве балаларыгъыздан сизге душманлыкъ эткенлер де бардыр, олардан сакът олынъыз! Амма сиз оларны афу этсенъиз, сучларыны ортсенъиз, багъышласанъыз, билинъиз ки, Алла да багъышлайыджи ве аджыганлардандыр.

И з а а т. Риваетте айтылганына коре, Меккелилерден бир сыра адамлар Ислям динини къабул этип, сонъра пейгъамбер алейһи-с-селямнынъ янына — Мединеге иджрет этеджек олгъанда, динсиз олган къадынлары ве балалары оларны токътатып: «Ислямгъа киргенинъизге сабыр эттик, амма бизлерни ташлап иджрет этювинъизге чыдаялмамыз», дегенлер. Шу вакъыт олар бу лафларгъа конип, Меккеде къалганлар. Арадан баягъы вакъыт кечкен сонъ, Мединеге кельгенде, бу ердеки мусульманлар диний билъгилерини къавийлештиргенлерини корип, озьлерининъ ёлларыны кескен къадынларындан, бала-чагъларындан барып очь аладжакъ олгъанда юкъярыдаки ает назиль олгъандыр. Муфессирлернинъ айтышына коре, бу ает Алла-таалагъа итаат-ибадет токътаткан къадынларнынъ ве балаларнынъ сёзине кирген бутюн кишилер ичюн тенбиедир.

15. Догърусы, малларынынъиз ве балаларынынъиз сиз ичюн факъат бир имтиандыр. Буюк эджир-мукафат исе Алланынъ къатындадыр. 16. Кучинъиз еткенге къадар Алладан къоркъынъыз, (озинъизге япылган насиятларгъа) динъленинъиз ве итаат этинъиз эм де хайыр-садакъа беринъиз — бу озинъиз ичюн яхшыдыр. 17. Эгер Аллагъа яхшы бир одюнч такъдиминде булунсанъыз (яни Онынъ бичаре къуллаарына хайыр-садакъа берсенъиз), О сизге буны

къат-къат этип къайтарыр ве сизни (гунаһларыңызы) бағышлар. Алла шукюрнинъ къаршылығъыны бериджи (яни азғана яхшы амель ичюн чокъ мукафат бериджи) ве алчакъ гоньюллидир. 18. О корюльгенни ве корюльмегенни (гъайбы) билиджидир, кучьлидир, икмет саибидир.

Талакъ суреси

65

Мединеде назиль олунган бу суре 12 аеттен ибареттир. Бунда сёз эсасен айле аяты хусусында шерият укомлериинден «талакъ» ве онынъ къанун-къаиделери акъкъында кете. Шунунъ ичюн де о «Талакъ» суреси деп адландырылган.

Бу суреде иддет ве онынъ чешитлери эм де иддетски къадынны эвнен, нефакъанен теминлев тертиптери де беян этиле. Суре девамында эр я да къадыннынъ ич бирине зулум этильмеси ичюн Алладан къоркъмагъа дефаларджа давет текрарланып тура.

Суре Къуръан-ы Керимнинъ энгенинден ве Мухаммед алейхи-с-селямнынъ пейгъамбер этилип йнберильгенинден макъсат — муъминлерни джеалет зульметинден иман нурына алып чыкъув экенини къайд этювнен эм де еди къат Кокши ве еди къат Ерни яраткъан Алла-таала бутюн шейни бильген ве эр шейни къаврап алган зат олгъаныны хатырлатувнен екюлесе.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй Пейгъамбер! Сизлер (яни муъминлер) къадынларыңызы талакъ эткенде (яни айыргъанда) оларнынъ иддетлерини козетерек, иддетни (айлыкъ муддетни) сайып, (паклик вакъытында) талакъ этинъиз. Раббинъиз олган Алладан къоркъынъыз! (Иддетлери биткендже) оларны эвден къувып чыкъарманъыз ве олар озьлери де чыкып кетмесинлер. Олар ялынъыз ачыкъ-ачыкъкъа бозукълыкъ япсалар, тек шу вакъыт къувула билелер. Булар Алланынъ сынъырларыдыр. Алланынъ сынъырларыны ким де ашса, шубһесиз, озине языкъ эткен олыр. Сиз бильмезсиз, ити-мал Алла бу (талакъ) дан сонъ бир ал мейдангъа кетирир.

Из аат. Бакъара суресининъ 228-джи аетинде айтылгъаны киби, талакъ этильген къадынлар учъ ай муддетинде иддет

сакълап, озьлериниң юклю олгъаны-олмагъаныны козетелер. Эгер бир къадын ай башында талакъ этильген олса, о шу айдан башкъа даа учъ ай иддет сакъламасы лязим ки, бу ал шу къадынга зулум этмек демектир. Чюнки о иддет муддети биткенинен башкъа кишиге эрге чыкъмагъа укьукъы бар. Мезкур вазиятте исе талакъ этильген къадын бир ай артыкъ иддет сакъламагъа меджбур. Умумен, аилесиз эркек ве къадынларныың чоғалувы джемиетте бозукълыкъ ве ахлакъсызлыкъныың артмасына себеп олгъаны ичюн Ислам дини аилелерниң бозулып кетмесине имкяны олгъан къадар ёл бермемеге, бозулгъан алда исе чареси олгъандже тездже акълашмагъа, барышмагъа я да башкъа аиле къурмагъа давет эте. Шунуың ичюн юкъарыдаки аетте талакъ этиджилер къадынларны иддет сакълагъан пак вакъытларында талакъ этмеге эм де иддетни там доғъру эсап этип турмагъа буюрылалар. Бу ферманныың даа бир икмети шу ки, къадын киши ай башы корьген вакъытта къоджасы онъа адеттеки яни паклик вакътындаки киби разьбет косътермей ве буныың киби де ондан айрылмакъ да эркек ичюн о къадар къыйын иш дегиль киби сезильмеси мумкюн. Бу себептен, Къуръан эркеклерге, эгер олар къадынларындан айрылмакъ истеселер, о къадынларны паклик вакъытында талакъ этмелери мумкюн олгъаныны бильдире. Бундан да башкъа, бу аетте талакъ этильген къадынларны мадамки олар бозукълыкъ, аясызлыкъ ялмаз экенлер, та иддет муддетлери битмегендже эрлериниң эвинден чыкъарылып йиберильмелериниң дурюст олмагъаны беян этиле. Бу укюмден мурад, биринджиде, иддет сакълаяткъан къадын мына шу иддет муддети эснасында талакъ эткен эриниң укминде олгъаныны, яни башкъа эрге никяхланув дурюст олмагъаныны бильдирмек олса, экинджиде, эгер о къадын учъ талакъ этильмеден, бир я да эки талакъ этильген олса, ачувындан талакъ айтып йиберген къоджасы эр кунъ оны корип тургъаны себебинден, элбет, мезр де эсапта дегенлеридай, кене онъа мейиль берип эр-къадынныың янъыдан акълашып, барышмаларыныың къолайлашмасыдыр. Шунуың ичюн де аетниң сонъында «Сиз бильмезсиз, ишти мал бу (талакъ)тан сонъ бир ал мейданга кетирир», денильмекте.

2-3. (Талакъ эткен) къадынларыныыңызныың иддет вакъытлары биткен сонъ оларны яхшылыкънен алып къалыныыз (яни гъайрыдан никягъа алышыыз) я да яхшылыкънен (мезр акъларыны берип) айырыныыз. Ве (акълашып барышкъанда я да айрылгъан вакътыныызда) озинъизден (яни мусульманлардан) олгъан эки адалетли шаат тутышыыз ве (шаат олгъашлар) шаатлыкъны Алла ичюн толу эда этинъиз! Бу Аллагъа ве ахрет кунине инангъан кимселер ичюн берильген огюттир. Алла, Озинден къоркъкъан кимселерни къуртулыш ёлына ириштирир, онъа беклемеген ерден рызыкъ берип. Аллагъа сыгъынгъан кимсе ичюн Оныың Ози етер. Алла, Озь сёзини ерине кетиргенлердендир. Алла эр шей

ичюн бир ольчю асыл эткендир. 4. Къадышларыңыздан (яшы еткени себебинден) ай башы токътаганынынъ ве даа ай башы кельмегенининъ иддетлери хусусында шубхеде олсанъыз, билинъиз ки, оларнынъ иддет беклемеси учъ айдыр. Юклю олгъаиларнынъ иддети бала догъурув иле тамамланыр. Алла Озининъ сёзинден къоркъкъан кимсеге ишиде къолайлыкъ берир. 5. Бу Алланынъ сизге эндирген укмидир. Ким де Алланынъ укминден къоркъса, О онынъ яманлыкъларыны ортер ве эджир-мукафатыны арттырыр. 6. Оларгъа (яни талакъ этилиш, иддет сакълааткъан къадышларыңызгъа) озинъизнинъ мескенинъизден ер беринъиз ве оларны (шу ерде) сыкъаштырып чыкъармакъ ичюн тазыйкъ япманъыз! Эгер олар юклю олсалар, о алда догъургъангъа къадар оларгъа нефакъа берип турынъыз (яни оларны бакъынъыз)! Эгер олар сиз ичюн (бала) эмизселер, о алда оларнынъ (эмизгенлери ичюн) акъларыны телесинъиз! Ве (бу акъта) озъара яхшылыкънен анълашышъыз. Эгер анълашып оламасанъыз, баланы башкъа бир къадын эмизсин. 7. Зенгин, барлыкълы киши озъ байлыгъындан (яни байлыгъына коре) нефакъа-хайыр берсин! Кимшинъ де рызкъы къыт (яни барлыкъсыз) олса, Алланынъ онъа берген шейлеринден (яни озъ алына коре) нефакъа берсин. Алла ич бир джанни Ози онъа берген шейлерден зияде (яни арткъач) сарф этмеге теклиф этмез. Алла (нисангъа) къытлыкъ-фукъареликтен сонъ ангиллик-байлыкъ да берир. 8. Нидже шезр ве къасабалар бар ки, озъ Раббилерининъ ве Онынъ пейгъамберининъ эмиринден баш тарткъандырлар. Биз оларнен къатты оларакъ эсаплашкъанмыз ве оларны яман азап иле азаплагъанмыз. 9. Олар озъ япмышларынынъ зарарыны таттылар ве бу ишлерининъ акъибети фелякет олды. 10. Алла олар ичюн (ахретте де) къатты бир азап азырлагъандыр. Эй инангъан акъыл санплери, Алладан къоркъынъыз! О сизге огют оларакъ Къуръанны назиль этти. 11. Инангъан ве яхшы амеллер япкъан кимселерни зульметлерден нургъа чыкъарув ичюн сизге Алланынъ ачыкъ-айдын аетлерини еткизген пейгъамберни (Мухаммед алейһи-с-селями) йиберди. Ким де Аллагъа инанса ве яхшы амель япса, Алла оны ичинден ирмакълар акъып турган ве онда эбедий къальнаджакъ дженнетлерге кирсетир. 12. Алла еди къат Кокни ве шу къадар да (яни еди къат) Ерни яраткъан заттыр. Алланынъ эмири оларнынъ (еди къат Кокнинъ ве еди къат Ерининъ) арасына назиль олып даркъалып турар

ки, бу сизлер Алланың эр шейге къадир экенини ве Алла эр шейни Озь бильгисиен къаврап алгъаныны бильменъиз ичюндир.

Тахрим суреси

66

12 аеттен ибарет бу суре де Мединеде назиль олгъандыр.

«Тахрим» — яни «Арам яки ясакъ этюв» деп адландырылгъан бу суре джариелерини ози ичюн арам (ясакъ) деп бильген пейгамбер алейһи-с-селямгъа тенбие берювнен башлана.

Сонъра мусульманларгъа къары-къоджанынъ аилде туткъан ерлери эм де оларнынъ арасындаки риает этильмеси лязим олгъан айры тертип-къаиделер огретиле.

Суре девамында муъминлер озьлерини ве аиле азаларыны джехеннемге огъратыджы гунаһлардан къачынмагъа ве тевбелер кетирмеге давет этилелер.

Суре муъмин затларнынъ (Нуб ве Лут пейгамберлериниң) имаесиндеки къафирлер акъкъында ве къафир олгъан (Фравуннынъ) имаесиндеки муъминне къадын ве Имран къызы Мерьем акъкъында эки ибретли мисальнен тамамлана.

Бисмылляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. Эй Пейгамбер! Не ичюн сен чифтлерининъ разылыгъыны истеп, Алла сен ичюн элял эткен шейни озинъе ясакъ этесинъ?! Алла багъышлайыджыдыр, аджыгъанлардандыр. 2. Алла сизлер ичюн (малюм бир мыкъдарда кеффарет төлеп) емининъизден къуртулмакъны бельгилегендир. Алла сизинъ имаеджинъиздир. О билиджи ве икмет саибидир.

Из а а т. Бу аетте Алла-таала пейгамберимизни ве о затнынъ бутюн умметлерини ерсиз япылгъан еминлерден кеффарет төлеп къуртулмакъны буюра. Еминнинъ кеффарети акъкъында «Маиде» суресининъ 89-джы аетинде тафсиятлы айтылгъандыр.

3. Пейгамбер чифтлеринден бирине (яни Хафсагъа) гизлиден бир сөз сөйлеген эди. О буны пейгамбернинъ башкъа бир чифтине (Айшеге) бильдиргенде, Алла да пейгамберни бу акъта хабердар этти. О да бир къысмыны бильдирди ве бир къысмыны яшырды. Чифтине, онъа гизлиден сөйлеген сөзини башкъасына бильдирненини айт-

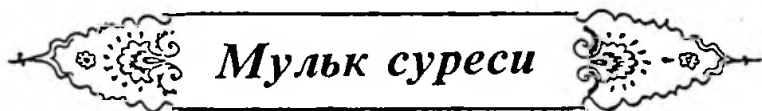
къанда; чифти: «Я буны санъа ким хабер берди?» деген. О да: «Манъа эр шейни бильген ве эр шейден хабердар олгъан Алла хабер берди,» деген. 4. Эй Пейгъамбернинъ чифтлери! Эгер экинъиз де Аллагъа (бу якъанларышъыз ичюи) теъбе этсенъиз (озинъизге яхшы олшр). Чюнки сизинъ къальплеринъиз (накъ ёлдан) тайып кетти! Амма эгер (пейгъамбернинъ) зарарына (яни онынънен къадыларынъ араларынъ бозгъан ишлер хусусында) бир-биринъизге ярдымлашсанъыз, о алда, шубхесиз, Алланынъ Ози де, Джебраилъ де, динге садыкъ муъминлер ве мелеклер де онынъ ярдымджыларыдыр. 5. Эй Пейгъамбернинъ чифтлери! Эгер о сизни айырса, Рабби онъа сизден даа абадан олгъан, Аллагъа даа зияде итаат эткен, инангъан, боюн эгген, теъбе эткен, къуллыкъ эткен, ораза туткъан тул ве бой олгъан чифтлер бере билир.

Изаат. Юкъарыдаки аетлерде Алла-таала пейгъамбер алейхи-с-селямнынъ къадынларъна ибретли насият япып, оларны резульуланен бирге кечаяткъан сеадетли аятларынынъ къадрине етмеге давет эте. Ашагъыдаки аетлерде исе бутюн муъминлерге хытап эте.

6. Эй инангъанлар! Озинъизни ве айленъизни, одуны инсанлар ве ташлар олгъан джеъеннем атешинден къорунъыз ки, (джеъеннемнинъ) устинде Алланынъ укминне итаатсызлыкъ япмагъан, факъат озълерине буюрылгъан шейни якъан къавий ирадели, кучъли мелеклер туралар. 7. (Кяфирлер джеъеннемге кирсетилип экенлер, оларгъа): «Эй инкяр эткенлер! Бугунъ узюр сораманъыз (чюнки эки эр насыл узюр сорав файдасыздыр). Сизлер анджакъ озинъизнинъ якъан амеллеринъизге коре джезаланмакътасынъыз», денилир. 8. Эй инангъанлар! Юректен теъбе этерск, Аллагъа чевирилиниъиз ки, бельки Раббинъиз якъан яманлыкъларынъызны орьтер ве сизни ичлеринден ирмакълар акъкъан дженнетлерге къояр. Алла, пейгъамбери ве онынънен берабер олгъан муъминлер утандырылмайджакъ о Кунъде ышыкълары оглеринде ве дефтерлери сагъдан берильген оларакъ юерлер ве: «Раббимиз! Ышыгъымызны тамамла, бизни багъышла. Догърусы, Сен эр шейге къадирсинъ!» дерлер. 9. Эй пейгъамбер! Инкярджыларнен ве эки юзьлилернен деъюш, оларгъа къаршы къатъиетли ол! Оларнынъ бараджакъ ерлери джеъеннемдир. Не къадар яман акъибет бу! 10. Алла, инкяр эткенлерге Нуфнынъ къадыныны ве Лутнынъ къадыныны мисаль этип къостерир. Олар къулларымыздан эки салих къулнынъ алтын-да ола турыш, оларгъа хаинлик, хиянетлик якъан эдилер ки, эки пейгъамбер де Алланынъ азабындан ич бир шейни

о экисинден деф этип оламадылар ве (оларгъа): «Джеченнемге киргенлернен берабер сиз де киригъыз!» денильди. 11. Алла инангъанларгъа Фыравуннынъ къадыныны мисаль кетирир. О: «Раббим! Къатынъдан манъа дженнеттен бир эв яп, мени Фыравундан ве онынъ яптыкъларындан къуртар; мени залым миллеттен къуртар», деген эди. 12. Махрем ерини къоругъан Имран къызы Мерьем де бир мисальдир. Онъа рухымыздан уфлеген эдик, Раббининъ сёзлерини ве китапларыны тасдыкъ этти. О бизге гонъюльден итаат эткенлерден эди.

ЙИГИРМИ ДОКЪУЗЫНДЖЫ ДЖУЗ

67

Меккеде назиль олгъан бу суре 30 аеттен ибареттир.

Суре бутюн алемлернинъ мульки — уюмранлыгъы Озь элинде олгъан Алла мисильсиз юдже бир зат экенини къайд этювисен башлана. Бу себептен о «Мульк» суреси деп адландырылгъан. Базы менбаларда оны «Тебарек» суреси деп де айталар.

Бу суредде Алла-таала олюм ве аят ниметлерини не ичюн яраткъаны эм де о еди къат Кокни ве ондаки бар мевджудатны насыл бир интизамнен яраткъанны беян этильген аетлер сырасында ахрет акъкъында ве о Куньде къяфирлернинъ огъратыладжакъ азабы ве оларнынъ файдасыз пешманлыкълары хусусында хабер берген аетлер де мевджуттыр.

Сонъра Танъры-таалиянынъ Ерте ве Коктеки иляһий къудретине дейялет олгъан чешит ает-аляметлер тасвирлене эм де къяфирлер ве муъмишлер акъкъында ибретли мисаллер кетирилип, бутюн инсанлар Алла-таалиянынъ косьтерген догъру ёлыны тутмагъа давет этилелер.

Бу суренинъ фазилетлери акъкъында пек чокъ хадислер ривает этильген олып, олардан бири имам Термизий ривает эткен мына шу хадис-и шерифтир: Пейгъамбер алейһи-с-селям шойле деген: «Акъкъатең, Алланынъ Китабында ози факъат отуз аеттен ибарет бир суре бар ки, о (шу сурени окъуп, амель этип

юрьген) кишини шефаат этер ве атта Къыямет кунинде оны джееннемден чыкъарып, дженнетке кирсетир. Бу «Тебарексе» сурсидир.»

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1. (Бутюн алемлернинъ) уюмранлыгъы Озь къолында олгъан Алла юджедир во О эр шейге къадирдир. 2. Къайсынъызнынъ даа яхшы иш ишлегенини сынамакъ ичюн олмонни ве аятны яраткъан Одыр. О кучьлидир, багъышлайыджыдыр.

Изаат. Демек, Алла-таала эр бир инсаннынъ бу дюнья аятында якъан амеллерини сынап, ахретте шу амельге коре мукяфат-джеза бермек ичюн олмонни ве аятны яраткъан экен. Шу аят-и керимде олюм сѣзи аят сѣзинден эвель кетирильгенининъ себеби, олюм келимесининъ манасы аят келимесининъ манасындан терендже ве кенишче экенидир. Чюнки аят сѣзи кечиджи дюньяда яшавнынъ башлангъаныны бильдирсе, олюм сѣзи ахреттеки эбедий аятнынъ башлангъаныны аялата. Демек, олюм бойле бакъкъанда аятнынъ сонъы олып корюнсе де, аслында о эбедий аятнынъ иштидасыдыр. Бу хусуста пейгъамбер алейһи-с-селям шойле деген: «Джаным къолында олгъан заткъа— Аллагъа ант олсын ки, сиз меним сѣзлеримни олардан (олюлерден) яхшы аяламайсыз. Факъат олар джевап берип оламайлар.»

3. Коклерни устыли-устюне еди къат этип яраткъан Одыр. Раһманнынъ бу яратувунда ич бир нукъсан тапамазсынъ. Козинъни Кокке бир чевирип бакъчы, бир чатлакъ корип олырсынъмы? 4. Бир эксиклик тапмакъ ичюн козинъни текрар ве текрар чевирип бакъ. Лякин козинъ кыдыргъаныны тапалмай ёрулып-талып ерине къайтар. 5. Ант олсын ки, якъын кокни къандиллернен безеттик ве оларны шайтанларгъа атылгъан ташлар эттик эм де олар (шайтанлар) ичюн джееннем азабыны азырладыкъ. 6. Раббилерини инкяр эткен кимселер ичюн джееннем азабы бардыр. Не къадар яман акъибет бу! 7. О ерге (джееннемге) быракъылгъанда, къайнап тургъан къазанларнынъ вакъырдысыны эшитирлер. 8. О, (джееннем) гъадаптан болюнип-парчаланып кеткендай олыр. Ичине эр сефер къафирлер ташлангъанда, онынъ бекчилери олардан: «Сизге (дюнья аятында) бир тенбиелейиджи (пейгъамбер) кельмеген эдими?» деп сорагъанда; 9. Олар: «Эбет, догърусы, бизге бир тенбиелейиджи кельген эди, лякин биз оны яланджы дедик ве: «Алла (ич кимге) ич бир шей эндиргени ёкъ, сиз факъат буюк бир сапыкълыкъ ичиндесинъиз», дегенмиз; 10. Эгер биз (онынъ айткъанларына къулакъ асып) акъыл ишлеткен олсакъ, чылгъын алевли

джебеннемлилер ичинде олмаз эдик,» дерлер. 11. Бойле этип олар озь гунаһларыны таныдылар. Энди о чылгын алевли джебеннемлилер ёкъ олсынлар! 12. Догърусы, козьге корюнмеген Раббилеринден къоркъкъанларгъа багъышлав ве буюк эджир-мукафат бардыр. 13. (Эй ишаслар), сиз сёзлеринъизни гизлесенъиз де, ашкъар этсенъиз де бирдир. (Алла эписиши билир). О, къальплерде олгъанны билиджиدير. 14. Яраткъан зат (Ози ёкътан бар эткен шейлерини) бильмезми? О лятифтир, хабердардыр. 15. Ер юзини сизге бойсундыргъан Одыр. Ойле экен, ернинъ эр тарафыны долашынъыз (яни сейир-сеяат этип я да тиджарет этип, дехкъанджылыкъ япып юришъиз) ве Алланынъ берген рызкъышдан ашанъыз. Ялынъыз сонъындан Онъа къайтып барыладжакътыр. 16. (Эй Мекке мушриклери), Кокте олгъаннынъ сизни ер тюбине сокъаджакъындан хавфсызсынъызмы? О заман ер сарсылдыкъча сарсылыр. 17. Кокте олгъаннынъ башынъызгъа таш ягъдырмасындан хавфсызсынъызмы? Меним тенбиелевим насыл олгъаныны якъында билирсинъиз. 18. Ант олсын ки, эвелькилер де (озь пейгъамберлерини) яланджы эткен эдилер. Мени инкъар этмек (яни меним азабым) насыл олды?! 19. Олар, устлеринде къанатларыны джайдырып учкъан къушларны коръмедилерми?! О къушларны авада ялынъыз Раһман тутып турар. 20. (Эй мушриклер), Ёкъса Раһмандан башкъа сизге ярдымда булуна биледжек тарафдарларынъыз бармы?! Кяфирлер алданмакътадырлар. 21. Эгер Алла сизге берген рызкъыны токътатса, сизге рызыкъ береджек башкъасы бармы? Ёкъ, олар азгынлыкъны ве (накътан) узакълашувны эп девам этмектелер. 22. Юзюкёюн сюрюнген догъру ёлдан кетими, ёкъса тюп-тюз ёлда юрьгенми?

И з а а т. Бу ает кяфирлер ве муъминлер аёкъында ибретли бир мисальдир. Оны шойле аёхламакъ лязим. Динсиз-итиқадсыз кимсе ич бир иляһий къуллаанмаздан, отъкен кунини де келеджегини де унутып, факъат бугунъки яшайышынен, бугуннинъ муамелелеринен мешгъуль олып, яни ялынъыз аягъынынъ астына къарап кунъ отъкизе. Демек, онынъ эрте-кеч бир кунъ ёлына чыкъып къалувы мумкюн олгъан эр анги ташкъа, тосукъка сюрюнип юзюкёюн йыкъылмасы бир шей дегиль. Амма иман-итиқад саби исе Яраданнынъ йиберген иляһий Китап косьтерген Догъру Ёлда, вуджудыны тик тутып, бельки ярын келеджек Къыямет куниндеки эсап-китапны ве эджир-мукафатны ойлап юре. Шунынъ ичюн бугуннинъ, яни кечиджи дюньянынъ уджуз гузелликлери оны ози сечип алгъан. Догъру Ёлдан адаштырамаз.

23. Эй Муһаммед! Айт ки: «Сизни яраткъан, сизге къулакълар, козьлер ве къальплер берген Одыр. Сизлер исе не аз шукюр этмектесиз! 24. Айт ки: «Сизни яратып Ер

юзине джайдыргъан Одыр ве Онынъ узурьна топлаад-
жакъсынъыз. 25. Олар: «Эгер догъру сѣзли олсанъыз (айг-
чынъыз) бу ваде (этильген Къыямет куш) не вакъыт
оладжакъ?» дерлер. 26. Айт ки: «Оны бильмек анджакъ
Аллагъа махсустыр. Мен тек бир тенбиелейиджим. 27.
Азапны якъындан корьген вакъытта, иняр эткенлернинъ
юзьлери къарарып бедаатлашыр. Оларгъа: «Сизинъ къы-
дыргъан шейинъиз иште будыр,» денилир. 28. Айт ки:
«Алла мени ве менимнен берабер булунгъашларны истес-
ѣкъ этер я да истесе мерхамет этер. Айтчынъыз, бу такъ-
дирде инярджыларны джан якъыджы азаптан ким къур-
тара билир?»

И з а а т. Мекке къяфирлери даима Мухаммед аллейхи-с-селям
ве онынъ издешилерине олюм тилер эдилер. Шунинъ ичюн Ал-
ла-таала тарафындан пейгъамберимизге юкъарьдаки ает эндири-
лип, къяфирлерге шойле джевап бермек эмир этильди: «Биз муъмин-
лер эки гузель акъибетни козьде тутып яшаймыз. Олардан бири
сизлер арзулагъан киби, дин ёлында эляк олып дженнетке кирмек
олса, экинжиси аман къалып, сизинъ устинъизден озимиз умют
эткен гъалебеге иришмектир. Амма сизлер къяфир олгъан алынъыз-
да кимнинъ имаесини кутъмектесинъиз?!»

29. Айт ки: «О (Алла) Раһмандыр— мерхаметлидир.
Биз Онъа инандыкъ ве ялынъыз Онъа сыгъындыкъ. Ким-
нинъ ап-ачыкъ сапыкълыкъта олгъаныны сиз якъында
биледжексинъиз! 30. Айт ки: «Ичер сувларышъыз ер тюби-
не батып кетсе, о вакъыт сизге акъар сув чокърагъыны ким
кетире билир?!»

Къалем суреси

68

Бу суре де Мекке сурелеринден олып, 52 аеттен ибареттир.
Суренинъ башында Алла-тааланынъ инсан затына берген
буюк нимети— Къалем ве онынънен язылган языларгъа ант
эткерек, Озь пейгъамбери Мухаммед алейхи-с-селямнынъ Мекке
мушриклери хасислик иле онъа такъгъан ифтираларындан яни
дели дегенлеринден пак экенини къайд эте ве о затнынъ улу
Хулькъ, улу ахлякъ устинде экенини тасдыкълай.

Сонъра пейгъамберимизге къяфирлерининъ ич бир сѣзине итаат
этмемек буюрылып, олардан биришинъ атта ози биле бильмеген

иллетлеря акъжында хабер бериле. Бу суреде саранлыктары себебинден бутюн шейлеринден айрылган бир къавм акъжында ибретли масал да ер алгандыр.

Суре пейгъамбер алейхи-с-селямны къафирлер тарафындан япылган азарларгъа сабыр этмеге чагъырувнен тамамлана.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Нун. Къалем ве онынънен язылганларгъа ант олсын ки, эй Мухаммед! Сен Раббининъ ниметине огърагъан бир кимсесинъ, дели дегильсинъ.

Из аат. Суре «Нун» арифинен башлана. Къуръандаки бир сыра сурелер юкъарыда да айтып кечкенимиз киби, мына бойле айры-айры арифлернен башланалар. Ислам улемаларынынъ эксерисининъ фикриндже мезкур арифлер «хуруфи мукъаттат», яни манадан узюльген арифлер сайылып, оларнынъ манасы ялынъыз «Аллагъа малюмдир. Улемаларнынъ айткъанына коре, иляһий муджизе олган бу Китап адамларгъа окъуп анъламасы къолай олсын деп, оларгъа таныш арифлернен анълайышлы этип ийберильген. Къуръандаки сурелернинъ ерлешов тертибинде бу суре айры арифлернен башланган сурелернинъ соъжкисидир.

3. Догърусы, санъа (къафирлериниъ бойле азарларына чыдап, сабыр эткенинъ ичюн) битмез-тюкенмез эджир-мукъфат бардыр. 4. Шубһесиз, сен улу Хулькъ, ахлякъ саибидирсинъ.

Из аат. Айры муфессирлернинъ айткъанларына коре, бу аеттеки «улу Хулькъ» келимесининъ манасы улу диндир. Зира Алла-таала индинде Ислам дининден даа севимли ве гузель бир хулькъ ёкътыр.

Айше (Алла ондан разы олсын) анамыздан пейгъамбер алейхи-с-селямнынъ ахлягъы акъжында соралганда: «Онынъ хулькъы Къуръан эди. Къуръан разы олган иштен разы, Къуръан разы олмаган иштен разы дегиль эди», деп джевап бергени де юкъарыдаки тасвирни къуветлендире. Затен резульулланынъ ози де: «Акъыкатен, мен улу хулькъларны аяткъа табдикъ этмек ичюн пейгъамбер этип ийберильгенмен», деген.

5-6. Къайсынынъ акъылдан къыт экенини якъында сен де кореджексинъ, олар да кореджеклер. 7. Догърусы, сенинъ Раббинъ Ози Онынъ ёлындан азган кимселерни пек яхшы билиджидир ве О догъру ёлда олганларны да пек яхшы билir. 8. Эй Мухаммед! (Сенинъ бакъ пейгъамбер экенинъни ве Къуръаннны) ялан деген кимселерге ич итаат этме! 9. Олар сенинъ (санъа эндирилъген аетлерден бегенмеген сойларыны быракъманъ иле) (озьлерине нисбетен) йымшакълыкъ косътерменъни истерлер. О вакъыт олар да (санъа нисбетен) йымшакълыкъ косътеририлер. (Лякин сен оларнынъ бу истеклерине ич бойсунма!). 10-13. Эй

Муһаммед! Сен сахта емин эткен, менфур, игренч кимселерге, эр шейни яманлагъан, яхшылыкны ред эткен, ошк даркытып юрьгенлерге, гунаһкъа баткъан, къабалыкъ эткен кишилерге, душмангъа асыл итаат этме! 14-15. Бир де сойсызлыкнен тамгъалангъан кимсеге, малы ве огъуллары бар деп де алданма. Бизим аетлеримиз онъа окъулгъан вакъытта: «Бу эвелькилернинъ масаллары да!» дер. 16. Якъында Биз онынъ котерильген бурнуны ерге сюртеджек-миз. 17-18. Биз буларны (Мекке залисини) багъча саиплерини сынагъанымыз киби сынадыкъ. Биз (эвельки) багъча саиплерини де тыпкъы бойле этип (маһрумликнен) сынагъан эдик. Олар оны (багъчанынъ берекетиши) эрте таньда (факъырларгъа биле) бир пай айырмадан джыйып алмагъа емин эткен эдилер. 19-20. Амма гедже олар даа юкьуда экенде Раббининъ къатындан котерильген бир фыртына багъчаны ве онынъ мейвасыны сренен эксан этти. 21-23. Олар исе саба таньда турып: «Мейва джыймагъа кетеджек олсанъыз, турынъыз!» деп бир-бирини чагъырдылар. 23-24. «Бугунъ мейва джыйгъанда багъчагъа ич бир факъыр кирмесин,» деп бир-биринен фысылдашып кеттилер. 25. Ёкъсулларгъа ярдым этмеге кучълери етсе де, олар шойле лаф этип кеттилер. 26-27. Багъчаны (вираие олгъан багъчаны) корьген вакъытта исе: «Шубһесиз, биз ёлымызны шашырдыкъ (адашып башкъа ерге кельдик, гъалиба)», дедилер. (Сонъра бу озьлерининъ багъчасы олгъаныны бильген сонъ): «Ёкъ, биз (багъчамыздан) маһрум олгъанмыз», дедилер. 28. Ортанджылары шойле деди: «Мен сизге «Алланы анъмакъ керек-мейми, демеген эдимми?» деди. 29. Олар бираз вакъыт кечкен сонъ: «Раббимизни паклеймиз, биз акъикъатен (озимизге) зулум эттик,» дедилер. 30. Сонъ олар бир-бирлерини юзьлемеге (къабаатламагъа) башладылар. 31. Сонъ шойле дедилер: «Языкълар олсын! Догърусы, бизлер адден ашыджы эдик. 32. Бельки, Раббимиз о (багъча)дан даа яхшысыны алмаштырып берир. Биз, эльбетте, Раббимизге ынтылууджыдырмыз.» 33. (Аллашынъ эмиринден четке чыкъкъан кимселер ичюн) иште азап бойледир. Амма ахрет азабы даа буюктир, буны бильсе эдилер. 34. Алладан къоркъкъанлар ичюн Раббилерининъ къатында нимет дженнетлери бардыр.

И з а а т. Бу ает назиль олгъанда Мекке муширклери: «Эгер Муһаммеднинъ айткъанлары догъру, керчек олса, бизге тыпкъы дюньяда олгъаныдай, ахретте де ондан ве онынънен бирге олгъан мусульманлардан да яхшыджа ниметлер берилир», деп башладылар. Шу вакъыт оларнынъ бу ерсиз даваларыны инкяр этип, ашагъыдаки аетлер назиль олгъандыр.

35. Асыл биз муъмин олгъанларны гунаһлыларнен бир

этермизми?! 36. (Эй Мушриклер), сизге не олмакта? Насыл укум чыквармактасынъыз? 37. Ёкса окъуган бир китабынъыз бармы? 38. Бельки сиз озишъиз ичюн (ахретте) севип алгъан шейлеринъиз бар олгъаныны окъуп бильгендирсиз? 39. Ёкса сизде биз ичюн та Кыямет кунинедже сюре биледжек емининъиз бар да, озинъизге укум эттиклеринъиз сизинъ оладжакъмы? 40. Эй Мухаммед! Олардан сорагы: Бунъа (яни бош даваларынъыз бакъ экеинне) къайсы бири кефиль ола биле? 41. Бельки оларнынъ (даваларынъыз тасдыкълагъан) аркъадашлары бардыр? Догъру сёзли иселер аркъадашларыны кетирсинлер. 42-43. (Эсап-китапнынъ деишетинден) балдырлары ачылыр ве олар (къяфирлер) козьлери ашагъа бакъкъан олып, юзьлерини зиллет сарып алыр. Седждеге чагырылырлар, амма бунъа кучълери етмез. Албуки, озьлери сап-сагълам олгъан вакъытта седждеге чагырылып эдилер (амма бундан баш тартар эдилер). 44. Эй Мухаммед! Къуръанны ялан дегенлерни Манъа къалдыр. Якъында Биз оларны озьлери бильмеген тарафтан яваш-яваш азапкъа якълаштыраджакъмыз. 45. Мен (гунаһларыны арттырсынлар деп) оларгъа муддет берирмен (яни омюрлерини узакъ этермен). Догърусы, Меним тузагъым пек къаттыдыр! 46. Ёкса, эй Мухаммед, сен олардан уджрет (тёлев) сорайсынъ да, агъыр бир бордж алтында къалмакталармы? Ёкъ, эбет. 47. Ёкса, гъайбнынъ бильгиси оларнынъ янында да, олар (айтаяткъан сёзлерини) ондан язып алаалармы? 48. Эй Мухаммед! Сен Раббининъ укминне къадар сабыр эт. Балыкъ саиби (Юнус пейгъамбер) киби сабырсыз олма. О пек кедерли олып, Раббине ялваргъан эди. 49. Раббинъинъ къатындан онъа бир нимст етип кельген олса эди, къыйналгъан оларакъ саильге атыладжакъ эди. 50-51. Рабби оны сечип яхшылардан япты. Догърусы, инкяр эткенлер Къуръанни динълеген вакъытта сени козьлеринен йыктып авдараджакъ къарарына келелер. «О (Мухаммед) делидир», дейлер. 52. Албуки, Къуръан alemлер ичюн факъат бир улу огют-эслетмедир!

накъкъа суреси

69

Бу суре 52 аеттен ибарет олып, Меккеде пазиль этильгендир. «Накъкъа» яни «Мытлакъа оладжакъ» манасы иле адлан-дырылгъан бу суредде эсасен Къыямет кунинде оладжакъ вакъы-алар акъкъында сёз кете. Бунунъ киби де кечмиште куфр ёлыны туткъан миллетлеринъ башына тошкъан акъыбетлери, Сур чалы-наджакъ Кунде юзъ береджек деишетли адиселер акъкъында айтыла. Бундан сонъ эр бир къул дюнья аягында япкъан бутюн амеллери хусусында эсап береджеги, шу эсап-китап Кунинде амель дефтери сагъ тарафтан берильген кишилерге адалгъан улу мукафатлар ве амель дефтери сол тарафтан берильген бедбахт кимселернинъ огърайджакъ мудниш азаплары хусусында хабер бериджи аетлер де мевджуттир. Суре, Мухаммед алейхи-с-селямнынъ накъ пейгъамбер экенини ве Къуръан-ы Керимнинъ чин иляһий Китап экенини тасдыкълагъан аетлернен екюнлене.

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-2. Керчеклешеджек олгъан! Недир о керчеклешеджек олгъан кунъ? 3. Эй Мухаммед! Керчеклешеджек олгъан-нынъ не олгъаныны санъа не бильдирир?

И з а т. Бу аетлерде «накъкъа» (Къыямет кунининъ адларындан бири) яни мытлакъа оладжакъ Къыямет ибареси арды-сыра учъ кере текрарлана. Бунъа себеп, О Куннинъ Алла-тааля индинде не къадар буюк ер туткъаныны косьтермек макъсадыдыр. Шунунъ ичюн де сонъки аетте пейгъамбер алейхи-с-селямгъа хытап эти-лип, о Куннинъ насыл кунъ экенини, эмиети ве маиетини сиз бильмесиз, денильди. Ашагъыдаки аетлерде исе шу Къыямет кунни керчек экенини инкар этип, фелякетке огърагъан къавмлер акъ-къында хабер бериле.

4. Семуд ве Ад миллетлери, устылерине энсджек бу керчекни ялан дедилер. 5. Бу себептен Семуд миллети кучъли бир сарсынты иле ёкъ этильди. 6. Ад миллети де бу себептен деишетли, къутургъан бир рузгярнен ёкъ этильди. 7. Алла оларнынъ устине о рузгярыны еди гедже, секиз кунъ эстирди. Адамларнынъ тамырынен чыкъарылгъан хурма тереклери киби ерге серилип яткъанларынынъ корерсинъ. 8. Олардан бир де бир аман къалгъанны корерсинъми? 9.

Фыравун, ондан эвелькилер ве алт-усть олгъан къаса-
баларда отургъанлар да (яни Лут пейгъамбернинъ къавми)
гунаһ ишлер япкъан эдилер. 10. Олар Раббининъ пей-
гъамберине итаатсызлыкъ яптылар. Бунынъ ичюн Раб-
билери оларны шиддети арттыкъча арткъан бир шекильде
якъалады. 11-12. Эй инсанлар! Сув ташкъан вакъытта
сизге бир ибрет олмакъ ичюн, анълайышлы къулакълар
анъласын деп, ялдагъан гемиде сизни Биз ташыгъан-
мыздыр. 13-15. Бир уфюрип Сур чалынгъан, ер ве дагълар
котерилип бир урушнен бир-бирине урулып (чиль-парча)
олгъан заман, иште о Куньде оладжакъ олып, къыямет
къопар. 16. Кок ярылып, чюнки о шу куни зайыф олып
къалыр. 17. Мелсклер онынъ чевресиндедилер. Шу куни
Раббининъ аршыны олардан башкъа секиз мелек даа
юкленир. 18. Эй инсанлар! Шу куни сиз узургъа алы-
нырсынъыз, ич бир шейинъиз гизли къалмаз. 19-20. Ки-
табы сагъ къолдан берильмеген кимсе: «Алынъыз меним
китабымны, окъунъыз, догърусы, мен бир эсаплашувнен
раст келеджегимни беклей эдим,» дер. 21-23. Артыкъ
о емишлери саркъып тургъан юксек бир багъчада, хош
бир яшайыш ичиндедилр. 24. Оларгъа (дженнетлилерге):
«Отъкен куньлерде (яни дюнья аятында) япкъан амел-
леринъизге къаршылыкъ афиетнен ашанъыз-ичинъиз!» де-
нилир. 25-29. Факъат китабы солындан берильген ки-
мсе: «Кешке китабым манъа берильмегейди; кешке эса-
бымнынъ не олгъаныны билъмегейдим; бу иш кешке
сонъ олгъайды. Малым манъа файда бермеди. Къолымда
уюм де къалмады,» дер. 30. Бекчилерге шойле бую-
рылып: «Оны алынъыз да, багъланъыз! 31. Сонъ атешке
ташланъыз! 32. Сонъ узунлыгъы етмиш аршын олгъан
зынджыргъа багъланъыз. 33. Чюнки о юдже Аллагъа
инанмаз эди. 34. Факъырны ашатмагъа ынтылмаз эди.
35. Шу себептен бу ерде бугунъ оны бир аджыгъан
ёкътыр. 36-37. Гунаһкярларнынъ ашайты олгъан къанлы
иринден башкъа бир ашайты да ёкътыр». 38-40. Мен
сизнен корьген шейлернен ве сизлер корьмеген шейлернен
де ант этем ки, Къуръан, шубһесиз, улу пейгъамбернинъ
(Алладан кетирген) сёзидир! 41. О бир де бир шаирнинъ
сёзи дегильдир. Сиз (бу Къуръан Алланынъ сёзи экенине)
пек аз инанасынъыз! 42. Бу бир кяһиннинъ сёзи де
дегильдир. Не аз тюшюнесинъиз! 43. Къуръан алем-
лернинъ Раббинден эндирильгендир. 44-46. Эгер Мухам-
мед бизге къаршы базы бир сёзлер къаткъан олса, Биз
оны онъ къолындан тутар ве сонъра онынъ шах дамарыны
узер эдик. 47. Ич биринъиз де оны къорчалап оламаз

эдинъиз. 48. Догърусы, Къуръан Алладан къоркъкъанлар ичюн бир огюттир. 49. Биз арапъызда, шубһесиз, оны ялан дегенлер де бар олгъаныны яхшы билемиз. 50. Догърусы, Къуръан инкярджылар ичюн бир кедердир. 51. О, шубһесиз, там бир керчектир! 52. Ойле экен, эй инсан! Чокъ улу олгъан Раббининъ адыны тесбиһ эт!

Меаридж суреси

70

Бу суре де Меккеде энгендир. О 44 аеттир. Суре къафирлернинъ теляшкъа тюшп, озьлери тенбиленген ахрет азабыны инкяр эткенлери акъкъында хабер берювнен башлана ве сонъра оларнынъ инанмагъан Къыямет кушинде къафирлерге бериледжек акълы джезадан ич бир телев иле къуртулмакъ мумкюн олмагъаны бир даа хатырлатыла.

Бу суреде инсаннынъ джан агърысыны да, къуванчны да котерип олмагъан аджиз бир вуджудгъа саип олгъаны къайд этилип, факъат динге сыгынув ве гузель амеллер инсанны бойле аджизликтен аман сакълай билгенлери айтыла.

Суренинъ сонъында къафирлернинъ дженнетке кирюв акъкъында нафиле дава эткешлери айтылып, пейгъамбер алейһи-с-селямгъа оларны та озьлерине ваде этильген азапкъа огъратылгъандже терк этмек буюрыла. Суреде ад этип берильген «Меаридж» келимеси «дереджелер» манасында олып, бу суреде «кокниш къатлары» манасындадыр.¹

Бисмилляһи'р-Раһмани'р-Раһим

1-3. Бир адам юксек дереджелерге саип олгъан Алла тарафындан инкяр эткенлерге келеджек ве кимсе къайтарып оламайджакъ азапны (озь устине тюшкенини) истеди.

Изъат. Бу аетлар мушриклерден Назр ибн Харис акъкъындадыр. Пейгъамбер алейһи-с-селям Алла-талаанынъ къафирлер ичюн азырлангъан азабы бар экенини билдирип, оларны тенби-елегенде, Назр турып: «Эй Худа, эгер мына шу Къуръан Сенинъ къатынъдан кельген акъкъат олса, устимизге коктен таш ягъдыр яки бизге джан якъыджы азап кетир», дей. Мына шу тилекнинъ озинден Назр ве о къабиленинъ ким олгъаны малюмдир. Чюнки олар накъ ёлгъа тюшмек истеген кишилер олгъанда; «Эй Худа, эгер мына шу Къуръан Сенинъ къатынъдан кельген акъкъат олса, бизлерни де онынъ ёлына ириштир», дер эдилер.

Ашагыдаки аетте бутюн мелеклер Къыямет куни кок къатларыны басып отип, Алла-тааланынъ узурна топлангъаллары айтыла.

4. Мелеклер ве Джебрайиль мыкъдары элли бинъ йыл олгъан о дереджелерге бир кунъде котерилирлер. 5. Эй Мухаммед! (къафирлериниъ азар-эзнетлерине) яхшылыкънен сабыр эт. 6. Догърусы, инкярджылар азапны узакъ деп билелер. 7. Амма Биз оны якъыш корьмектемиз. 8. Шу куни кок ириген маден киби олыр. 9. Дагълар да титильген юнъ киби (сигиль) олып къалырлар. 10. Ич бир дост достындан (ал-эвал) сорамаз. 11-14. Лякин олар бир-бирине косъ-терилирлер. Джинаетчи-къафир кимсе о Куинниъ азабындан къуртулмакъ ичюн огулларыны, чифтини, къардашыны, оны озъ янына сыгъындыргъан догъмушларыны ве ер юзинде булунгъан эр кесни телев этип бермек истер ве бойле этип озини къуртармакъ истер. 15-18. Ёкъ (ич бир тюрлю телев оны азаптан къуртарыш оламаз!) О ерде (бакъ ёлдан) юзъ чевирип, сыртынен айланып кеткенлерни, мал-байлыкъ топлап кимсеге акъкъыны бермеден сакълагъанларны озине джелъп этип тургъан, терилерини сыдырыш къавургъан алевли атеш бардыр! 19. Инсан керчектен де пек къуйсыз олып яратылгъандыр. 20-21. Амма башына бир фенолыкъ тюшсе, ферьяд этер, бир яхшылыкъ (байлыкъ, селяметлик) етсе, кибирленир, янына барылмаз. 22-27. Анджакъ намаз къылып, намазларында девамлы олгъашлар, малларында ёкъсулларынъ да акъкъы бар экенини таныгъанлар, джеза кунине инангъанлар, Раббилериниъ азабындан къоркъкъанлар бойле дегильдирлер. 28. Догърусы, Раббилериниъ азабындан (кунъ эвельден) кимсе азат дегильдир. 29-30. Чифтлери ве джарилеринден башкъа махрем ерлерини эр кестен къоругъанларгъа — иште оларгъа итираз бильдирилъмез. 31. Бу сынъырларны ашмакъ истегенлер — иште олар адден ашкъан кимселердир. 32-35. Эманетлерини ве сёзлерини ерине кетиргенлер, шаатлыкъларыны кереси киби якъанлар, намазларына риает эткенлер — иште олар дженнетлерде урьмет-иззет кореджек кимселердир. 36-37. Эй Мухаммед! Инкяр эткенлерге не олды я, сагъдан, солдан топ-топ олып санъа догъру чапмакъталар?! 38. Эр бири нимет дженнетине къонмакъны умют этеми? 39. Ёкъ (олар ич бир вакъыт дженнетке киралмазлар); догърусы, оларны Биз озълери бильген шейден (бир тамчы сувдан) яраткъанмыздыр. 40-41. Ойле экен, Шаркънынъ ве Гъарпнынъ Раббине емин этерим ки, оларнынъ ерине даа яхшыларыны кетирмеге кучимиз етер ве кимсе Бизни озып

кечалмаз. 42. Эй Мухаммед! Оларны быракъ, озьлериис ваде этильген Куньге къавушкъангъа къадар ойнап-кулип юре берсинлер. 43-44. О куньде олар гуя (озьлериининъ табынгъан) ташларына догъру ашыкъкъан киби, козьлери ашагъа бакъкъан, юзьлериини хорлыкъ сарып алгъан алларында къабирлеринден чыкъып келирлер! Иште (дюнья аятында) оларгъа ваде этильген Кунь будыр!

(Девамы бар),

КЪОШМА АНЪЛАТУВЛАР

60-джи суре

1. Бу суре IV Медине деврининъ сонъки суреси олып, онынъ мундериджеси Меккеге уджюмге джонельген ве асылында озь догъмушларынен дженкленмеге кететкъан муаджирлерге наситтан ибареттир.

61-джи суре

1. Вакъыт джеэтинден бу суре III Медине деврине ант олып, Ухуд урушындан сонъ окъулгъандыр.

62-джи суре

1. Бу суре I Медине деврининъ сонъында яни Бедир урушынынъ арфесинде окъулгъандыр. Суренинъ ады мусульмаларнынъ джума намазына топлангъанларыны анълата. Шимди исе «Джума» сёзи афтанынъ бешинджи кунюнинъ алдына чеврилгендир.

63-джи суре

1. Бу суре IV Медине деврине анттир.

2. Риваетлерге коре, эки юзьлилер арасында энъ итибарлысы Абдулла ибн Убайй олып, о омрюнинъ сонъындаже пейгамберни кунълеген ве онынъ ракъиби олгъан.

64-джи суре

1. Бу суре I Медине девринде 62-джи суреден эвель окъулгъандыр.

2. 14—15-джи аетлерде асылында душмашлыкъ акъкъында сёз

кетмей де — бу кьорантанынъ ихтияджаларынен мешгуль олув кишининъ ибадеттен четленювине себеп олмамасы акъкъында наснаттыр.

65-джи суре

1. Бу суре III Медине девринде аит олып, оны 4-нджи суренинъ девамы саймакъ мумкюн. Чюнки мында да айырылув шартлары ве иддет муддетлери белгиле.

66-джды суре

1. Суре IV Медине девринде, тахминен 629-джды йылда Меккеге уджюмге кетмезден эвель окъулгъандыр.

2. Лут пейгамбернинъ къадынынъ вефаты акъкъында эвельки сурелерде айтылгъан эди. Амма Нухнынъ къадынынъ вефаты акъкъында бу суреде биринджи кере айтыла.

3. Риваетлерге коре, Фыравуннынъ къадыны Асия динге инангъан къадын экен, лякин акъайы Алланынъ душманы эди. Къуръан къыссасына коре, бу Фыравуннынъ кызы Муса пейгамберни тербелегендир.

67-джи суре

1. Суре II Мекке девринде окъулгъандыр. Бу «Тебарек» суреси дженазеден сонъ къалып къабирнинъ башында окъула.

68-джи суре

1. Исламшинасларнынъ фикриндже бу суре I Мекке деврининъ сонъки йылларына аиттир.

2. 17—20-джды аетлерде багъча санплери акъкъында къысса кетириле. Олар ярын саба эрте багъчанынъ мейвасыны джыйып алырмыз дейлер де, «Алла къысмет этсе», демейлер ве джыяджакъ берекетлеринден факырларгъа да пай айырмакъ истемейлер. Гедже туфан котерилип, багъчалары ернен эксан ола ве онда бир тюрлю емиш къалмай. Демек, эр шейде эвеля Алланы анъмакъ ве Аллагъа ишанмакъ керексинъ.

69-нджды суре

1. Суре I Мекке деврининъ сонъки йылларында окъулгъандыр.

70-джи суре

1. Бу суре де I Мекке деврининъ сонъгына аиттир. Дереджелерни кокке котерилген мердивенлер деп анъламакъ мумкюн. Мундериджеси джезтинден бу суре 56-джды суренинъ девамыдыр ки, анда коктен кельген джезалав акъкъында икяе этиле.

Кърым дефтерлеринден

ОЛАР ВАТАН ИЧЮН ДЖЕНКЛЕШТИЛЕР

Къара булут къаплагъанда кок юзюни
Вахший душман атылгъанда юртумызгъа.
Азиз халкъым, айттышъ сен де озъ сёзюмни,
Котерильди яш-къарт, атта къурт-къырмыскъа.

Яшлар, кызлар, батыр эрлер атландылар
Амансыз дженк сынавындан кечмек ичюн.
Джан даянмаз зорлукъларгъа даяндылар,
Косьтердилер ирадели халкъынынъ кучюн.

Кок асслары— Абдурешит, Аметханлар,
Тейфукъ батыр, Алиме ве Мишка татар.
Даа нидже эфсаневий къараманлар
Халкъ намусын сакълап, озю ерде ятар.

Нидже душман кельсе, кельсин, сёзюмиз шу,
Таптатмамыз халкъ намусын, урь Ваташны.
Керек олса джанны феда этермиз биз,
Ачыкъ юзле къаршылармыз сербест ташыны.

ТАТАРЛЫГЪЫМ

Татарлыгъым, татарлыгъым, дюньялар айдын!
Гъурбетликтен къайтан халкъынынъ ким чекер къайдын?
Не корьмеди гъарип башынъ, не эшитмеди?!!
Комендантлар ат ойнатты, сен эп ишлединъ.

Санъа Ватан ясакъ олды, япылды ёллар,
Кърымтатар саткъын дее къоюлды къоллар.
Ёкъ, дедишъ сен, ёкъ, бу ялан, гъайры корюльсин,
Кърымтатар саткъын деген козю коръ олсын.

Акъикъятнышъ ёлы узакъ, череси айдын,
Сагъ ол айта бугунъ татар, чеккенге къайдын.
Кетсин, кетсин, кельмез олсын, биз корьген куньлер,
Гъурбетликте ольгешлерни унутыр кимлер?

Татар огълы, татар къызы, смин этейик,
Керек олса Ватан ичюн къурбан кетейик.
Татарлыгъым, татарлыгъым, дюньялар айдын!
Гъурбетликтен къайта халкъым, козюнъиз айдын!

ЧЫРАКЪЛАР ЯКЪАЙЫКЪ

Къуванчлы анларда, кедерли анларда,
Къаранлыкъ геджеде ве айдын танъларда.
Келинъиз, достларым, чыракълар якъайыкъ,
Нурунда къаранлыкъ кечмишке бакъайыкъ.

Келинъиз, келинъиз, чыракълар якъайыкъ,
Бири-биримизнишъ козюне бакъайыкъ.
Башташсыз, сюрюльген къабирлер башында
Эдждатлар рухуна дуалар япайыкъ.

БИЗИМКИ ДЕГИЛЬ

Бу дагълар, бу багълар— эписи бизимки,
Амма, ёкъ, бизимки дегиль.
Бу койлер, шеэрлер— эписи бизимки,
Лякин, ёкъ, бизимки дегиль.
Гуръ дагълар, чешмелер, джумлеси бизимки
Ве лякин бизимки дегиль.
Сен дейсинъ: «буларнынъ эписи бизимки»,
Амма биль, сизинъки дегиль.

Беллейсинъ бу дюнья бутюнлей сенинъки,
Янълыштынъ, сенинъки дегиль.
Чек элинъ, тевбе деп, нефисинъден къайт,
Ярадан огюнде эгиль.

БААРЬ

Баарь кельди улькемизге,
Баарь, баарь, баарь!
Бахыт кельсин эвимизге,
Джоюлсын гьам-къаарь!

Озь халкъына къавушкъан юрт
Имдат беклей бизден.
Бир топ чечек олсун Кърым
Ишкир элимизден.

Котерильсин дюльбер эвлер,
Оссин шезр, койлер.
Бунынъ ичюн джумлемизге
Кърым сагъ ол сёйлер.

Узакътаки къарылгъачлар
Къайтсын ана юрткъа.
Авдет олсун сюргюнликтен
Джумле татар юрткъа.

Баарь кельди улькемизге,
Баарь, баарь, баарь!
Бахыт кельсин эвимизге,
Джоюлсын гьам-къаарь!

БАГЪЫШЛАМАМ

М. А-гъа.

Эльде, бельде кучь-къувети олгъан эрлер
Джыллы эвни ташлап Кърымгъа кельдилер.
Межян къурыш, шад эйлейим къорантамны,
Ана-бабам, ярем манъа сагъ ол дерлер

Белледилер кърымтатар акъайлары.
Ертоледе чалардылар самайлары.
Амма шу вакът эрлерини унутаракъ
Башкъасына гонъюль берди апайлары.

Айтынъ бунъа насып къыймет кесмек мумкюн?
Мумкюнми ич бойле алны багъышламакъ?
Бойлесине бинъ бир кере лянет окъуп,

Садыкъ апайларны керек алгышламакъ.

Манъа къалса багъышларым эр сой алны.
Тенбель, хырсыз, ошекчини, арсызларны...
Амма ич де багъышламам, багъышламам,
Акъайына хиянетчи къадынларны.

АСРЕТЛИК

— Дюнъяда энъ къыйын шей недир?
— Асретлик!
— Дюнъяда энъ мушкюль шей недир?
— Асретлик!
— Дюнъяда энъ дертли шей недир?
— Асретлик!
— Дюнъяда энъ гъамлы шей недир?
— Асретлик!
— Геджелер ястыгъынъ сылаткъан— бу недир?
— Асретлик!
— Пайнозюнъ къалгъанда сызлаткъан шей недир?
— Асретлик!
— Узакъта падиша олсанъ да, агълаткъан шей недир?
— Асретлик!
Ватанынъ олып да иджретте яшасанъ
Асретлик!
Эр шейге даяныр инсан деген зат,
Лякин не мушкюльдир
Асретлик, асретлик!

ДЖЕНАКЪАЙ ОБА ЭТЕГИНДЕ

Дженакъайнынъ этегинде геджелейим пайнозюм,
Не ярыкъ бар, не бир ёлдаш, не де йылдыз семада.
Рузгяр исе сызгъыргъанда тоздан юмула козюм,
Тереклернинъ шатырдысы къоркбуза мени кяда.

Иште мында эв къурамыз, гедже исе къаравул,
Догъгъанынъа пешман олып, сабагъадже кезесинъ.
Танъдан кепе газет иши— макъале яз, ара, бул,
Даа нидже адам келе, риджасы бар, сезесинъ.

Лаф этесинъ, анълатасынъ, кимси разы, кимси ёкъ,
Сиз эпинъиз бюрократсыз, халкъ алыны бильмейсиз,
Йымшакъ-йымшакъ креслода отурасыз, ич гъам ёкъ,—

Деп джекире шу ватаандаш. Бильмей ки, мен де эвсиз.

Бугунь джумле татар бойле— эвсиз-баркъсыз, ёл-ызда.
Сакъатлангъан, ольген нидже, къавушмакъчюн

Ватангъа.

Кърым энди тек арзудыр, фукъареге, янъгъызгъа,
Ич ярдым ёкъ узакъ ильде— сюргюнликте
къалгъангъа.

Не алимге, языджыгъа, журналистке имкян ёкъ,
Озь ишинен огърашып да, халкъкъа хызмет этмеге.
Бугунь эр кес мескен къура, башкъасындан имдат ёкъ,
Роман да бу, тарих да бу, эм масал, эм эртеге.

Мен беллесем, буны махсус япа бизим агъалар,
Кериликтен чыкъмасын деп, кърымтатар милleti.
Зиялылар ве къарт-къуртлар, атта бала-чагъалар
Къара иште эзильсин деп, артсын деп турмай дерти.

Ёкъ, бу куньлер унутылмаз, хатырланыр ишшалла.
Бизни бойле алгъа къойып, кейф чаткъанлар беллидир.
Эгер олса бу дюньяда акъикъат я да Алла,
Эр кимсенинъ гонъюлине коре джеза берилдир.

БАТАН

(Фелестин шаири Махмуд Дервиштен)

Пальма терегине асынъыз мени,
Лякин хиянетлик этмем ватангъа.
Чюнки, бу топракълар— менимки, меним!
Бу ерлер, тарлалар догъмуштыр манъа.

Мында чамурларны ёгъурып юрдим,
Чокъ кызындым мен бу атеш башында.
Девенинъ сютюни ичип, кунь корьдим,
Мына бу ерлерде яшлыкъ чагъымда.

Меним ватаным бир ривает дегиль,
Кечкен къарсанбалы, бахтлы куньлерден,
О топракълар шимди душман элинде
Ангиси ки, оны менден куньлейлер.

Меним ватаным бир гъадап— ят ичюн,
Меним ичюн исе, къасевет, асрет.

Меним ваташым— бу, джесюрлик, яшлыкъ,
Къарамашлыкъларгъа азыр мудавмет.

О— авадыр, ангиси ки, бастыррыкъта етишмей,
О— бир фидан, кунеш керек, къарашлыкъта пекишмей.
О— бир терек, талдасында кече эди той, дюгюн,
Тарласына, баласына матем тута къарт бугунъ.

Бу топракълар— меним теним, сюегим,
Онъа ташланъ мени, яшып кюейим.
Андан чыкъып, юрегим де пальманен
Кокке осер, ынтылыр ярыкъ тапъгъа.
Пальма терсгине асышъыз мени,
Лякин, хиянетлик этмем ватангъа.

ГОГЕРДЖИНЛЕР

Акъ гогерджин, кок гогерджин,
Къонунъыз яныма.
Дост олайыкъ, дертлешейик
Бизлер даима.

Сиз учунъыз юксеклерге
Беклерим сизни.
Авеленинъ мавы кокте
Йырлап йырынъызны.

Языкъ ки ёкъ менде къанат,
Олса учардым.
Сынъырсыз кок къучагъында
Мен де йырлардым.

Сиз бахтлысыз гогерджинлер,
Ер, кок сизинъдир.
Мен эминим сербест омюр
Сиз ве бизимдир.

Акъ гогерджин, кок гогерджин,
Келинъиз яныма.
Яхшы хабер кетиринъиз
Гъарип халкъыма.

ГЕМИЛЕР

(Йыр)

Гемилер чыкъалар денъизге,
Буны эр кунъ корем.
Не ичюн ян-яна гонълюмде
Эм къуванч, эм элем?
Алып кетинъ мени гемилер,
Арзыма етейим.
Ким билир ярыш не олур,
Мен буны бильмейим.

Багълама:

Гемилер, гемилер,
Алып кетинъиз сиз мени
Узакъкъа, узакъкъа,
Мас-мавы денъизге.
Гемилер, гемилер,
Алып кетинъиз сиз мени,
Узакъкъа, узакъкъа,
Ялварам мен сизге.

Мен сизни эслесем гемилер,
Генчлигим уяна.
Мен сизни корьгенде эр сефер,
Юрегим къувана.
Алып кетинъ мени гемилер,
Уфукълар артына.
Йыр олыш къал, меним омюрим
Шу кърим халкъыма.

Багълама.

МУЗЫКА

Динълесем мен сени, гъам-кедерге далмам.
Шенъ къальбиме аслы да къасевет алмам.
Сенинънен бир ёлдан адым атарым мен,
Йыр пешинден кетер эм севмектен къалмам.

Инсанлар эр вакъыт рух алалар сенден,
Той-джыйыңлар кече шешъ-шерамет сеннен.

Къанатсынъ эр кеске, къуванч эпимизге,
Шу себептен сени джумле алем севген.

Еримизге ярыш янъы несиля келир,
Оларгъа да керек къуванч толугъа.
Музыканен яшап, ойнаса, кулселер,
Бизим тилегимиз, достлар, билинъиз, будыр.

Алемде энъ гузель бир шей олса эгер,
Бу сенсинъ музыка, кель, бизни севиндир.
Омюрлер йыр олсун, къальбке къуванч толсун,
Музыка яшасын, къувансын кок эм ер.

ЭСИР ЭЙЛЕДИНЪ МЕНИ

Геджелерни танъгъа экледим,
Мен сени сагъынып бекледим.
Пейда олды руянъ къаршымда,
Ве озюнъе эсир эйлединъ.

Етер джаным, етер, къыйнама,
Кель, бсклейим, ашыкъ сен манъа.
Акъкъу олып сарыл бойныма,
Мелек олып кир сен койныма.

Мени санъа севмей деселер,
Я да башкъа тариф берселер,
Юрегиме далдыр элинъи,
Ишанмасанъ сёзюме эгер.

Аят чечек, аят бу— бир анъ,
Сев ве севиль— омюр деп къуван.
Керван киби кечип кетер о,
Сонъ олурсынъ бинъ кере пешман.

АГЕНТ

Повесть

Ахтем Халилов ЦРУнинь агенти олмаздан эвель автобазада механик олып чалыша эди. Иши яхшы кете, къазанчы зарарсыз, тынч ве барлыкълы яшай, атта эскидже бир машина сатып алув акъкъында хаяллана эди. Амма шу ЦРУ ве бир такъым ишлер къарышкъан сонъ, эр шей бозулды: ишинден кетти, тынч яшайыш оны терк этти, бала-чагъа шашмалады, достлары исе яваш-яваш ондан юзь чевирдилер. Оны пек чаресиз алда къалды демек де догъру олмаз, эбет, тап о къадарлыкъ дегиль. Апайы Зера учъ ерде чалыша, сипириджи олып чалышса да, баягъы акъча къазана. Ахтем де азбарда чокъ ишлер япа. Умумен, яшамагъа ерлери, ашамагъа ашлары бар, балалар оселер, амма, эписи бир, яшайыш баштакиси киби сакин ве мундериджели дегиль... Эй-эй, къайда къалды о баштаки яшайыш! Ахтем аятынынъ о сакин ве куъванчлы девирини бир тюш киби хатырлай. Апайы о чалышкъан автобазада эмшире эди, къызы Шазис биринджи сыныфта окъуй, огълу Бахтияр исе багъчагъа бара эдилер. Ахтемнинъ башына кельген беля балаларгъа да тесир этти. Энди балалар да, бутюн сой-акъраба да тюрленди...

Ахтем озъ азбарында янъы эв къурмагъа тедариклене эди. Мемуриет онъа къуруджылыкъ материаллары айырды, маддий ярдым косътерди... Эбет, Ахтем чалышкъан еринде козьде, озъ ишининъ устасы, апайы да чокъ йыллардан берли шу базада чалыша, бельки балалары да буюген сонъ анда чалышырлар. Халиловлар къорантасы-базанынъ озъ къорантасы, ишчилер суялеси демек мумкюн. Иште, эр шей яхшы кетип тургъан вакъытта, анавы активист Муслядин акъай келип чыкъты ве эписини бозды, я да эр шей бундан сонъ бозулды.

Муслядин акъай Октябрьское шээринде яшагъан къримтатарларнынъ етекчиси. Озю пенсияда олса да сагълам ве гъайретли адам. Татар иши пешинден гедже-куньдюз юре. Топлашувлар кечире, марузалар айта, пара топлай, Москвагъа делегатлар ёллай. Кимерде джемаат онынъ

рсеберлиги алтында кырымтатар халкынынъ ал-эвалыны анълатыш Москвагъа мектюп яза. Мектюпте, бельки энди биъинджи кере, халкынынъ акъсыз кыбаатлангъаны анълатыла ве акъсызлыкъ тюзетильмеси риджа этиле, я да талап олуна. Эй-эй, мектюп язувнен, я да делегат ёллавнен меселемиз чезиледжек олса, чокътан чезилир эди. Амма, эписи бир, недир япмакъ керек. Исьян котермек мумкюн дегиль, демек, тек мектюп язмакъ къала. Ахтем бойле топлашувларгъа бара, анда язылгъан мектюплерни эль сырасы имзалай, керекли мыкъдарда акъча бере, лякин айрыджа бир фаалликъ косьтермей эди.

Халкъ Кырымдан чыкъарылгъанда Ахтем къучакъдаки бала эди. О, бу фаджианынъ бутюн дешетини сонъундан анълады. Онынъ яшы буюклешкен сайын фаджианынъ салмагъы да буюклеше берди. Кырымгъа къайтув онынъ мийинде бир хаял оларакъ шекиллendi ве ерлешти, о хаял даима яшай, арекет эте, атта чечеклене. Энди ондан вазгечмек мумкюн дегиль. Бу хаялнынъ денъишюви кырымтатар халкынынъ талийиндеки денъишювнен сыкъ багълы оладжакъ.

Кырымтатар халкынынъ ватангъа къайтув огърундаки арекети кеттике кенишледи ве кергинлешти. Бутюн халкъ аякъкъа къалкъты. Адамларнынъ агъызында: «Мустафа Джемилев тюръмеден чыкъкъан ве эр кесни Москвагъа, Кызыл Мейдангъа чагъыра экен», деген лафлар юре. Кырымтатарлар яшагъан бутюн ерлерден Москвагъа векиллер кетип башладылар.

Активист Муслидин акъайнынъ талагъы богъазында, озю исе учып юре. Москвагъа кетеджеклернинъ джевелинде онынъ фамилиясы олгъанына Ахтем шашып къалды. Бир заман сиясетнен огърашмагъан, озь фикирлерини исбат этеджек олып, кимснен иддалашмагъан Ахтем Москвада насыл этип бутюн бир халкынынъ менфаатыны къорчалар? Оны дешет басты. Амма топлашувда, джемаат арасында индемеди. Сонъундан Муслидин акъайнен лакъырды этип, буны анълатмагъа къарар берди. Муслидин акъай топлашув биткенинен къаякъкъадыр гъайып олды. Ахтем эвге кельген сонъ бу фикирни апайына айтты.

— Джемаатнен барсанъ, эпинъиз бир олсанъыз, къоркъмагъа шей ёкъ, — деди Зера. — Эбет, сени анда минберге чыкъарып, нуткъ айттырмазлар, амма керек ерде агъызынны юмып турма. Сени анда мум тишлеп турмакъ ичюн чагъырмайлар, халкъ не япса, сен де шуны япмакъ керексинъ.

— Мен татарнынъ Кырымгъа къайтмасыны эр кестен

зияде истейим, валлаи,— деди Ахтем.— Эгер бойле бир истекшинъ дереджесини ольчейиджи алет олса, мен биринджи ерни алып эдим, валлаи.

Зера ачувланды.

— Чешит сафсаталарны сёйлегенден коре, бир кере хайырлы иш япмакъ файдалыдыр. Олмайджакъ лафларны айтма, сен эр кес кибисинъ. Ватанны, ана топракыны севмекнинъ чешит дереджеси олмаз. Оны эр кес бирдай севе. Тек бу севги эр кимде эр тюрлю корюне, ифаде олуна.

Бойледже, Ахтем Халилов башкъаларнен берабер Москвага кетти. Москвада ягъмурлы бааръ куньлеринде, бир группа къримтатар делегаты къапы-къапыдан юрди, кимлердендир. озъ халкъына адалет, акъ-укъукъ истеди.

Олар озьлери кирген идаре ве тешкилятларнынъ базыладан къувулдылар, базылары къувмадылар, амма кетикъыгъытларыны алмакыны ред эттилер, базылары итларны лям-мим демей алдылар. Олар бойледже, и-къапыдан юрип, акышамны тапа ве геджелемек вокзалларгъа, аэропортларгъа, мусафирханелерге лып кетелер. Вокзал ве аэропортларда сабагъадже п чыкъа, саба ачылгъанынен кене келелер.

Тем Москвада эгиси олып алты кунъ олды, алты чинде онынъ ичюн дюнья девирильди. Алты куньде ды ки, къримтатар халкъынынъ башына кельген акъсызлыкълар 1944 сенесинде къалмагъан, комендант режимини битирюзнен битмеген, о акъаретлер ве акъсылавлар перделенген алда аля девам этмектелер.

Къримтатарлар пейда олгъанларынен Кызыл Мейданда аскер ве милиция урбасы кийген сытыкъ чырайлы мазаллы адамлар чокълаша. Олар топ-топ олып мейданнынъ ичинде о якътан-бу якъкъа юре, четте-буджакъта тура, татарларгъа ачувнен бакъа ве ненидир беклей экенлер. Эмир кельсе, къримтатарларны якъалап алып кетеджек экенлер.

Алтынджи куню, даа догърусы, гедже Ахтемини аркъадашы Зеврийнен берабер якъаладылар. Олар Кызан вокзалында, бир кошдеки скемле устюнде бири-бирине таянгъан алда чырым эте эдилер. Милиционерлер башта оларнынъ документлерини тешкерди, сонъра озьлеринен берабер кетмекни талап эттилер. Оларнынъ эгисини дёрт милиционер къолтукъларындан тутты. Ахтем анълады ки, бойле туткъан адамлар къолайлыкънен йибермезлер. Олар милиция болюгине кельгенде анда дигер къримтатар делегатлары да бар эди. Базыларыны, оларгъа бенъзеп, вокзаллардан, базыларыны мусафирханелерден,

базыларыны исе таныш билишлерининъ эвлеринден тутып кетиргенлер. Бутюн гедже соргъу сорадылар. Къабаатладылар, сэгдилер, протоколлар яздылар. Бу ал бир къач кунъ девам эткен сонъ, Ахтемни айры бир одагъа алып кирди ве андаки учъ арбий адамгъа такъдим этерек: «Сиз къыдыргъан нуха, бельки, будыр?» — дедицер.

Арбийлерининъ чырайларында техдир этиджи бир шей ёкъ, олар сакин, атта достае давушнен лакъырды эте, эп сорай ве онынъ айткъанларыны язалар. Ахтемнинъ шаракити енъгиллешти, амма онынъ устюе къойылгъан къабат акъылгъа ятмайджакъ дереджеде агъырлашты. Соргъуны алып баргъан учъ адам онынъ бутюн терджимей алыны тафсиллятлы суретте сорады ве сонъундан нетидже чыкъардылар: автобаза механиги Ахтем Халилов ЦРУнынъ тешвикъат агъына илинген, озю бильмеген алда бу пис ве ифтираджи тешкилятнынъ агентине чеврилген. Онынънен олгъан субет, онынъ айры меселелерге бакъышы ве мунасебети буны тасдыкълайлар. О, къарарнен бундан эки йыл эвель, ЦРУнинъ озю яшагъан шеэрде арекет эткен агентлери тарафындан мобилизленген ве шу вакъыттан берли бизим мемлекетимизнинъ девлет сырларыны оларгъа айтып кельмекте. Ахтем Халиловнынъ хиянетлиги нетиджесинде автомобиль санайысыннынъ девлет эмиетине малик олгъан сырлары мемлекет тышына чыккып кетелер.

Ахтем шашып къалды. Олар джиддий айтилармы, ёкъса шакъа этелерми? Оны сынап бакъадажкъ олып, ассет бойле япсалар керек. Бираздан сонъ соргъуны алып бараяткъан учъ арбий адам шакъылдап куледжск ве «биз шакъа эттик, джанышгъыз агъырмасын», дейджек. Ахтемнинъ озю де оларнен берабер кулер ве: «бунынъ шакъа олгъаныны мен де дуйгъан эдим», дер.

Титис шакъа, амма эр алда шакъа.

Ахтемнинъ умютлери акъланмады. О суаллерге джевап береяткъанда кимерде-бир ырджайып ала, бунынънен мен сизни анълайым, амма шакъа пек узун олды, демек истей. Лякин яш арбийлер озьлерини сыкъмайлар, бири-бири артындан тютюн савура, худжур суаллер бере ве эп язалар.

— Бизим янгы автомобиллер ичюн кешф этильген янгы электрои системасы бизде омюрге кечирилип башлангъанынен Америка машиналарында да къулланылып башланды. Сиз бунъа не дейсингиз?

— Мен...янгы электрон система?..

— Бу малюматны оларгъа насыл ёлнен бердингиз?

— Конкрет адам келе эдими, ёкъса язып бир ерлерге ёллай эдингизми?

— Мен, аркъадашлар,— Ахтем къолайсызлыкънен йылмайды,— мен мында... бир анылашылмазлыкъ баргъа ошай.

— Бизге анылашыла, тезден сизге де анылашылыр... Сиз оларнен насыл вакъытларда, насыл этие корюше эдингиз?

— Кимлернен?— Ахтем эр итималгъа къаршы кене йылмайды.

— Шорбаджыларынгызнен!— деп джескирди яш офицер.— Сизден малюмат алгъанларнен. ЦРУнингъ агентлеринен! Керчек, олар сизге не бере эдилер?

Суаллернингъ чокълугындан Ахтемнингъ башы айланды ве о:

— Насыл?— деп сорады, сонъундан иляве этти:— Не?

Суаль берген огълан янындакилерге бакъып:

— Айнеджилик япа,— деп ташлады ве Ахтемге чевирилп къаттыджа давушнен девам этти:— Сизинъ оларгъа еткизген малюматларынгызгъа къаршылыкъ оларакъ сизге акъча бере эдилерми?

— Ёкъ, о насыл шей?

— Сиз мында олар берген акъча эсабына кельдингизми?

— Мында менни халкъ ёллады!— деп къычырды Ахтем.— Халкъ ватанына къайтмакъ истей! Мен бу истекни ифаде этиджилернингъ бири олам! Сиз манъа не масал окъуйсынгыз?!

Бойле соргъу учъ кунъ девам этти.

Ахтем даима аякъ устюнде тура, соргъу акимлерни исе йымшакъ къолтукъларда ясланып отуралар. Ахтемнингъ къаршысында бсяз кучлю лампалар яна. Онынъ козьлери къамаша, нефес алмасы къыйынлаша, терлей, фикирлери къарыша. Нечюн бойле япа экенлер?

Учюнджи куню соргъу акышам устю башланды ве бутюн гедже девам этти.

— Халилов, чокъ баш кутъменгиз,— деди арбийлернингъ эслидже сою.— Урдымдуймаз оласынгыз. Бугунъ биз сизинъ ишингизни битире ве яшагъан ерингизге ёллаймыз. Барсын, анда огърашсынлар, бизим эр бир кърым-татарнен бойле огърашып отурмагъа вакъытымыз ёкъ. Къана, сёйленъ!

Ахтем не сёйледжегини бильмейип, къаршысында отургъан адамларгъа ялварушнен бакъты. Олар озъара нелердир акъкъында лакъырды эте ве кулюшелер.. Кульмек не къадар яхшы, шимди Ахтем де оларгъа къошулып кульсе,

вуджудындаки сыкыштылар оны терк этеджеклер, амма...

— Халилов, ырджайманъыз! Суаллерге конкрет джевап беринъыз!— деп джекирди арбийлернинъ бири.

— Бизни онынъле ойнай беллесе керек,— деди экинджиси чырайышы сытыш.— Худжур халкъ, айткъанны анъламай, эп ырджая бере. Эй, Алла, нечюн, буларнен бу къадар огърашмакъ керек? Бир кереден битирсек олмаймы шу?

— Кендинъни эльге ал,— деди учюнджиси.— Онынъ сеси сакин эди.— Держишскийнинъ сёзлерини хатырлайсышъмы? Бизим ишимизде сыджакъ юрек, салкъыш баш керек. Сабыр керек. Бутюн къабаатыны толусынен устюне къоймагъандже, лячаре, чалышаджакъмыз.

Арбийлер чалыштылар, Ахтем исе текмиль шашма-лады. Анълашылды ки, оларнынъ бу лакъырдылары шакъа дегиль экен. Демек, оны керчектен де ЦРУнинъ агенти беллейлер. Бунда бир янълышлыкъ бар. Оны башкъасы беллейдирлер. Буны насыл этип анълатмалы? Насыл этип?!

Ахтемнинъ юреги сыкылды, шимди айтмакъ керек олгъан пек муим сёзлерни къыдырды. Эбет, айтмакъ, анълатмакъ керек. Амма онынъ юрегини авлюктирген, мийине къоркъу берген фикирлерини анълатыджы сёзлер къаякъкъадыр гъайып олгъанлар. Ахтем мийини къарыштырып, аджеле суретте о сёзлерни къыдырды. Бирден о ЦРУнинъ не олгъаныны унутты. Биле эди, бутюн бу кунълер девамында биле эди, амма шимди унутты. Оны хатырлап оламаса, башкъа бир шей айтып оламаз. Бу ЦРУ онынъ мийиндеки фикирлерининъ, сёзлерининъ энъ огюне чыкъты ве башкъаларынынъ ёлуны къапатты. Башкъаларына ёл ачмакъ ичюн башта оны чыкъармакъ керек, мытлакъ чыкъармакъ керек. Башы ичинде фикирлер, сёзлер, суаллер ве даа бир такъым шейлер томалакъланып, киртлешип кетти. Эписи шу ЦРУ деген сёзининъ себебинден.

— ЦРУ не эди я?— деп сорады Ахтем къоркъа-пыса.

Арбийлер бири-бирлерине бакътылар, сонъра шакъылдап кульдилер. Кулер экенлер «аман да артист экен», деп ташладылар. Оларнынъ экиси учюнджисини «анълат шунъа» деген манада ишмар этти. Учюнджиси кулькюсини зорнен токътатыш:

— ЦРУ — бу Американынъ меркезий разведка идаресси, — деди, — иште, русча оны къыскаартып ЦРУ дейлер. Сен русча билесинъми?

— Билем.

— Ана шу идаренинъ къыска ады ЦРУдыр. Бир даа унуттым деме, кулерлер.

— Сени озьлерине мобилизлеген тешкилят акъкъыда сѣз кете...

— Э, шишип къалсын, шай десенъиз... — Ахтем кульди.
— Мен исем, банадан берли... — о кене кульди.

Бойле узакъ девам эткен кергин вазистте онынъ вуджуды ве руху ичюн энъ керекли шей кулькю эди. Эгер шимди кульмесе, окюрип агълайджакъ ве бунынъле эр шей гъайыш оладжакъ. Арбий адамлар онъа кульмеге ясакъ этмедилер. Аксине, онынъ кульгени оларнынъ ошуна кетсе керек, олар да йылмайдылар. Кимсе ясакъ этмеген сонъ Ахтем баягы вакыт хыхылдап, сыкъылып кульди.

— Энди анъладынымъ? — деп сорадылар ондан.

— Анъладым, — деди Ахтем.

Ахтем озюнинъ анълагъанындан гъаст мемнюн эди. Эгер шимди сорасалар, анълагъаныны косътермеге де азыр, амма олар, не ичюндир, пек аз сорадылар, бир къач кере «анъладынымъ?» деп сорады ве бунынъси къанаатлендилер.

— Анълагъан олсанъ, мынавы кягъытларгъа имза чек, бунынънен бу ишни битирейик, — дедилер.

Ахтем кягъытларгъа имза чекер экен, олар бир даа сорамагъанларына языкъсынды. Арбийлер, не ичюндир, мемнюн эдилер. Олар мемнюнликнен кулер экенлер Ахтемге де оларнен берабер кульмеге изин бердилер. Бераберликте кульмек даа хош эди...

Эки афтадан сонъ Ахтем озь шеэрине конзойнен къайтты. Балабан вагоннынъ биринджи ярасында о отура, тельден япылгъан чильтер чскили экинджи ярасында исе арбийлер булуналар. Булар оны сергъу япкъан арбийлер дегиллер. Булар ич бир шей сорамайлар. Ёлгъа чыкъаджакъта Ахтемге аш берди ве укол яптылар. Ахтем поездгъа минген сонъ тезден юкълады. О отургъан ерде ятмакъ да мумкюн эди. Иште, яваш-яваш янтайды ве юкълап къалды. О уяна, еринден туруп юре, аякъ ёлгъа бара, ювуна, аскер балалар демир чильтернинъ пенджересинден берген ашны алып ашай ве кене ятып юкълай. Ахтем тюшонмектен ёрулды ве эдиден сонъ бир шей тюшонмеге къарар берди.

Ахтем не къадар вакыт ёлда булунгъаныны бильмей. Поезд таныш шеэрге гедже кельген, о насылдыр юксек диварларнен сарувлы кениш азбарда уянды. Оны аман ичери алып кирди ве къатты кушеткагъа яткъыздылар. Ахтем шу дакъкъасы юкълап къалды.

Озю яшагъан шеэрге келип чыкъкъан сонъ Ахтемни айры бир одагъа къападылар. Москвадакисине бакъкъанда бу ода баягъы кениш ве яркъ, ортада кучюк стол ве курсю, стол устюнде чыракъ, кошеде-кровать, кровать устюнде тѣшек, ястыкъ. Москва апсхансининъ пусюрлигинден ве андаки аванынъ бедатлыгъындан Ахтем даима азаплана эди. Мында исе эр якъ темиз, джыйнакълы, тюрьме хызметчилери онынънен «сиз» деп лакъырды этелер.

— Шимди кене ятмакъ мумкюнми?— деп сорады Ахтем незаретчиден ве элинен кроватны косътерди.

— Ята билесинъиз, — деди шиммаиджа кельген адам вуджудына ярашмагъан назик давушнен. — Лякин, сабалыкъ емек кетиреджеклер, эйиси, оны ашап, сонъ ятынъыз, сизни кимсе раатсыз этмез.

Демек, шимди саба экен. Аनावы тѣпедски къыя рафлы пенджерен корюнген безылыкъ танъ ярыгъы экен. Танъ. Тезден кунеш догъаджакъ ве бу ода ичине де озъ нурларыны ёллайджакъ. Демек, эр шей эйиликке таба дѣне. Пусюрликтен темизликке кельди, тезден исе къаранлыкътан ярыкълыкъкъа чыкъар. Бу кадарлыгъына да шукюр. О, догъмуш шеэрде экен, демек, апайынен, балаларынен корюшир. Бельки активист Муслидин акъай да келир... Эбст, кърымтатарлар оны унутмазлар.

Онынъ вазиятиндеки бу денъишювлер эйиликтен делялет эди. Ахтем буны анълагъан сонъ, вуджудында хош бир ёргъунлыкъ ис этти ве стол янындаки курсюге отурды. Курсю инълеген киби сес чыкъарды, дерсинъ о устюндеки агъырлыкътан замет чекмекте эди. Стол устюндеки лампанынъ дѣгмисини басты — чыракъ янды. Эм тѣпедечыракъ, эм стол устюнде чыракъ. Демек, окъумакъ, язмакъ мумкюн оладжакъ.

Къапы ачылып, ичери незаретчи кирди. Элиндеки табакъ устюнде эки чанакъ ве бир стакан булунмакъта. Чанакъларнынъ бириде шорба, дигеринде боткъа, стаканда исе хошаф. Боткъа чанагъынынъ четинде эки кесек отъмек. Незаретчи табакътаки шейлерни стол устюне къойгъан сонъ:

— Буюрынъыз, — деди, чыкъып кетер экен иляве этти: — Бир шей керек олса, сонъ айтырсынъыз.

Ахтем не къадар вакъыттан берли инсанджа отурып, инсанджа ашамады? Алла билсин, амма шимди пск ач эди. Стол башына отурып, шорбаны ашап бакъты. О ба-

яггы лезетли ве сыджакъ эди, сонъ боткъагъа авушты — о да ойле, энъ сонъунда салкъын хошафны мемнюнликнен ичти. Емек биткен сонъ, къапы бетке бакъты, бакъкъанышнен къапы ачылды ве аралыкъта незаретчининъ башы корюнди.

— Энди савутларны алмакъ мумкюнми? — деп сорады о.

— Эбет, ала билесинъыз, — деди Ахтем.

— Даа бир шей керскми?

Ахтемни бойле къарардан зияде незакетли ве муляйым муамеле раатсызлай эди. Бельки о башкъа ердедир? Озюнинъ къаерде экенини бир кере даа сорап алмакъ керск. О незаретчиге бакъып:

— Айтчыныыз, къыйметли аркъадаш, мен къаерде булунам? — деди.

— Сиз Октябрьское шеэрининъ тюрьмесинде булунасыныыз. Не, сизге буны айтмадылармы?

— Айттылар, амма бу къадар незакетнинъ себебини бильмек мумкюнми?

— Насыл незакет? — деп сорады незаретчи.

Ахтем элинен ода ичини, ярыкъланып башлагъан пенджерени косътерди.

— Э-э, сиз сиясий мабюсинъыз, — деп кульди незаретчи. — Ёкъса, буны сизге айтмадылармы?

Ахтемнинъ башы ичинде салкъын бир нокъта пейда олды, о «зынъ-нъ» эткенге бенъзеген ссс чыкъарып турды ве бираздан гъайып олды. Ахтем вуджудында худжур бир энгиллик сезди.

— Ёкъ, айтмадылар, — деди Ахтем.

— Бу, сиясий мабюслер ханеси. Мен шу ханенинъ незаретчиси олам.

Бир къач йыллардан берли сиясий мабюслер олмагъаны ичюн ода бош тура, бизлер исе — биз дёрт кишимиз — бедава мааш ала эдик. Мына энди, шукюрлер олсун, сиз кельдинъыз, айлыгъымызны чалышып къазанырмыз. Иш-сиз отургъан вакъытларымыз ичюн де текъаран чалышайыкъ баре... — незаретчи мемнюнликнен кульди. — Сиз керек шейлерни айтынъ, чскинмень...

— Кягъыт-къалем мумкюнми? — деп сорады Ахтем.

— Кягъыт-къалем мумкюн, — деди незаретчи. — Мен шимди кетирирам.

Незаретчи къапыны сессиз къапатып чыкып кетти.

Ахтем хане ичинде бир озю къалды. Кеше яхшы чыракъ яна, пенджереден исе кунеш ярыгъыны аңдыргъан сарыджа шавле корюне.

Янъгъызлыкъ яман шей. Киши янъгъыз къалгъанда истеген шей акъкъында тюшюнип оламай, оны эписиңден зияде раатсыз эткен шейлер акъкъында тюшюнге медресе бур. Ахтем неге огърады? Не ичюн сиясий мабюс олды? Аркъадашлары къайдалар, энди не оладжакъ, не ичюн оны Октябрьское кетирдилер, энди къайда алып кетеджеклер, къорантасы, балалары не оладжакъ?...

Сонъсыз суаллер онъа бир керден келип япышты ве оларнынъ эр бири кендине джевап талап этерек, онынъ ёргъун къафасыны сарсытмакъта эди. Ахтемнинъ мийиндеки салкъын нокъта кене пейда олды, текъранчыкъ тельгениш турды ве гъайып олды. О гъайып олгъанынен: «Энди не оладжакъ?» деген дешетли суаль богъазыны сыкъты, сильтеп чекти, суйрекледди. О, ода ичинде о якътан-бу якъкъа сычрап, шу суальнинъ искенджесинден къуртуладжакъ олды, ама олмады...

Ахтем башыны эллери арасына алып кучлю сыкъты ве бир керден кийик сеснен къычырды. Ойле къатты къычырды ки, богъазыны сыкъып тургъан демики шефкъатсыз шей чильпарча олды. Онынъ узюльгениши ве парчалангъаныны Ахтем сезди биле, недир «зынъ-зынъ» этти, недир шылтырады, недир тасырдады, анавы салкъын нокъта исе бирден абдырады, бир якъындан дигер якъына авдарылды ве тынчланды.

Ахтем къальбинде бир енгиллик ис этти. Ойле енгиллик эди ки, тап озю шашып къалды. Эр шей айдын ве ачыкъ, эр шей белли. О не ишлегенини де, не ишлейдженини де биле. Ойле ачыкъ биле ки, даа деми бу къадар раатсызлангъанына озю де шашып къалды. «Я раббим шукюр, — деди о ичинден. — Санъа бинъ кере шукюр, мийиме шууръ, юрегиме тессли бердинъ. Мен, эндиден сонъ, бир шейден къоркъмам ве ич бир шейни гизлемем. Догъру джевап эр вакъыт догъру ола, шимди де, юз йылдан сонъ да. Тек догъру сёйлемек керек. Эр шейни тамам олгъаны киби айтмакъ керек.»

Ахтем бутюн олып кечкен шейлерни бутюн тафсилатларынен хатырлады. Бунынъ ичюн онъа бир дакъкъа, бельки бир сание керек олгъандыр. Амма эр шей озь срини тапты...

Ода ичиндеки адамлар оны тутаджакъ, отуртаджакъ олалар. Пек мукъайт давраалар, эм устьлерине беяз халат, башларына беяз къалпакъ кийгенлер.

— Сизге бир шей керекмейми, Ахтем Халилович? — деп сорады оларнынъ бири ве Ахтемни яваш-яваш итеп кроваткъа отуртты. Ахтем о адамнынъ арскетлеринден ятмакъ керек олгъаныны анылады ве ятакъойды.

Безъ халатлы адам онынъ козьлерини ачып, керип бакъты, набызыны тутты, даа бир шейлер япты, сонъра янындакилерге бакъып:

— Шубеленмеге, раатсызланмагъа эсас ёкъ, — деди.

Ахтем ода ичинде адамлар чокъ экенини корип шашты.

— Бу адамлар мында не ишлейлер? — деп сорады къатий даушнен. — Не, олар да сиясий мабюслерми? Бу ода месимки, олар башкъа одаларгъа чыкъсынлар!

Адамлар тез-тез юрип чыкъып кеттилер.

— Сиз деми не ичюн яман-яман къыгчырдышъыз? — деп сорады незаретчи. — Не олды?

— Озиум шай, — деп кульди Ахтем. — Мышавларны бир къоркъузаим дедим. Барсын, абдырасынлар... озь одаларына чыкъсынлар, мында келип толуммагъа аджет ёкъ... кетсинлер!... Э, керчек, манъа лютфен бир фильджан къара къаве кетиринъиз.

Незаретчи шашып къалды.

— Чюнки мен сютлю къаве ичмейим, — деди Ахтем онынъ шашып тургъаныны корип. — Эки кесечик шекер де...

— Шимди кетирим, — деди незаретчи ве абдырап чыкъып кетти.

Ахтем кучъ-гъайретке толгъан бир алда бутюн япкъан ишлерини язма шекильде беян этмесе азырланды. Кунъ бою ода ичинде юрди, отурды-турды, тютюн истеди-амаан кетирдилер. Кетирген сигарлары адджы эди, бир къач кере чеккен сонъ, тююлип-богъулып оксюрди.

Ахтем эп тюшюне. О пек муим бир вакъиа арфесинде тургъаныны аялай. Шимди онъа фикирлерини шизамгъа чекип алмакъ керек. Олар исе низамгъа чекильмек истемейлер, эп къайдаларгъадыр ашыкъалар. Бири кельгенинен дигери кете. Токътамайыш кете-келелер. Бу насыл шей? О шимди язаджакъ олып тургъан фикирлерини бирден унута, сонъ башкъаларыны хатырлай. Башы ичинде чешит фикирлер уймелеше, гъурнадаи фышкъырып акъкъан сув киби къайнашалар. Ахтем башыны эллери арасына алып сыкъты ве бар сесинен къыгчырмакъ истеди. Бу арада башындаки салкъын нокъта яваштан чалкъанды, дерсинъ, укюмдар бир янбашындан дигер янбашына айланды ве бунынънен эр шей озь ерини тапты, фикирлер чапкъалавдан токътадылар. Мийи айдынлашты. Юрегинде къабармакъта олгъан менлик дуйгъусы эр шейни бастырды. Ахтем къатий арекетлернен стол башына отурды ве азып башлады.

«Мен, Октябрьское шезри автобазасынынъ механиги

Ахтем Халилов, ЦРУ агентлеринен багъ туткъанымны танийым. Асылында мен оларнен багъ арамадым, олар менимнен багъланмакъ истедилер. Дейджегим, тешесббюс олар тарафындан олды. ЦРУ агентлери менден кърим-татар халкъынышъ вазисти акъкъында сорадылар. Мен бу халкъынышъ чекишесяткъаны, хорланаяткъаны акъкъында айттым. Олар: «Ярдым этермиз, даянышъыз» деп ишандырдылар...»

Ахтем чокъ язды, ёрулды, фикирлери кене сычрашып башладылар. Ниает, язмакъташ токътады. Шимдилик етер, къалгъаныны сонъ язар.

Незаретчи уйлелик аш кетирди. Ахтем иштианен ашагъан сонъ, кроваткъа созулды. Юкъламакъ истемей. Эп озъ алыны тюшюне. Эбет, шу ЦРУнен багъланып янълыш япты, гъалиба. Энди, эписини анълатмакъ керек. О, насыл этип анълатыр?

Ахтем бир кереден апайыны ве балаларыны хатырлады. Оларны бир керечик коръсе яхшы олур эди. Бельки апайы бир шейлер айтыр, анълатыр эди. Балачыкъларыны къучакълар эди. Олар да оны сагъынгъандырлар. Къызчыгъы Шазие тамам онынъ анасынынъ озю. Козъчиклери де, сачлары да анасынынъкине ошай. Огълу Бахтияр исе онынъ озюне бенъзей... Эх, оларны бир кере коръсе эди...

Ахтемнинъ Октябрьское шеэрини кельгенининъ учюнджи куню соргъу башланды. Соргъу одасы узакъ дегиль. Незакетли незаретчи Ахтемни о ерге озгъара ве озю къапынынъ артында къала. Соргъу биткен сонъ кене оны даимий одасына озгъара. Тефтишчилер Ахтемнинъ язгъан анълатувларыны алдылар, амма бир шей демедилер. Соргъу вакътында исе эр шейни текрар-текрар сорайлар. Ахтем ёрула, тёнъюле. Бир кере къорантасынен корюшмеге изин сорады. Апайы Зеранен акъыл танышса гузель олур эди. Ахтем анълап оламагъан бир чокъ шейлерни апайы бир тынышта анълатыр эди.

«Тефтиш битмегендже корюшмек мумкюн дегиль» дедилер. Чалышкъан еринден исе иштен чыкъарылгъан, чюнки бойле телюкели адамнынъ ойле ерде чалышмасы мумкюн дегиль экен. Тефтиш исе девам эте. Тефтишчилер айны бир шейлерни чешит кунълерде чешит тюрлю шекиллерде текрар-текрар сорайлар. Сорайберелер. Сонъ, эписини язып алалар. Кетеджекте исе Ахтемнинъ озюне имза эттирелер. Айткъапларындан къайтмамасы ичюн бойле япа экенлер.

Ахтемнинъ мийиндеки анавы салкъын нокъта къыбырдап алгъанынен эр шей денгъише. О бирден джанлана,

джоша, вуджудында мисльсиз кучь-гъайрест ис эте, адамлар, хусусан анавы, соргъу сорайды, шамекке бенъзеген бурюшюк юзьлю адамлар онъа кулюнчли ве аджныкълы олып корюселер, оларнынъ суаллерине, валлаи, аджыгъанындан джевап бере. Оларнынъ джиддий тавуриен ыдырышгъанларыны корип, куледжеги келе, кимерде исе лакъырды эснасында кулип йибере. Мына шимди де ойле олды. Делиге бенъзеген бу беш адам онынъ насыл этип ЦРУ агенти олгъаныны, оны бунъа не меджбур эткенини, шимди бу якъанына пешман этип-этмегенини сорайлар. Ахтем оларгъа бакъып йылмайды. Сонъра бу гъарип адамларгъа ярдым этмек истеп, эр шейни олгъаны киби айтып башлады. Баштаки соравларда не ичондир унутылып къалдырылгъан тафсилятларны хатырлады.

— Мен халкъымны пек севем ве пек аджыйым, — деп башлады Ахтем. — Чокъ вакъыткъадже онынъ ичон бир шей япып оламадым. Онынъ чекшишкенини, хорлангъаныны корьгенде исе юрегим яна. Мен та бала экенде-биз о вакъытта Озбекстанда яшай эдик-мектепте балалар мени саткъын деп эриштире эдилер. Биз футбол ойнагъанда мен эр кестен чокъ тырыша эдим, эгер барып да мен янъылсам ве ракъибим топны менден чекип алса, аркъадашларымдан бир де-бири: «Не, оларгъа сатылдышымы?» — деп къычыра эди. Мен бойле сёзни эшиткенде юрегим санча, вуджудым сыжъыла, тарифленмейджек рухий азапларда къала эдим. Атта бир кере мектепте тахта яшында джевап берип оламагъан балагъа, эр кес киби, мен де ярдым этмек истеп, о бильмеген шейни яваштан фысылдап айттым: пакъыл-шейтан, янълыш айткъаным. О бала меним айткъанымны текрарлады, олжа исе чырайыны сытып: «Эки! — деп хытап этти. Сонъра о экини журналгъа язар экен, — саткъынларнынъ айткъаныны текрарласанъ даима шойле олур», — деп сомурданды. Мен ер астына кирип кетмеге азыр эдим. Мен дёртгюнджи сыныфни битирген сонъ бу якъларгъа кочтик, иште, татар «саткъын» деп алчалтылмагъан ер къыдырып, бу якъларгъа кельдик. Амма кърымтатар къаерде олса да хорлана экен. Кърым-татарлар анда кочелер, мында кочелер, амма «саткъын» лагъабы оларны эр ерде келип тапа. Адамлар исе бу игренч ве алчатыджы лагъаптан къачып къуртуладжакъ олалар... Эр не исе де бизим халкъ сюргюн олунгъан ерлеринден кеткенлерине шукюр эте эдилер. Эбет, бу ер Кърым дегиль, амма Кърымгъа якъын. Иште, кунълер кечти...

Ахтемининъ Озбекстанда кечкен балалыгъы бир тюш киби эди. Краснодар улькесине кельген сонъ окъувыны рус

тилинде девам эттирди. Орта мектепни битирген сонъ ордуда хызмет этти, сонъра механика мектебине кирди, оны да битирген сонъ, озю яшагъан ердеки ири автобазагъа ишке ёлладылар. Иши яхшы, меракълы, мундериджели. Белли дереджеде фикир кергинлиги талап эткен иджадий иш.

Ахтем эвлени. Онъа чалышкъан еринден азбарлы эв бердилер. Къызы ве огълу догъды. Табиат, бутюн ишанлыкъыны озъ къаиделерине бойсундыргъаны киби, оларны да озюне бойсундырды. Олар озьлериндже бахтлы эдилер. Тек миллий акъсымлавлар, ватапсызлыкъ дуйгъусы, балаларыны ана тилинде лаф этип олмаювы бу бахткъа аджджылыкъ къата эди. Лячаре, яшамакъ керск ве олар да дигер ватапдашлары киби яшай эдилер. Ахтем эр вакъыт халкъ топлашувларына бара, миллет иши ичюн эль сырасы акъча бере, кърымтатар меселеси бир кунь ола чезиледжегине ве олар да озъ юртларына къайтаджакъларына умотнен яшай эди. Иште, мына шу активист Муслидин акъай оны Москвагъа кетиджилер арасына къошкъан сонъ эр шей денъишти. Ахтем аджеле суретте отпуска алды ве озъ шеэриндеки кърымтатарларнен берабер Москвагъа кельди. Мында кельген сонъ юзлернен кърымтатарлар имзалагъан чешит тюрлю мектюплерни, мураджаатлары чешит тюрлю тешкиятларгъа теслим этип башладылар. Ахтем бутюн вакъыт аркъадашларынен берабер олды. Олар якъан ишке гъайретнен къошулды... Сонъ оларны вокзалда милициялар тутып алып кеттилер. Анда оларны чапкъышлар, зыпкъышлар, хырсызларнен берабер туттылар. Олар Ахтемге саташаджакъ олдылар, амма атик Зеврий деръал озюни косътерди. Башталары да миллет иши ичюн тюрьмелерде отурып чыкъкъан Зеврий зыпкъышларыны базыларыны силиштирди, базыларынен оларныны озъ тиллеринде лакъырды этти.

Гедженинъ бир вакъытында незаретчилер келип, Зеврийни алып кеттилер. О тап саба ачылгъанда кельди. Чырайы солгъун ве ёргъун эди. О Ахтемни яныша келип отурды ве деръал томалакъланып ятты. Ахтемни «не олды, хайырлымы?» деген суалине къаршылыкъ оларакъ Зеврий ойле терен кокюс кечирди ки, Ахтем тап къоркъты. Къая киби къавий Зеврий, дефаларджа тюрьмелерде отурып чыкъкъан ве озюнинъ айтышынджа, даа да отурмагъа азыр олгъан метин Зеврий бир къач саат ичинде башкъа адамгъа чевирильген. Оныны тегерск къара козьлеринде языкъсынув, джесаретсизлик корюне, топ киби сычрап тургъан вуджуды услупсыз чувалны анъдыра.

Котеклеген олсалар керек, деп тюшонди Ахтем ве Зеврийге бакъты: онынъ ич бир еринде котек, я да зорбалыкъ алямети корьмеди.

Ахтеми дешет басты. Энди оны да чагъырыр ве Зеврийге якъашларыны онъа да япарлар. Ич олмадым, бунынъ не олгъаныны билип алмакъ керек.

— Зеврий, эй Зеврий!

Зеврий козьлерини юмып, томалакъланып ята ве тосат-тосат ынърана.

— Зеврий дейим санъа! — деп кычырды Ахтем ве оны тюртти.

Зеврий зорнен козьлерини ачты, дерсинъ, пек юкъусы келе эди.

— Не? — деп фысылдады Зеврий.

— Зеврий, санъа не яптылар?

— Къайда, кимлер?

— Анда, сени гедже алып кеткен сонъ бир шейлер сорадылармы, ёкъса бир шейлер яптылармы?

Зеврий козьлерини акъайтып, шашкынлыкънен Ахтемге бакъты, сонъра къарыкъ сеснен:

— Къайда? — деп сорады.

— Къайда деп сорайбергенинъ не хияр! — деп ачувланды Ахтем. — Къайда олгъаныны мен къайдан билейим? Гедже сени экими-учьми адам келип алып кетти...

— Сонъ?...

— Сонъ, саба къайтып кельдинъ.

— Сонъ?...

— Сонъ, бу ерде эшилип ятасынъ ве бир шей чакъмайсынъ.

Зеврий яткъан еринден туруп отурды, этрафкъа бакъынды. Зыпкъынларнынъ сайысы баягъы эксильген. Гедже оларнынъ базыларыны алып кеттилер. Къалгъанлары исе тапчанлар устюнде ятып юкълайлар.

Зеврий къайда экенини ве не олгъаныны анълады. Къоркъунен Ахтемге бакъты:

— Ишлер къартоп, — деп фысылдады. — Яваш лакъырды эт, эм де тек татарджа айт, оларнынъ элиси юкъламайлар...

— Не ичюн шай дейсинъ? — деп фысылдады.

— Булар зыпкъынлар дегиллер, булар бизни денъейлер. С-с-с, сакът ол.

Олар фысылдашып лакъырды эттилер.

— Зеврий?

— Не?

— Сен не ичюн ишлер къартоп дединъ? Не олды?

— Мен эки кере учер йыл тюрьмелерде отурып чыктым да, акылым кирмеди, кярдаш. Мындаки ягъмаларнын эписини билем беллей эдим, амма бир шей бильмей экеним. Эх, энди кеч олды...

Зеврий ынъранып-ынъранып еринден турды. Онын бутюн вуджуду салпырап кялган эди. Ахтем онын кърсагы олганыны сезмеген эди, шимди кърсагынын ашасы кярпыз киби тос-томалак экенини корип шашты. Зеврий эллерини яйып керильди, эснеди ве пек аджышыкылы сес чыкырып ынъранды.

— Ахтем, мен биттим,— деди тюшкюн давушпен.— Мен тюрьмелерде алган дерслеримни бир къач дакыкыагъа унуттым ве яндым.

— Зеврий, мырт-мырт дегендже не олганыны айт, шимди мени де чагырырлар... Мен не ишлемек ве озюмни насыл тутмак кереким? Айтып анълат.

Зеврий Ахтемнин яныша даа да джылышып отурды ве агызыны онын къулагына якын кетирип фысылдады:

— Акылында олсун, сени ташлап йибере билелер.

— Къайда?

— Анда, къаранлыкъта... бир шей корюммей, мени исе апансыздан ташлап йибердилер.

— Сени не, котерип кете эдилерми?

— Э.

— Не ичюн?

— Бир эндек киби бир шей расткельди. Коридор ичи яры къаранлыкъ. Мен кечмейджек олдым, олар мени котерип кечиреджек олдылар ве бирден озюмни эндекнин тюбюнде корьдим. Насыл йыкылганымы бильмейим. Мени котерип кетелер белледим, асылында йыкыла экеним.

— Пек яман урулдынмы?

— Пек яман дегиль, бир дакыкыада сонъ кялкътым, амма бутюн вуджудым ичтен сарсылды. Инсан омюринде не къадар кере йыкылса да буны омюринде текъран эвельдже анълай ве вуджуду сыкылып етиштире, я ич де анъламайып йыкылса не олур?... Сен бунъа мукъайт ол.

Зеврийнин козьлери яшланды. Жебинден явлугыны чыкырып, козьлерини сильди, арды-сыра кокюс кечирди.

— Мен гяфлет кялдым, Ахтем, сен мукъайт ол, бизимкилерден башкъаларны корьсенъ, оларгъа да анълат...

— Насыл этип?

— Эгер оларны котерселер, бильсинлер ки, йыкытыра билелер.

— Бильмекнинъ озю естерликми?

— Бильмекнинъ озю естерлик. Эгер адам бильсе-бу кьоркьуучлы дегиль.

Олар сустылар. Балабан оданынъ диварлары тёпедеси чильтерли пенджерен тюшкен акъчыл нурларнен ялдызланды. Анда-мында тыгырып яткъан зыпкъынлар уянып башладылар. Олар энди багъырмай, сёгюнмей, саташмай эдилер. Демек, тюневий саргъуш эдилер. Бетлери шишкеп, усть-башлары урян-пурян адамлар кениш камсранынъ бир кошесинде бири-бириге сыйыкыш отургъан Ахтемнен Зеврийге шашкышлыкънен бакътылар. Оларнынъ бири тишлери арасындан шырт этип тюкюрди ве: «Мышавы Къазан оксюзлери аля мында экенлер», — деп ырджайды. Эппи вакъытта сонъ экинджиси сёйленди: «Олар меним козьлеримни къамаштыралар, бир аля-уля япайыкмы?» — «Керскмей, — деди учюнджиси ве Ахтемге таяшып отургъан Зеврийге тикилип бакъты, — Оларнынъ аля-улясы энди чыккъан».

Зыпкъынлар насылдыр тюркиони кычырып йырлады, сонъра къапыны урып башладылар. Къапы ачылды ве незаретчи оларнынъ эписини сёгип, итеклеп алып кетти.

Одада кимсе олмаса да Зеврий эп фысылдап сёйленди.

— Ахтем, сенинъ ёлунъ узакъ, онынъ ичюн терен нефес ал.

— Не ичюн шай дейсинъ?

— Олар энди менимнен огърашмазлар. Меним ишим битти.

— Насыл олып битти?

— Мени тезден чыкъарырлар, сонъра хастаханеде ятарым... Умумен, бундан сонъ яваш-яваш кетерим.

— Къайда кетерсинъ?

— Кельген ериме.

Ахтем патлайзды.

— Олян, анълатып айт шуны! — деп кычырды. — не ичюн мен эр бир сёзни сенинъ ичинъден кельпединнен чекип алмакъ кереким?

— Къызма, — деди Зеврий. — Къызма. Шимди анълатырым. Бойле этип тюшкен адамлар, адетте, чокъ яшамайлар. Мен буны биле-биле гъафлет къалдым...

Ахтем бир шей анъламады. Насыл чукъур, не ичюн онынъ ичине йыккъылмакъ керек? Шу куню уйлеге якъын Ахтемни соргъугъа чагъырдылар. Онынъ ким экенини ве къайдан, не ичюн кельгенини сорадылар, яздылар.

Ахтем озюнинъ къабаатсыз экенини бильгени ичюн арткъач эеджанланмады, кьоркъмады. О, бу ерден къолай-

лыкънен чыкъмайджагъыны, чыкъкъан сонъ исе яшайшы башкъа тюрлю оладжагъыны биле. Бунъа озюни рухан азырлады, демек, абдырамамакъ керек.

Биринджи соргъудан Ахтем яхшы кечти. Соргъудан сонъ оны башкъа камерагъа къападылар ве о Зеврийши бир даа корьмеди. Энди о кучюк камерада бир озю яшай. Йымшакълыкънен башлангъан соргъулар эп кергинлештилер. Энди суаль берген сонъ, джевабыны беклеп отурмайлар, артындан акъаретлев, алчалтув сёзлери тиркеле.

«— Мухтерем саткъын эфенди, сиз 1941 сенеси догъгъансынъыз. Айтынъыз эгер бабанъыз дженкте олса, сиз бу сенесе насыл этип догъа билесинъыз?»

«— Татарларнынъ козьлери къара ола, сизинъки исе мавы, бу насыл шей? Умумен, бойле келишиксиз йылда догъгъан кърымтатарларнынъ козьлери ешилъ, кок, мавы ола, эбет, анълашыла».

Ахтем апълады ки, оны къоздурмакъ, ачувландырмакъ истейлер. Онынъ исе ачувы кельмей. Бунъа озю де шашып къалды. Соравлардан бош олгъан вакъытларда кимериде юкълай, кимериде кърымтатар халкъынынъ такъдири акъкъында тюшюне. Хаялында онларнен йыл арткъа къайта ве меселени пек къолайлы чезе. Йыллар артында къалгъан залым адамлар озь янълышларышы бир керден анълай, кърымтатарны бир сёзсиз юртуна къайтара ве бир де ондан афу истейлер. Ахтем озь халкъынынъ такъдири акъкъында башкъа тюрлю, джиддий тюшюнеджек олып тырыша, амма олмай, эписи бир, хаял оны фантастика тарафкъа алып къача. Анда, о тарафта, эр шей къолайлыкънен ве олдукъча адалетли бите.

Бир кере Ахтем эки незаретчининъ арасында улькюн ве узун коридор бою кетесъкъанда огюнде кучюджик чукъур корьди. Чукъур терен дегиль эди. Бу коридордан эр куш кече ве бу чукъурны корьмей эди. Ёкъса о башкъа коридормы экен? Эр не исе де чукъур терен дегиль эди. Ахтем къоркъмайып атлады ве домп этип терен чукъурнынъ астына тюшти. Тюшкенинен меселени анълады. Бу, анавы Зеврий айткъан чукъур олмалы. Йыкълангъанда пек къатты урулгъан олса да бир ери агъырмады. Ериден турды... гъалиба онъа ярдым эттилер. Къыскасы, Зеврий айткъан весвесели шейлерни дуймады ве тезден бу вакъианы унутты.

Ахтем кушлерни шашырды. Мында о незаретчилерден ве тефтишчилерден гъайры кимсени корьмей, кимсепен къошушмай. Бинанынъ ве камеранынъ ичиндеки ава пек агъыр. Кимерде оны ярым саат къадар авагъа алып

чыкчалар. Бу гедже ола, о маальде де озюнинъ сакъчыларындан гъайры кимсени коръмей.

Ахтем эр куш олгъан сорауларгъа ве къаба сѣзлерге алышып башлады. Адетте пек чокъ юкълэй. Уяныкъ олгъан вакъытларында исе юкъусурап юре. Бу ерини агъыр къокъусы онышъ бутюн вуджудына сыгып къалгъанышы, бир чаре этип ювунса, темизленсе яхшы оладжагъыны анълай, амма кроваткъа яткъан сонъ эр шейни унута ве юкълэп къала. Кимерде, соргъу вакъытларында биле оны юкъу баса, дешетли къабаатлавлар къаршысында ачувланаджагъы, къоркъаджагъы ерине бирден юкъусырай ве отургъан еринде къангып башлай.

Эппи вакъыттан сонъ Ахтеми арбийлерге теслим эттилер. Ахтем буъа къуанды, чюнки арбийлер нисбетен незакетли даураналар. Сѣгюнмсей, къычырмай, кимерде исе достча лакъырды этелер. Ахтем баягъы тынчланды. Шай исе де онынъ вазieti кет-кете джиддийлешти, устюне къойылгъан къабаатлар яваш-яваш чокълашты ве тап сонъунда кене анавы меселе— ЦРУ келип чыкъты. Ахтем— бу якъан ишлеринишъ эписини шу ЦРУнинъ авалесинси, совет къурумыны тюбю-тамшырындан къопармакъ макъсадынсн япа экен.

ЦРУ акъкъында лакъырды кеткенинен Ахтем кене шашмалап башлады. Ойле айтса да, къайли олмайлар, соргъу эп кергинлеше, олар сорагъан шейни тапып айткъандже Ахтем баягъы терлеп-фышнай. Соргъуда беш киши иштирак эте, Ахтем саатлеринсн аякъ устюнде туруп, оларнынъ эр бирининъ суалине тез ве ачыкъ джевап бермек керек. Онынъ къаршысында беяз чыракълар яна ве оларнынъ ярыгъы онынъ козьлерине догърултувлы ола. О чыракълар базап узакъ вакъыт янып тура ве Ахтемининъ козьлерини къамаштыралар. Беяз нур козьлерининъ ичине кире, козь къапакъларыны къапатып да ондан къуртулмакъ мумкюн дегиль. Ахтем тургъан еринде терлей ве къалтырап башлай, саллана, сачмалай, амма соргъу эп девам эте.

- ЦРУ агентлсринен насыл багъландынъыз?
- Олар сизге не ишандырдылар?
- Олар сизге насыл вазифелер авале эттилер?
- Сиз о вазифелерининъ ангисини эда эттишъиз ве ангисини эда этмединъиз?

Суаллер чокъ, оларнынъ эписи бир шейнен-шу огъурсыз ЦРУнен багълы. Ахтем ЦРУнинъ не олгъаныны анълады, амма онынъ адамларынен насыл багълангъаныны, олардан насыл вазифелер алгъаныны ве башкъаларыны

хатырлап оламай. Тюшюнди, тюшюнди ве ннает, бираз хатырлады. О текяран хатырлагъанышен вазист йымшады. Энди онъа кычырмайлар, йымшакъча сессен, муляйимдже аэикнен лакъырды этелер. Анавы безь чыракълар сэндирилди. Ахтем «Ёрулдым» десе, соргъуны деръал токътаталар.

Ахтем Халилов оны эр якътан сарып алгъан чыкъымсызлыкъ ичинде бир чаре тапкъан киби олды. Бу онъа къойылгъан къабаатны ташымакъ эди, бу ёл онышъ вазитини енгиллештире. Бу ёлнен кетерек, о къорантасышен, балаларышен, ватандашларышен корюшеджек. Корюшке иде исе эписини айтыр, аяълатыр. Озь адамлары оны аяъларлар, онъа ишанырлар...

Шай этип, Ахтем Халилов фелекнишъ бир чэмбериден кечти ве буюк вагон ичинде бир къач кунъ ёл юрип, озю яшагъан шеэрге келип чыкъты. Аджеми йигит бу фелекнишъ чэмберлери огде даа чокъ экешиден хаберсиз эди. О пайтахтта эки афта тюрьмеде отурды ве эки афта девамшында чешит суаллерге джевап берди. Озю яшагъан шеэрге кельген сонъ исе суаллер, соргъулар яшъыбаштан башланды, дерсинъ, о эки афта девамшында агъызына сув алып отурды ве шимди лаф этип башлады. Яшъы ердеки яшъы тештишчилер Ахтеминъ: «Мен анда эр шейни айткъан эдим, эписини язып алдылар», деген сёзлерине къулакъ асмадылар. «Бизге бир шей айтмадышъыз, суаллерге джевап беринъиз», дедилер. Иште, шимди Ахтем бир заманларда олгъан, бир заманларда хатырлангъан ве шимди кене хатырлашмасы керек олгъан худжур вакъияларыны нисбетен кенишдже икяс этмекте. Икяс этер экен, озю де джошты, икяс этилеяткъан вакъияларыны ичине кирип кетти...

* * *

— Башта мен оларны коръмей, амма сеслерини эшите эдим, — деп башлады о икяесиши. — Олар менле къоушыр экешлер, данма манъа теселли бере, тезден эр шейнишъ яхшы оладжакъыны, бунышъ ичюн исе сабыр этмек ве оларнышъ сёзюнден чыкъмамакъ керек экешини айталар. Мен оларнышъ фикирлеринен разы олдым... Эбет, тезден бизге ярдым этеджеклер, кърымтатарлар ваташларына къайтаджакълар, умумен, сюрьгюн олуыгъан, хорлангъан бутюн халкълар бахтлы оладжакълар. Бунышъ ичюн сабыр этмек ве оларнышъ укюмини беклемек керек экен.

— Сиз оларнышъ лакъырдышыны насыл этип эшите эдинъиз?

—Э, бу тесадюфен олды. Мен бир керс тюкяндан радио ичюн батареялар сатып алдым. Олар меним джебимде эдилер. Эвге кельгенимнен радиомны алдым ве кьойларны тарлагъа айдап чыкътым. Адетте, иштен кельген сонъ, кьойларны янашамыздаки тарлагъа айдап чыкъа ве текъ-ран отлатам, озюм де шу ерде кезинем, радио динълейим, тюшонем. Эм динълеп, эм тюшонмеси хош келе. Дейд-жегим, анда радионынъ батареяларыны денъиштирдим, къурдым ве бир керседе оларнынъ сеслериши эшиттим.

— Радиоданмы?

—Эбет, радиодан. Олар башта фысылдап лаф эттилер. Сонъ, мен анымда кимсе олмаганыны айткъан сонъ, багъырыпджа лакъырды эттилер.

— Не дедилер?

— Келирмиз, ярдым этермиз, дедилер. Бекле бизни, мытлакъ келирмиз, дедилер. Сен эр акъшам бизлерни бекле, дедилер.

— Анги тильде лаф эттилер?

— Эбет, рус тилинде. Амма, -кимерде, сонъундан, кърымтатарджа да айта эдилер...

— Сонъ, девам этинъ.

— Мен эр кунъ акъшам устю эвимиз янындаки тар-лагъа чыкъам, кьойларны отлатам, озюм исе радионы динълейим. Кимерде олар деръал алякъа багълайлар, кимерде исе, бир шейлерден сакъынсалар керек, меним чагъырувыма бакъмадан, лям-мим демейлер.

— Не деп чагъырасыныз?

— Мен энди унуттым, акъылыма тюссе айтырым.

— Бутюн вакъыт радио вастасынен алякъа багълай эдинъизми?

— Ёкъ,— деди Ахтем,— сонъки вакъытларда корюшип башладыкъ, яни манъа адам ёллай эдилер.

— Сёйленъ, сёйленъ, насыл корюштинъиз, олар сизге не дедилер, сиз оларгъа не дединъиз?

— Мен пек ёрулдым,— деди Ахтем.

Онынъ чырайы агъаргъан, эль-аякълары къалтырай эди. Тефтишчилер бири-бирлерине бакъып алды ве со-гъунынъ девамыны ярынгъа кечирдилер.

* * *

Айланыр куню Ахтем икяесини девам этти:

— Мен оларнен радио вастасыле къонушкъан вакъыт-та:«Сиз къайдасынъыз? Корюнинъ!» дедим. Олар:«Кокке бакъ», дедилер. Башымны котердим: кокте, тамам мени

башым устюнде насылдыр самолёт айланмакта эди. Самолёт де эне, де юкселе. Аньладым ки, олар самолёт-пыш ичиндилер ве мешимле андан турып кьонушалар.

Бир кересинде «адам ёлладыкь, кьаршылап алынъ» дедилер. Оларнышъ адамы экинджи кушо буюк демир машинасен, яни самосвал машинасен тарлашынь кенарына келип токьтады. Машина ичинден чыкькьан адам меним яшыма келип, ал-эвал сорады, сигар якьты, сонъра машинашынь кабинасына отурып, онышъ когертесини ко-терди, андан бир такьым шейлер шувулдап ерге тюшти. Агент маъза козьлеринен ишмар этип, о шейлер арасында-ки эки батареяны косьтерди ве: «Мен кеткен сонъ алыр-сынъ, оларнышъ ярдымынен эр шейни эшитирсинъ», деп фысылдады ве машинасыны айдап кетти.

— Сиз о адамы, яни агенти насыл таныдышъыз?

— Э, олар маъза насыл танымакьшы айттылар. «Он бир!» дедилер.

— Яни?

— Яни самосвал машинасы юкюни бошаткьан сонъ шофёр йигит онынъ когертесини балабан чёкюшен он бир кере ураджакь. Мен бушъы дерьал аньладым...

— Анджакь он бир кере?

— Анджакь он бир кере. Мен сайдым ве тек бундан сонъ оны таныдым.

Сонъундан исе мен о батареялары белиме багълай, устюме быджакь кие ве оларнынъ теллерини якьамдан чыкьтарып, сачларым арасына сакълай ве акъшамлары тарлагъа, кьой отлатмагъа чыкьа эдим. Кокте самолёт, кимерде исе вертолёт корюнгенинен яваштан сёйленип башлайым...

— Не дейсишъыз? — деп сорады тефтишчилернишъ бири.

— «Мен динълейим, мен динълейим», деп айтам.

— Адынъызшы да айтасынъызмы.

— Эбет, мытлакь, «мен Ахтем Халилов олам, динъ-лейим», деп башлайым.

— Сонъ, олар не дейлер?

— «Алынъ насыл, Ахтем?» деп сорайлар. Мен исе «алым пек ямац, кьрымтатарлары хорлайлар, ватап-ларында яшамагъа изин бермейлер», деп айтам: «Мустафа джемилевин кене кьапагъанлар. Башкьаларны да... дейим». Олар маъза «хаберимиз бар, даян Ахтем, сабыр-эт, — дейлер. — Ватаандашларыньа айт, сабыр этсинлер. Тезден ярдым келир... »

— Сонъ... даа не дей эдинъыз?

— Ватандашым Муса Мамут озюни якъкъан, чонки онынъ къорантасыны КГБ пек чекиштирген ве экинджи кере сюрдюон этмек истеген, дейим.

— Сонъ, даа не айтасыз?

Ахтем токъталды, тюшонди, кокюс кечирди.

— Эх, мен оларга эписини айтам. Олар ярдым ишандыралар... Мына, Айше Сеитмуратова деген къадын... бир чокъ чеккелевлерден, такъип ве акъаретлерден сонъ Америкага кеткен. Онъа аида ярдым этишъиз, дейим.

— Я, олар?

Ахтем ёрулды. Фышнап-фышнап нефес ала. Онъа графинден сув къуйып бердилер. Сувны ичкен сонъ бираз сертче давушпен девам этти:

— «Не дедилер? Не дедилер?» — деп сораибергенинъиз не я? Мен сизлерге анълатам да. Бизге тезден ярдым келеджек. Бизим халкъымызны эсареттен къуртараджакъ ве Ватанына къайтараджакълар.

— Неден къуртараджакълар? — деп сорады сергек Сагатовский юксек давушпен.

Ахтем индемени. «Не кутюр адамлар, айтылган шейни анъламайлар». Бу арада Аркадий Абрамович огюндеки кягытны окумакъта эди.

— Айттым да! — деп джскирди Ахтем.

— Эбет, эбет, — деди ашыкъып Самойлов. — Лякин сиз асабийленменъиз.

— Не? Сизинъ халкъынъызны бир шейден къуртармакъ керекми? Анълатып айтынъ! — деп чыйылдады кене Марсель Сагатовский.

Ахтем патлайзды.

— Олюмден, озюни якъувдан, тыш мемлекетлерге кетювден, арды кесилмеген такъип ве акъаретлерден!... — деп кычырды Ахтем.

— Яни сизинъ киби адамлардан, Марсель Сагатовский, — деди сувукъ давушпен Аллахвердиан.

— Сиз не манъа илише берсинъиз? Менден не истейсишъ я! — деп багъырды Сагатовский. — Уйкен тефтишчи аркъадаш, мен итираз этем, къатиен итираз этем. Бу бошбогъазны токътатынъ, манъа илише бермесин.

— Санъа илишеджегим келе, Марсельджан. Пек къаша-наджагым келе. Чарем олса, къашапыр да эдим.

Сагатовский атылып турды.

— Не демек истейсинъ манъа?

— Отур еринъе, отур, къардаш, санъа дегиль, санъа бу рутбени берген ве бойле вазифени авале эткен адамларга

кышанаджагъым келе. Амма да кутюр ве месулиетсиз адамлар экешлер.

Сагатовский агълайджакъ алда эди.

— Майор аркъадаш, мен итираз этем...

— Иште, чешит тюрлю суаллер берип, адамны шашмалатмакъ керекмей, — деди Самойлов. — Тефтиштен четке чыкъаятамыз.

Аркадий Абрамович Ванштейн протокол окъувдан токътап, башыны котерди ве:

— Вазгечинъ идданы, — деп джекирди, сонъра иляве этти. — Аллахвердиян, ишке алякъасы олмагъан лакъырдылар этильмесин. Коресинъыз де, меселе джиддий.

Аллахвердиян индемеди.

— Мен ишти къайгырам да... — деди агъламсырагъан давушнен Сагатовский. Кимсе онъа джевап бермеген сонъ тышып къалды.

Ахтем шишман Марсель Сагатовскийни биринджи кунъден бегенмеди. Лаф анъламай, токътамайып сорай бере. Шимди Аллахвердияннен Сагатовский арасындаки даванышъ манасыны пек анъламаса да Сагатовскийни тынчыктыргъанларыны сезип къуванды, мемнополюкнен йылмады.

Эр кес тынчлангъан сонъ Аркадий Абрамович сакин давушнен сорады:

— Сонъ, сиз озъ ватандашларыныызгъа бу акъта айта эдинъизми?

— Эбет, айта эдим, лякин бу фикирни манъа олар айткъаныны айтмай эдим.

— Не ичюн?

— Олар изин бермей эдилер. Багъымыз шимдилик гизли къалсын, дей эдилер.

— Ватандашларыныыз сизинъ лафларыныызгъа насыл мунасебет билдире эдилер?

— Базылары анъламайып джанлары агъыра, «мынавы индемезве энди сабыр керек олгъан», дейлер. Эбет, бизим халкъымыз арасында джаиллер чокъ, бу фикирининъ тюбюнсе этип оламайлар. Оларнынъ фикириндже аджелсе ве джесаретли арекет этмек, Ватан меселеси чезильмегендже бапкъа бир тюрлю меселенен огърашмакъ керек экен... Иште, джаильдже лакъырды, амма анълагъанлар да расткеле эди...

— Бугушьлик етер, — деди уйкен тефтишчи Аркадий Абрамович Ванштейн. — Етер. Сиз ёрулдышыыз. Раатланышыыз.

Ахтем уйкен тефтишчининъ кейфи яхшы экенинден файдаланмакъ истеди.

— Мухтерем Аркадий Абрамович, майор аркъадаш, — деди ялварыджы давушнен. — Мен къорантамны сакъышдым. Корюшмеге изин беринъиз. Балаларым яш...

— Ахтем Халилович, — деди уйкен тефтишчи самимий давушнен, — бизни догъру аңланъыз, биз сизге феналыкъ истемеймиз, къаиде ойле, тефтиш битмегендже корюшмек мумкюн дегиль. Биткен сонъ исе — баш устуне.

— Айса, тездже битирсейик, — деди Ахтем. — Не ичюн ярынъга къалдырамыз? Айдышъыз, бутюн лакъырдыларны бугунъ битирсейик. Сорай беришъиз, мен айта беририм, эписини айтырым, айдынъыз, бугунъ битирсейик.

— Бугунки лакъырдылар бугунъ ичюн стерлик, ярынкиси ярынъга керек.

Ахтем бу лафтаң бир шей аңламады.

— Къорантам меним къайда экешимни ве манъа не олганыны билеми? — деп сорады.

— Биле, — деди уйкен тефтишчи, — эписини олмаса да, эш кереклесини биле. Сиз раат олуңыз. Тезден корюшрсинъиз.

— Мен сизлерге догърусыны айтам, сиз де манъа догърусыны айтынъыз, — деди Ахтем, — биз керчектен де Октябрьское шеэринде булунамызмы?

— Эбет, Октябрьское, — деди Аркадий Абрамович.

— Тешеккюр, — деди Ахтем.

Ахтемини камерасына алып бардылар. Мында эр шей яхшы, эр шей еринде, незаретчилер онынъ бутюн истеклерини ерине кетирмеге тырышалар. Амма бу къапаныкъ аят оны зияде эзип башлады.

Ахтем кроваткъа созулып ятты ве тюшонджеге далды. Онынънен бир вакъытларда багъ туткъан адамлар энди корюнемейлер, эшитильмейлер. Олар оны унуттылар. Эбет, тюрьмеде отургъан агент кимге керек?

Ахтеминъ юреги толукъты. Сессиз агълады. Энде, кладовкадаки алетлер яшигинде эки дане кок туюлю батарея бар. Эгер Ахтем оларны булса, кене багъланыр, вазистини аңлатыр ве ярдым истер эди. Амма... Ахтем яваш еринден турып, пенджере янына кельди. Вакъыт уйледен авгъан. Тынта баарь олса керек, кок ачыкъ, анда бир булутчыкъ биле корюнемей. Торгъайларнынъ шенъ чивильтиси эшитиле. Торгъай олмакъ не къадар яхшы, деп тюшонди Ахтем. Торгъайларны кимсе къапамай, истеген якъына уч ып кете бере. Торгъайларда миллет де олмаса керек. Торгъайсынъ-весселям. Иисанларнынъ исе бутюн тюшонип-тапкъаңлары бири-бирине къаршы курсимек, бири-бириши ашшаламакъ ве акъсымламакъ ичюн хызмет

эте. Тюрмелер, аскерлер, тефтишчилер, незаретчилер ве даа ким бильсин кимлер — эписи ойле. Демек, торгъайлар бизден акъыллылар.

Ахтем бойле тюшюнджелернен пенджере рафы узеринде башыны кыйыштырып кене кокке бакъты. Энди торгъай отъмей, амма анда недир бар. Насылдыр япалакъ булут шиддетнен ашагъы энип башлады ве Ахтем оны таныды. Бу самолёт эди. Таныгъанынен андан сес кельди: «Эр шейден хаберимиз бар. Даян. Биз сагъа ярдым этермиз. Даян!»

Имдат сеслерини эшиткенинен Ахтемнинъ юреги ойнап башлады. Козьлеринден дувулдап козьяшлар акъты. «Меним алым пек ярамай, — деп фысылдады кокке бакъып. — Мени эвге йибермейлер, кимсенен корюш-тирмейлер. Бойле яшайышкъа мен артыкъ даянып оламам. Етишинъ...»

Кокте япалакъ булутны анъдыргъан самолёт айланып башлады. Бираздан сес кельди: «Биз чарелер корьмекте-миз, къуртулмангъа энди аз къалды. Даян, даян!...» деди.

Ахтем гоньюлинде енгиллик ис этти. Демек, оны унутмагъанлар, демек, Къоркъмагъа шей ёкъ. Тезден эр шей битеджек.

Ахтем стол башына келип отурды ве язып башлагъан хатырлавларыны девам эттирмек истеди. Бу анда мийиндеки салкъын нокъта кыйбырданды, чалкъанды, текяран джылышты. О джылышкъанда Ахтемнинъ вуджудышдан бир титреме кечти. Салкъын нокъта баягъы буюклешкен ве энди тек кыйбырдай дегиль, атта сикькине, чалкъана, джылыша да эди. Бундан сонъ Ахтемнинъ юрегинде хошнутлыкъ догъды. Эбет, нокъта озь-озьлюгинден кыйбырдамай, оны андан, коктен туруп кыйбырдаталар. Ахтем буны анълай ве олардан миннетдар. Мына, шимди де, онъа хошнутлыкъ, джошкъунлыкъ багъышладылар.

Ахтем бу алда отуруп олмайджагъыны анълады. Туруп, камера ичинде о якъкъа-бу якъкъа тез-тез юрди, юрер экен йырламакъ, ойнамакъ истеди. Къычырып-къычырып йырлады, секирип-секирип ойнады. Камера ичи шаматагъа толып къалды. Бир маальде къапы ачылып, уйкен тефтишчи Аркадий Абрамович ве тефтишчи Самойлов кирип кельдилер. Ахтем оларны корип токътады.

— Не ичюн бойле япасынъыз? — деп сорады Аркадий Абрамович сакин давушнен.

Бу адамнынъ узунджа кельген без яюзю ве киббарларгъа хас сакин сеси Ахтемге тынчландырыджы тесир эте эди. Шимди де ойле олды.

Ахтем тефтишчилерге бакъып:

— Отурынъ, — деди.

Олар Ахтем косътерген кроват устione отурдылар. Ахтем озю курсюге отурды ве эшкъ толу козьлеринен озюнинъ истисмарджыларына бакъты. Оларны аджыды.

— Бойле къуванчыныъ себеби цеде, бильмек мумкюнми? — деп сорады Аркадий Абрамович.

— Мумкюн, — деди Ахтем къуванчлы сеснен. — Эбет, мумкюн! — Сонъ фысылдап девам этти: — Олар мени унутмагъанлар. Тезден къуртараджакълар.

— Кимлер?

— Ана, шулар, — Ахтем пармагъынен пенджеренен корюнип тургъан кокни косътерди. — Анавлар, адлары не эди шу?

— ЦРУ.

— Э, шу ЦРУлар, самолётнен кельди, бу бина устione баягъы айланды ве тезден мени къуртараджакъларыны айттылар.

Тефтишчи Самойловныныъ бир козюнден ири яш тамчысы тыгъырып чыкъты ве янагъы бою яваш-яваш энип башлады. Аркадий Абрамовичнинъ де козьлери торлы эди. Ахтем буны коръди ве бу адамларны пек къоркъузып йибергенини анълады. Оларда къабаат ёкъ. Тек оны бошасалар еткени. Иштикъам ани кельгенде Ахтем оларны къорчалар.

— Сиз къоркъманъыз, — деп фысылдады Ахтем, — интикъам ани кельгенде мен сизлерни къорчаларым, олар сизге тиймезлер. Сиз манъа айтсанъыз къафи, мен оларны сизлерге токъундыртмам. Къоркъманъыз.

Самойлов Аркадий Абрамович бетке текяран эгиллип:

— Кетейик, — деп фысылдады.

— Шимди, — деди Аркадий Абрамович ве Ахтемге мураджаат этти:— Сагъ олунъыз, Ахтем Халилович, сагъ олунъыз, биз сизинъ алидженап адам олгъанынъызны биле эдик... Айса, энди, биз кетейик... ярын даа корюширмиз.

Ахтем тефтишчилернинъ эллерини сыкъып, омузларыны таптап сагълыкълашты.

* * *

Тефтиш одасына кельген сонъ Сергей Сергеевич Самойлов ачувиен лаф этип башлады.

— Майор аркъадаш, айтышъ, бойле оюн неге керек? Кимге керек? Умумен, не ола шу? Не ичюн биз бу огълап-

нен бу кьадар огърашамыз? Сиз бир шейлер анълайсынызмы? Анъласанъыз, манъа да анълатынъыз.

Майор Аркадий Абрамович Ванштейнинъ вазисти аркадашынышъкинден яхшы дегиль эди. О да шок алында эди. Амма, не чарс, ачылмакъ мумкюн дегиль. Ишни олгъаны киби девам эттирмек ве сонъуца алып чыкъмакъ керек.

— Сергей Сергеевич, кендинъизни эльге алынъ, мен де сизинъ вазистинъиздем, — деди о адетий сакин давушынен. — Бутюн меселе шунда ки, биринджи тефтиш пайтахтта кечкен. Анда бу ишнен бу саанынъ намлы мутехассыслары огърашкъанлар. Ахтем Халилов о маальде тап бу кьадарлыкъ олмагъандыр. Олар да оны сечмеген, анъламагъандырлар. Дейджегим, илькингтефтишнинъ хуласасы, айт кягъытлар, имзалар, муурьерлен пекитильген алда айт ерлерге, энъ юксек тешкиятларгъа барыш чыктылар. Анда регистрация олунды. Энъ юксек адамларгъа докладнойлар язып бильдирильди... Шакъамы я, ЦРУнинъ агенти тутулды, эм тип-тири, эм устюне кьоюлгъан кьабаатларны инкяр этмей.

— Бу шей не кьадар кеч ачылса, шу кьадар кыйын олур, — деди Сергей Сергеевич. — Мен кьоркъам ки...

— Сиз кьоркъманъыз, — деп кульди Аркадий Абрамович, — ахретте о бизлерни кьорчаламакъны ишандырды, кыйметли Сергей Сергеевич, бизлерни интикъамдан кьорчалайджакъ. Джинаеттен дегиль, бслядан дегиль, анджакъ интикъамдан!

— Тефтишке экимлерни джелъп этейик, — деди Сергей Сергеевич. — Экимлер консилиумышы кечирейик, сонъра, оларнынъ хуласасына бакъып иш корейик.

— Бунъа меркезнинъ разылыгъы олмакъ керек. Меркез исе бир заман разы олмаз, демек, консилиум да олмаз... Анълайсынызмы? — деди Аркадий Абрамович тюшюнджели тавурнен. Машина вызнен чалышып башлагъан. ЦРУнинъ якъалангъан агенти юз тюрлю джедвеллерде къайд олунды, малюматлар язылды, макътавлар, мукъфатлар, унванлар, вазифелер... Эй-эй, сиз исе консилиум дейсинъиз, кыйметли Сергей Сергеевич, ишке экимлер къарышкъаныны дуйгъанларынен сиз де, мен де мындан учып кетермиз, ким бильсин къайдаларгъа барып кьонармыз. Янъы тефтишчилер исе ишни эки-учъ кунде битирнрлер.

— Айса, не япмакъ керек?

— Бильмейим, даа бираз созып бакъайыкъ, бельки бир шейлер тюшюнип тапармыз. Амма бу лафларны, шим-

дилек, башкъларгъа айтмайыкъ, — деди Аркадий Абрамович. — Озюнъиз билесинъиз, бизим ичимизде чешит тюрлю адамлар бар. Опынъ ичюн бизим бешимизни беш якътап кетирдилер. Тефтиш биткен сонъ беш якъкъа дагъылып кетеджекмиз. Бу лаф экимизинъ арамызда къалсын.

Сиз неге ишанасынъыз, Аркадий Абрамович? — деп сорады Сергей Сергеевич. — Муджизегеми? О юзъ бермейджек. Тефтишлениджи бир къач кунъ ичинде тюзелир беллейсинъизми? Бойле адамлар бир къач кунъ ичинде тюзельмегени сизге белли. Шай олгъан сонъ, сиз неге ишанасынъыз? Не ичюн бир къач кунъге даа созайыкъ, дейсинъиз, о бир къач кунъ ичинде не оладжакъ?

— Бильмейим, — деди Аркадий Абрамович, — валлаи бильмейим, бельки мен меркезге барып келирим, анда эр шейни анылатып бакъарым?

— Эйси, телеграмма ёлланъ, я да рапорт.

— Ёкъ, язмакъ мумкюн дегиль. Эгер меним бу аркетлеримден бир шей чыкъмаса, ич олмадым, къабакъ манъа патламаз, чюнки язма документ ёкъ ве чекинге имкъян бар. Язма документ олса, ишлер де теренге айланса, сонъ эр кеске патлар.

— Айса, сиз барып келинъиз...

— Мен кетейим, Сергей Сергеевич, — деди Аркадий Абрамович. — Мен олмагъанда сиз мешим ериме уйкен тефтишчи олурсынъыз. Мен эмир язып бир нухасыны кадрлар болюгине беририм, бир нухасы секретарда олур. Разысынъызмы?

— Разым, Аркадий Абрамович, — деди Сергей Сергеевич.

Аркадий Абрамович Ванштейн эмир язды, секретаргъа берип машинкалатты, сонъра имзалады. Эмирнинъ бир нухасыны кадрлар болюгине ёллады, бир нухасы секретарда къалды.

— Мына, сиз энди начальниксинъиз, — деп кульди Аркадий Абрамович яш аркъадашынынъ омузыны таптап.

— Сиз кельгендже мен бу алгъа бир чаре этип да-янарым, — деп кульди Сергей Сергеевич. — Амма сиз тез келинъ.

— Айса, мен энди кетейим, капитан аркъадаш?

— Сиз шимди дос-догъру аэропорткъа кетесинъизми? — деп сорады Сергей Сергеевич.

— Эбет, анги самолёткъа етишсем, онъа минеджегим.

— Манъа насыл косътеришлер берсинъиз?

— Э, керчектен, — деди Аркадий Абрамович, — Сергей Сергесвич, бизим лакъырдымыз озъ арамызда... буны бир керс даа текрарламакъ арткъач дегиль. Экинджиси, це япсаңыз япынъ, тефтишни созынъ. Онынъ битмегенини башкъалар да корьсинлер. Мен къайтып кельмегендже кушде бир-эки саат субет олып турсын. Эр шей джиддий, эр шей керчектен. Аньлайсынъызмы?

— Аньлайым, — деди Сергей Сергеевич. — Онынъ мавы козьлери торландылар. — Эр шей сиз айткъанынъыз киби олур. Сиз тек меселени чезип келинъиз.

— Мен арекет этерим.

— Аркадий Абрамович, сиз кескип ичимликлерге на-
сыл бакъасъшыз?

— Умумен эйи, амма шимди дегиль. Башта барып келейим. Эр шей чезильсин, ерини тапсын, сонъ биз экимиз кендимизге бирер къаде алмагъа изин берирмиз.

Аркадий плащыны, шапкесини кийди, элине къаверенки чантасыны алды ве яш аркъадашына бакъып:

— Айдынъыз, мен кеттим, — деди.

Сергей Сергеевич онынъле эльтутушып сагълыкълашыр экен:

— Аркадий Абрамович, сиз оны къорчалапъ, мен исе сизни ахретте къорчаларым, валлаи, анавы копюрден сизни сыртымда алып кечерим, — деди

Олар шакъылдашып кулюшти ве бойледже сагълыкълаштылар.

* * *

Тефтишчилер энди дёрт адам къалдылар. Экинджи кушо сабадан Сергей Сергеевич Самойлов аркъадашларына майор Ванштейннинъ аджеле ишнен меркезге кеткенини ве оны озъ ерине группа башлыкъы этип тайинлегенини айтты ве секретардан эмирни алып окъуды. Бу кимсени тааджиплендирмеди. Арбий адамлар арасында олатургъан ал. Арбийлер башлыкъсыз яшап оламайлар. Эки адам олса, оларнынъ бири уйкен, я да башлыкъ олмакъ керск. Олар бунъа алышыкълар.

Махсус тефтиш группасынынъ бир азасы — Марсель Сагатовский кошедеки креслода ясланып отура, козьлери юмулгъан, онынъ ашкъазаны хаста, сыкъ-сыкъ экимге мураджаат эте ве тефтишнен десрлик иши ёкъ. Ашкъазаны агъырмагъан вакъытларда онынъ активлиги бираз арта. Кимсенинъ акъылына кельмеген чешит суаллернен соргъу процессине къошула, афакъанлана, ачувлана. Амма тек

ашкъазаны агъырмагъан вакъытларда. Лейтенант Морозов исе бекяр. Бу шеэрде дюльбер бир таныш тапкъан, тефтиштен бошагъанынен танышы узурьна чапа. Бу тефтишши адий, адетий бир ал сая. Эбет, чешит мезхесбли адамлар бар. Биревлер бизим мемлекетимизнинъ къазанчларыны сатмакъ ёлларыны араштыралар. Ойселери, эйиси, тюрьмедс отурмакъ керсклер. Башкъа вакъытта о ишке шиджаатнен киришир, оны тезлештирир ве екюнлер эди. Алма шимди вазист башкъаджа, о тефтишнинъ мумкюн къадар узун олгъаныны истей. Группа башлыгъы майор Ванштейннинъ меркезге кеткеннинъ эшитип къуванды, демек, опынъ бир къач куню даа бар.

Лейтенант Аллахвердиян истифагъа чыкъмакъны тюшюне эди, эм ишандыргъан эдилер. Мынавы меселе чыкъкъан сонъ, бу якъкъа ёлладылар. О дженктен эвель юридик техникум битирген эди. Дженктен сонъ арбий прокуратурада иш кочюриджи олып чалышты. Омюринде бириджи кере шпионны корьмекте. О, бу ишнен танышкъан вакъытта пек нефретленген эди, амма къабаатланьджыны корьген сонъ денъишти. Кеңдисини гъайып эткен шашкъын назарлы бир огълан. Эр шейге разы ола. Аллахвердиян оны тап аджыды. Джинабет ЦРУ, мобилизлегенине коре, текяран атикче, устаджа адамны мобилизлегейди. Бойле юваш ве монис адамдан оларгъа не файда? Тефтиш бойле кетсе, къабаатлыны атмакъ, я да он беш йылагъа къапамакъ керек оладжакъ. Аллахвердиян тефтиш процессинде аз иштирак эте, келишмеген лаф айтып, озюнинъ джаиллигини бильдирмектен къоркъа, даима джиддий ве дикъкъатлы тавурнен башкъаларынъ лафларыны динълей. Амма, мынавы, джинабет Марсель Сагатовский деген маразнынъ лафларыны ич динълеп оламай, деръал кыза.

Капитан Самойловнынъ бу информациясыны махсус тафтиш группасынынъ азалары лякъайдлыкънен къабул эттилер. Янъы ребернинъ тайин олунувынен багълы тешиклятий къысым битти, энди ишке башламакъ керск. Невбетчи къабаатланьджыны кетирди. Ахтем къапыдан селям берип кирди ве озюнинъ адетий курсюсине отурды. Суаль-джевап башланды. Секретарь кызлар исе авушып-авушып протокол язалар. Ахтем суаллерге ачыкъ джевап берсе де, юзю солгъун, руху тюшкюн эди. Дюнъ тефтишчилер киргенде къуш киби учып юрген адам шимди зорнен лаф эте эди.

— Озюнъизни насыл дуясынъыз? — деп сорады Сергей Сергеевич. — Бир еринъиз агъырамы?

— Бир ерим агъырмай, амма башым гъувулдай, къула-

къларым шувулдай, козь огюмде сары алкъалар учышып юрелер, — деди Ахтем. — Шай, бир ерим агъырмай.

— Айса девам этейик.

— Я, Аркадий Абрамович къайда? — деп сорады Ахтем.

— Суаллерни биз беремиз, — деп кестирди Сергей Сергеевич.

Ахтем сусты. Кимнинъ къайда экени онъа не керек, истесе эписилери ёкъ олып кетсинлер, онъа пск керек эдилер.

Ахтем озюне берильген суаллерге ашыкъмайып, къыска ве маптыкълы джеваплар бере. Сеси сакин ве самий. Сергей Сергеевич онынъ тюнсвинки вазиятинен бугунки вазиятини тенъештиререк, шашып къалды. Корюлеки, олар эсассыз абдырагъанлар. Оларнынъ къаршысында сагълам, айдын фикирли, джесаретли ве бираз ачувлыйигит отурмакъта. Лякин бу ал чокъкъа сюрмеди. Ахтемининъ башынынъ бир кошеси тежранчыкъ ушюди, дерсинъ, башынынъ шу ерине буз къойды ве алдылар. Онынъ вуджудына бирден эшкъ ве гъайрет кельди. Сесинде янъы азик пейда олды, лакъырды эткенде йылмайып башлады. Сергей Сергеевич дюньки Ахтемини таныды ве шашты. Сытыкъ чырайлы, ачувлый, тежран джекирип лакъырды эткен адам оларнынъ козю огюнде истекнен сёйленген, шенъ, мсмнион, бираз магърур адамгъа чевирильди. Бу дакъикъалар ичинде не олды? Ёкъса онынъ айткъаны догърумы, онъа бир кимселер тесир этелерми?

Ахтемдеки депшишювден сонъ суаль-джевап джанланып кетти ве лакъырды кене ЦРУгъа барып багъланды. Ахтем о якътан кельген адамнен насыл этип корюшкенини ксе бир кере икяе этти.

— Айдынъыз, оны шу ерге алып барайыкъ, — деди Морозов. — Бельки, шу машинадан бошатылгъан юктен бир шейлер къалгъандыр?

— Бу мумкюн дегиль, — деди Сергей Сергеевич, — оны мындан чыкъармакъ мумкюн дегиль.

— Айса онынъсыз барып бакъайыкъ. О ерни тапмакъ мумкюн. Бу меракълы.

Шу ерни барып коръмеге къарар бердилер.

Тефтиш комиссиясыннынъ азалары уйледен сонъ бир машинагъа толушып, Ахтем тариф эткен ерге бардылар. Машинаны бираз кенарда токътатып, озьлери шу тарланынъ четине, учъ къайсы тереги олгъан ерге кельдилер. Ава салкъын ве елли эди. Кокте булут парчалары юксектеп ялдап кетелер. Ахтем айткъан тарланынъ бир тарафы

тереклернен кѡапалы, бир тарафында эвлер, дигер эки тарафындан исе ёл кече: асфальт ве топракъ ёл. Учъ кѡайсы береги эки ёлнынъ кесишкен ерине якъынджа ерде. Тарла бом-бош, былтыр да бу ерге бир шей экмеген олсалар керек. Анда-мында чёплюк обалары корюне. Ахтем бу ерни тарифлегенде кѡайсы тереклерини пек чокъ айтты. Сергей Сергеевич яваш-яваш юрип кѡайсы тереклерининъ янына барды. Башкѡалар да онынъ артындан кельдилер. Бу ерден эм бутюн тарла, эм де шеэрнинъ четиндеки эвлер яхшы корюселер. Тарланынъ ичинде бир кѡач эчки-кѡой юре, онынъ о бир кошесинде балалар футбол ойшайлар. Оларнынъ арасында Ахтемнинъ огълу да олса керек, деп туюнюнди Сергей Сергеевич, япындакилерге бакъып:

— Сонъ, бир шейлер коресинъизми?— деп сорады.

— Мында чёплюктен гѡайры шей ёкъ,— деди Аллахвердиян.— Айдынъыз кѡайтайыкъ, мен ушюдим.

— ЦРУнинъ агентлери анджакъ бойле ташланты, чёплюкли, кимссининъ акъылына кельмейджек ерлерде корюшелер,— деди Марсель Сагатовский ве куърсагъыны сыйпап алды.— Онынъ ичюн, аркъадашлар, дикъкъатлы олайыкъ, ушюгенимиз ичюн месулиеттен кѡачмайыкъ.

— Эгер сизинъ кѡурсагъынъыз агъырмагъан олса, шимди бакъалап юрип, мынавы чёплюклерни кѡарыштырыр ве андан агент къыдырыр эдинъиз,— деди Аллахвердиян.— Амма Алла да кѡулларына билип бере.

— Сиз мени акъарет этесинъиз!— деп кѡычырды Марсель Сагатовский.— Аркъадашлар, о мени аллагъа кѡул, деди. Мен кимсеге кѡул дегилим ве бир заман кѡул олмам. Бизде кѡуллыкъ 1917 сенеси битирильди!

— О сизге месулиет кѡулу деди, айдынъыз, иддалашманъыз,— деди Морозов.

— Ёкъ!— деп кѡычырды Марсель Сагатовский.— О маъна алланынъ кѡулу, деди. Мен бу ишни бойле кѡалдырмам! Мен Марсель Сагатовский олам. Мени бильгенлер биле, бильмегенлер исе даа билирлер. Эх-хей! Кѡауннен узлашып оламагъанлар Марсель Сагатовскийни тез танырлар ве бир заман унутмазлар. Мени дефаларджа богъаджакъ олдылар— богъдурмадым.

— Сизинъ адынъызда «сель» сёзю бар, бу фелякет бельгиси. Бойле адлы адамдан эйилик бекленильмез.

— Сель дегиль, Марсель!— деп кѡычырды Сагатовский.— Марсель— франсыз шеэри. Франсыз революциясы Марсельден башлангъан эди.

— Дерсинъ, о революцияны сен башладынъ,— деди Аллахвердиян.— Кѡычырма, шимди кѡурсагъынъ чатлар

ве андан бир оба месулиет чыккып эпимизни былаштырыр.

Марсель Сагатовский ачувындан кызарды ве эки элинен кыурсагыны тутты. О нелердир деп сомурданды. Онын сесини машина моторынын гудюрдиси бастырды. Топракъ ёлдан келеяткан самосвал машина асфальт ёлга бурулды ве оларнын янындан кечип кетти. Машина тарла четиндеки тереклер сырасына эткенде токътап, юкюни авдарды. Онын юкю бир оба чёплюк экен. Машина юкюни авдарган сонъ, онын когертеги котерилген алда къалды, шофер йигит элине балабаи чёкюч алып, машинанын яибашына кечти ве когертеги шиддетсиз дёге башлады. Сергей Сергеевич сайды, данкъ-данкъ этип тамам он бир кере урды. Эр урувдан сонъ когерте текяран ашагы тюше, он биринджи урувдан сонъ о тамамиле ерине тюшти. Шофер машинаны кочирип кетеджекте Сергей Сергеевич онын янына келип, ишмар этти. Шофер, сач-сакъалы оськюн, амма озю о къадар къарт олмаган куськюн чырайлы адам, кабинадан чыккып Сергей Сергеевичнин янына кельди. Сергей Сергеевич озюни танытты ве аман суаллер берип башлады. О шеърдеки «Автодор-мехбаза» тешкилятында чалыша, кимерде чёплюк, кимерде башкъа шейлер ташый экен. Онын фамилиясы Цыбуля, ады исе Анатолий Викторович экен.

— Анатолий Викторович, сизинъ бу якъта танышынъыз бармы?— деп сорады Сергей Сергеевич ве элинсн тарла четиндеки эвлерни косътерди.

— Бильмейим, бельки бардыр, бельки ёкътыр,— деди Цыбуля сытыкъ чырайнен.

Сергей Сергеевичнин ким олгъаныны бильген сонъ онын кейфи бозулды.

— Сиз Ахтем Халилов деген йигитни биле эдинъизми? Озю бу сокъакъта яшай, акъшамлары бу ерлерде къой баккып юре экен. Арыкъчадан кельген сарышын огълан.

— Даима приёмник ташып, музыка динълеп юрген огъланмы?

— Э, шу.

— Анав къримтатарны айтасынъызмы?

— Къайсы къримтатарны?

— Ана шу ЦРУге сатылган къримтатарны. Оларнын ана-бабалары немселерге сатылдылар, озълери исе ЦРУге сатылалар. Тфу! Мен ойлелерини танымайым.

— Я, танымасанъыз, ким акъкында сёз кеткенини насыл тапыштырдынъыз?

— Тапыштырмайыш не олган, бутюн шеър онын акъкында айта.

— Не деп?

— Ана, шу, иште, ЦРУге сатылган, оларга бизим арбий объектлеримиз акъкъында малюматлар бере экен, эм тамам малюмат берсаяткан вакытта эльге алышган.

— Насыл малюматлар?

— Умумен, мен бир шей бильмсийм,— деди шофер йигит.— Меним кырымтатардан танышым да ёкъ. Олар бу шеэрде баягы барлар, эм русларнен достлашаджакъ, козьге киреджек олалар, амма мен оларнен мукъайтым. Берген селямларыны кимерде алам, кимерде исе алмайым.

— Не ичюн?

— Оларнышъ базылары руска бенъзейлер, яштылыш селямыны аласынь, сонъундан кырымтатар олып чыкка. Сонъ, не япаджакъсынь?

Сергей Сергеевич бу ахмакъ адамнышъ лафларына ачувланды ве ондан:

— Анатолий Викторович, сиз тюрьмеде отургъан эдигизми?— деп сорады.

Шофер йигит иркильди.

— Айттым да сизге, кырымтатардан танышым ёкъ. Мен сиз айткан йигитнен бир кере селямлашкан эдим. Иште, бу ерде тура эди. Озю де руска ошай. Мавы козьлю, сап-сары. Русча темиз лакъырды эте. Кырым-татардыр деп кимшинъ акъылына кельген?

Сергей Сергеевичинъ шофернен лафы узангъанышы корип, башкъалар да яваш-яваш бу ерге кельдилер.

— Шимди машинаны не ичюн дёгдинъиз?— деп сорады Сергей Сергеевич башкъалар кельген сонъ.

— Я, арам машина, когертеси котериле, амма ашагъы тюшмей, чёкюннен урып тюшнорем. Бозукъ машина бердилер.

— Бу ерге чёплюк тёмек мумкюнми?

— Умумен мумкюн дегиль, лякин эр кес бу ерге тёке, мен де бу ерге тёкем...

— Ярын саба саат он бирде шеэр прокуратурасына келинь. Тефтишчи Сергей Сергеевич Самойловны сорасыньыз.

— Тефтишчи аркъадаш, меним кырымтатардан танышым ёкъ, валлаи ёкъ... Айттым да сизге!

Тефтишчилер машина янышдан кеттилер. Шиддетли ель о даа деми авдарган чёплюктен фена кюкюлар дагытмакъта эди. Олар къайсы тереклери янышдан кечятканда Сергей Сергеевичинъ кюлагъына насылдыр вызылты эшитильди. О башыны котерип, кокке бакъты. Къарарып башлагъан кокте самолёт учмакъта. Бираз

бакъып турды, самолёт эп айлана эди. Худжур шей. Сергей Сергеевич гудюрди ичинде насылдыр сеслер эшиткендай олды. Самолёт де эне, де юкселе, амма эп бир ерде айлана. Бу насыл шей? Самолётнынъ гудюрдиси ичине инсан сеслери къарыша. Сергей Сергеевичи эджан сарды. Ашагъы бакъты. Тарланынъ о бир четинде балалар топ ойнамакъталар. Бу бельки оларнынъ сесидир Ойле исе бу сес не ичюн «Ахтем!» деди? Эм бир къач кере чагъырды? Сергей Сергеевич кене кокке бакъты. Самолёт айлана-айлана эп кокнинъ теренлигине синъмскте эди.

— Айдынъыз, къайтайыкъ,— деди Сергей Сергеевич.

Тефтишчилер машина тургъан ерге ашыкътылар. Орталыкъкъа акъшам улыкюнлиги энип башлагъан эди. Тарлалар беттен салкъын ель эсе. «Пальто киймек керек эди, деп тюшюнди Сергей Сергеевич, умумен бойле авада сыджакъ эвде отураджакъ ве сергюзештли романлар окъуйджакъсынъ. Джек Лондоннынъ я да Джеймс Джонснынъ... Якъында о Джеймс Джонс деген Америка яызджысынынъ «Бу ерден эбедиетке» адлы романыны окъуды ве баягъы вакъыткъадже бу романнынъ тесири алтында булунды. Къоджаман инсан дюньясы чешит адамларнен толун... О дюньянынъ ичиндеки бири-бирине якъын адамлар бирлешмек истейлер. Олар бири-бирлерини коре, амма якъынлашып оламайлар, чюнки аят озюнинъ худжур къанунларынен оларгъа кедер эте. Амма олар пек къатты курсе ве енъелер... Худжур, бу кырымтатарларнынъ яызджылары, эдебиятлары олгъандыр, эбет. Олар къайда кетти экенлер? Бир ара тапкъанда Ахтем Халиловдан сорамакъ керек... Ахтемни бугунъ чагъырдылар. Буны мен озюм эшиттим. Эм бир къач кере... Десене, о керчек сёйлей...»

— Меним кырымтатардан танышым ёкъ!— деп кычырды кимдир титис давушнен.

Сергей Сергеевичнинъ янашасында Цыбуля тура эди. Ельнинъ шиддетлери онынъ сач-сакъалыны тарткъычлай, ава сувукъ олувына бакъмадан устюнде кир ве джумарлангъан быджакъ, кок кольмегининъ якъасы ачыкъ, Цыбуля сагъ элини кокюсине къойып, ялварыджы давушнен Сергей Сергеевичке кене мураджаат этти:

— Тефтишчи аркъадаш, сёзлериме инанынъ, шу олмайджакъ халкънен бир тюрлю...ич бир тюрлю ишим олмай. Олар озъ бильгенлерини япалар, мен исе озъ бильгенимни япам. Весселям. Не керек манъа шу прокуратурагъа барып юрмек, э? Тефтишчи аркъадаш, мен кетейим, ярын исе узурнынъызгъа барып юрмейим. Мен яманлыкъсыз ве кы-

рмтатарларны аджымагъан бир адамым. Мында, базылар, оларны аджыйлар, амма меним юрегимде оларгъа нисбетен шэфкъат ёкъ!.. Эндиден сонъ оларнен селямлашмам биле, мына корерсинъыз...э? Тефтишчи аркъадаш, мени ярын узурьшъызгъа барувдан азат этинъ. Мен ойле срлерге бармакны севмейим.

Цыбулянынъ козьлери кърмызы, сеси исе шашыладжакъ дереджеде къуру эди. Корюкнинъ ичинден чыкъкан киби, уфулдап, нелергедир урулып, сюрюнип чыкъа. Онынъ сёзлерини башкъалар да эшителер. Морозовнен Аллахвердиян бир шей анъламадылар ве анъламакъ мерамлары ёкъ эди. Амма Марсель Сагатовский чиппий козьлерини къыскъан алда Цыбулянынъ сёзлерини динълей ве меракънен:

— Илиндинъ кадячигим, илиндинъ,— деди.— Энди истегенинъ къадар чапалана билесинъ. Башта тюшоимек, къафа ёрмакъ керек эди. Энди исе кеч олды. Адлиеге ялвармакъ дегиль, онъа бойсуумакъ, оны урьмет этмек керек. Анаъны-бабанъны урьмет этмее билесинъ, амма адлиени!— Марсель Сагатовский косътергич пармагъыны тёпеге тикледи,— оны урьмет этмек керексинъ. Улу Ленин биле «адлие-бизим яшайыш къанунымыз» деген эди.

Лакъырдыгъа Марсель Сагатовский кърарышкъаны яхшы олмады. О энди къолайлыкънен токътамаз. Меселенинъ темелини даа анъламады, амма бир керекден лакъырдыгъа къошулды, хулясалар чыкъарып башлады. Оны токътатса яхшы олур эди, амма бу къолай дегиль. «Мени тефтиштен четлетеджек ола, джинастчицен бир озю лакъырды эте, онынъле тиль бириктирмек истей» деп лаф чыкъарыр. Сергей Сергеевич меркезий идареде чалышкъанда Марсель Сагатовский имзасынен язылгъан шикъетлерни корьген эди. Эписинде иш аркъадашларыны, башлыкъларыны джинастчилернен багъ тутувда, къабар алууда, джаилликте къабаатлай. Сергей Сергеевич онъа онынъ мектюплеринден хабердар экенини дуйдурмады. Умумен, бойле джыйма группаларгъа яхшы хадимлерни ёллай къоймайлар. Начальниклер кендилерини, я да коллективни бездирген ошекчилерни, тенбеллерни, эр шейге буруныны сокъкъан ве эр кимни тешкерип юрмекни озь борджу сангъан адамларны ёллайлар. Белли бир муддетке олардан арыналар. Лейтенант Марсель Сагатовский бойле категориядаки адамларнынъ типик векили.

Башкъалардан фаркълы оларакъ, даима арбий урбакыйип юре, лакъырды эткенде тим-тик тура ве кескин давушнен сёйлене.

— Капитан аркыдаш,— деди о Сергей Сергеевичке мураджаат этип,— бу гражданнын бизге белли олгъан ишке алякъасы олгъаны корюнип тура. Шимдики сѣзлер буны бир кере даа тасдыкълайлар.

Сергей Сергеевич не ичюн «бир кере даа»? деп сорайджакъ олды, амма лафны чубалтмакъ истемеди. Марсель Сагатовский эписи бир джевап тапар. Бу белли.

— Марсель Игнатъевич, бу аркыдаш башкъа меселе боюнджа...— деди Сергей Сергевич ве тутукъланды.— Санитария нормаларына риает этильмей, мескен эвлернинъ якынына, тарлаларнынъ ичине чѣплюк тѣкелер. Буны тешкермек керек.

Марсель Сагатовский озъ башлыгына айретленип бакъты ве яваштан кѣурсагыны сыйпады. Шимди онынъ ашкъазанындаки яралар кѣозса керек, чырайы да бир тюрю эди.

— Марсель Игнатъевич, сиз магинагъа мининъ, шимди кетермиз,— деди Сергей Сергеевич четте тургъан «Волга» машинасы бетке ишмар этип.— Айтынъ, аркыдашлар да минсинлер. Мен шимди барырым.

Марсель Сагатовский машина бетке кетти. Сергей Сергеевич анълады ки, энди чокъ лакъырды этмек мумкюн дегиль. Сагатовский кетсюткъанда саатине бакъып алды, онынъ джинаетчиле не къадар вакъыт тена лакъырды эткенинъ белгилейджек. Бу вакъыт пек узун олса, Сагатовский оны джинаетчинен тиль бириктирювде къабаатлап мектюп язар, пек аз олса, вазиятни сонъунадже огренмек истемеди, усттен лакъырды этти, деп язар. Умумен, онынъ не язаджагыны эвельден бильмек мумкюн дегиль.

— Сиз ушюмединъизми?— деп сорады Сергей Сергеевич къаршысында тургъан Цыбулядан.

— Ёкъ,— деди шофер йигит, сонъундан исе,— эбет,— деп ташлады.

— Анатолий Викторович, ярын мытлакъа арбий прокуратурагъа келинъ. Эм расткельген адамгъа «меним къримтатардан танышым ёкъ», деп айта берменъ. Баргъан сонъ капитан Самойловны сорарсынъыз. Учюнджи къат, 34-нджи ханс. Мытлакъа келинъ.

Сергей Сергеевич тез-тез юрип машина бетке кетти.

Эртеси куню Сергей Сергеевич ишке эрте кельди. Махсус тефтиш группасынынъ азалары эписи бир одада чалышалар. Цыбуля кельсе, айры ода керек оладжакъ. Сергей Сергеевич оныгъле башкъалар янында къонушмакъ истемеди. Бунынъ ичюн о ерли тефтишчилерден бирининъ одасыны сорап алды. Цыбуляны бекледди.

Тамам саат он олгъанда арбий прокуратура бинасы янында кирли самосвал машинасы пейда олды. Сергей Сергеевич деръал азбар къапы янына кельди ве Цыбуляны озю ичери алып кирди. О, бу адамнен лакъырды этмекни пек истей эди. Амма не акъкъышда? Буны бильмей. Бельки Цыбуля о тюшюнген адам дегильдир? Субст бошкъа кетер.

Айры одагъа киргенлеринен:

— Гражданин начальник, мен сизге тюнсвин янълыш айттым, буны устюме алам, янълышымы таныйым,— деп сёз башлады Цыбуля.— Мен о сиз кыдыргъан адамны тежран танийым. Иште, селямлаша эдик. Онынъ ойле адам олгъанышы мен къайдан билейим. Эх, шу кырым-татарларнен селямлашсанъ биле белягъа къаласынъ... Къазангъа якъын юрсенъ, къарасы юкъар, ямангъа якъын юрсенъ, белясы юкъар, деп нафиле айтмагъанлар.— Цыбуля терек языкъсынуvнен балабан башыны о якъына-бу якъына саллады.

— Сизинъ машинанъыздан авдарылгъан чёплюклер ичинден Ахтем Халилов эки дане батарея тапып алгъан...

— Ким? Насыл батарея?

— Сизинъ танышынызынъ ады Ахтем Халилов; о сиз машинадан авдаргъан чёплюкнинъ ичинден эки дане батарея тапып алгъан. О, батареяларны алмакъ кереклигини сиз Ахтемге ишмарнен анылаткъансыгъыз.

— Насыл ишмар?

— Олар насыл батареялар эди?

— Гражданин начальник, сиз не, шаштынъызмы шу, чёплюк ичинде не бар олгъаныны мен къайдан билейим?

Бу лакъырды, эбет, джиддий лакъырды дегиль эди. Сергей Сергеевич буны анылай ве батареялар, чёплюклер хусусында лакъырдыны девам эттирмек истемей. Ойле исе бу адамны не ичюн чагъыртты? Алла бильсин, онынънен ялынъыз лакъырды этеяткъаныны Марсель Сагатовский коръсе, ишлер мартавал. Лакъырдыгъа оны да чагъырмакъ керек оладжакъ.

— Мен, гражданин начальник, кырымтатарларына ола бир кере джезаландым. Акъсыз оларакъ, эбет, амма экинджи кере мени илиндирип оламазсынъыз. Кёр биле тагъышы бир кере джоя. Фактынъыз ёкъ, чюпки тюшонгенинъиз эписи уйдурма.

— Насыл кырымтатарына ола, насыл джеза?— деп сорады Сергей Сергеевич.

— Э, бу кечкен шей. Онынъ озю де кечти, джезасы да... Асылында джезасы кечип кетмеди, мына бугунъгедже джезаланам.

— Айтынъыз, не олгъан эди?

— Сиз буны къабааткъа чевирмезсинъизми? Асылында мен буныш ичюн бир кере джезачандым. Бир къабаат ичюн эки кере джезаламакъ олмай дейлер.

— Эбет.

— Мен дженктен сонъ балалар эвинде олдым, — деди Цыбуля. — Мариуполь бетлерде. Дешетли девир. Балалар эвинде ана-бабасы дженкте эляк олгъан балалар яшайлар. Биз пек чокъ эдик. Чешит миллет балалары. Арамызда кърымтатарлар да бар эди. Бала экенде кърымтатар, къазан татар деген шейлернинъ фаркъына кимсе бармай. Дейджегим, бизде Асия адлы кызычыкъ да бар эди. Кич-кепечик, дюльберчик, къокъла киби. Мен он яшында олсам, Асия учъ я да дёрт яшында эди. О русча ич де бильмэй эди, амма пек тез огренди. Биз эпимиз оны севе эдик. Мен эр кестен зияде севе эдим. Кызычыкъ да манъа пек япыша эди. Арадан дёрт йыл къадар вакъыт кечти. Асия акъыллы, фикирли кызычыкъ олды. Бир кунъ балалар эвине серт юзлю арбий адам кельди. Онынъ янында бир къадын бар эди. Қадыннынъ усть-башы урьян-пурян, сачлары чубалыкъ, аякъкъапларынынъ йыртыкъларындан кирли пармакълары корюне. Юзю къара ве эзистли. Бир ери агърткъан киби тосат-тосат юзюни бурюштирип ала. Қадын азбаргъа киргенинен абдырап этрафкъа бакъына, козьлерини акъайтып недир къыдыра. Бу вакъытта къаршыдаки эв ичинден бир топ кызычыкты, оларнынъ арасында Асия да бар эди. Оны корьгенинен қадын тизлери устione йыкылды, эллерини яйдырып, яман сеснен: «Асия!» — деп кычырды. Асия башта оны корип къоркъты, сонъундан онынъ къучагъына чапты.

Бу начар ве перишан қадын бизим Асиянынъ анасы экен. Бир йылдан берли оны къыдырып юре экен. Қадын къуванчындан чылдыргъан киби эди. Серт юзлю арбий исе қадынден берабер кельген, чюнки онынъ миллети кърымтатар экен. Онда ялынъыз юрмек мумкюн дегиль экен... Бу лафлар сонъунда балалар эвинде даркъады ве пек чокъ вакъыткъадже айтылып юрди. Асияны эпимиз севе эдик. Онынъ анасы кърымтатар олып чыкъкъанына пек языкъсындыкъ, чюнки кърымтатарлар немселерге сатылгъаныны эшиткен эдик. Балалар эвинде саткъынгъа мунасебет пек кескин эди. Биз севген Асиянынъ анасы исе... Сонъундан мен Асиянынъ бабасы рус экен, дженкте разведкаджи олгъан, Советлер Бирлигининъ Қыраманы экен, деген лафларны дагъыттым. Бунда эр кес къуванды. Демек, Асия бизимкилерден экен, ойле олгъаны корюнип

тура эди, дедилер. Озюмнинъ уйдурмама тап озюм де ишандым, эр кеснен берабер къуwandым. Бизлер бир кунъ ола Асия балалар эвине, бизни корьмеге келир деп умят эттик, амма о бир даа кельмедн...

— Яхшы, тесирли, амма сизиъ бу икяенъиз бизим ишимизнен, яни тефтишенен насыл багълана?— деп сорады Сергей Сергесвич.

— Асия яхшы къызчыкъ. Мен оны бир де -бир ерде расткетирим деп умят эте эдим,— деп кокюс кечирди Цыбуля.— Балалар эвиндеки достларымны расткетиргенде Асияны сорайым. Кимсе корьмеген... Сизнинъ тефтишиньизнен исе Асия бир тюрлю багъланмай. Асия, о ич бир тюрлю тефтишенен, тешкерювнен, дигер чиркин сёзлернен ич вакыт багъланмаз.

Сергей Сергесвич шашып къалды. Бойле къыяфетли адамда бойле эмоция, бойле фикир. Аджеба, о къач яшында экен? Къарарнен акъраи олсакъ керек. Къыркъны кечкен олмалы.

Цыбуля тютюн ичмеге изин сорады. Сергей Сергесвич башыны саллады. Бираздан ода ичи уджуз ве сасыкъ сигар тютюнине толуп къалды. Цыбуля сигарни пек тез иче, тютюнни шаддетнен ичине чеке ве сонъра уфюрюп чыкъара. Сергей Сергесвич бугунъ Ахтем Халиловнынъ соргъу-сышы къалдырмакъ керек деген къараргъа кельди. Соргъуны онынъсыз башласалар, Марсель Сагатовский иш-ни даа пек муреккепштирир. Эйиси, бугунъ тенефюс илян этмели.

— Мен шимди келирим,— деди Сергей Сергесвич ве одадан чыкъты.

Махсус тефтиш группасынынъ одасында Марсель Сагатовский маруза этмекте. Морозов ве Аллахвердиян индемей креслоларда ясланыш отуралар.

— А-а, Сергей Сергесвич,— деди Марсель Сагатовский,— биз беклеймиз. Эбет, начальник кечикмей, ишнен тутулып къала биле. Бу эски акъикъат. Лякин, эр алда, биз бугунъ не ишлейджекмиз?

— Бугунъ соргъу кечирильмейджек. Бугунъ— тенефюс. раатланынъ. Ярын бельки Аркадий Абрамович келир. Бераберликте девам этермиз.

Тенефюс— эр кеснинъ юрегине яткъан сёз олды. Атта къаидеджи Марсель Сагатовский биле, къурсагъыны окъалап: «Бу пек яхшы хабер, манъа барыш ятмакъ керек»,— деди.

Сергей Сергесвич демики одагъа къайтып кельгенде Цыбуля сигарыны ичип битирген, стол устуне бакъып

индемей отура эди. Сергей Сергеевич бу адамны чагъырткъанына пешман этти. Тефтишке файдалы лаф айтып оламай, дигер лафларныъ исе кереги ёкъ. Умумен, яхшы адам экен. Ахтыкъый инсан экен. Амма ичкени ярамай. Шимди биле агъызындан ракъы сасыгъы келип тура.

— Анатолий Викторович, сиз аджайип, тесирли икяе сёйлединъиз, мен языджы олсам, оны язар эдим, амма о бизим ишимиз ичюн файдасыз...Сиз, умумен, Ахтем Халиловны таний эдинъизми?— деп сорады Сергей Сергеевич.

— Мен Сервер Аметовны таний эдим,— деди Цыбуля.

— Сервер Аметов? О ким?— деп сорады Сергей Сергеевич.

— Пск аджайип инсан. Монис ве мушфыкъ. Буллюр киби саф инсан.

— Сонъ, оуа не олгъан?

— Мен, гражданин начальник, элли секизде кой ходжалыгъы техникумыны битирдим. Колхозда агроном олып чалыштым, сонъундан, яни он йылдан сонъ, шу колхозгъа реис олдым...Яшайыш тюзельди, эвлендим. Балалар догъды ве баба деп чапкъалап башладылар...Бир кунъ ишке кельсем, идаре къапысы янында бир адам отура. Мени корьгенинен еринден туруп:

— Реис аркъадаш, мерабанъыз, мен иш къыдырып кельдим,— деди.

— Мерабанъыз,— дедим.

— Зенаатым къуруджылыкъ, дюльгерлик ишлери, умумен, мукъавеле эсасында эр анги ишни япмагъа азырым.

Дюльбердже кельген эсмери йигит ачыкъ, янгъыравукъ сеснен лакъырды этсе де, онынъ юзюнде инсаншы аджындырыджы бир ифаде бар эди. Адетте, бойле ифаде ичини дерт кемиреяткъан адамларда ола.

— Киринь,— дедим.

О зхрам бичиминдеки алетлер яцигини котерип, меним артымдан ичери кирди. Лакъырды эттик. Апайы ве учъ баласы шеэрде яшай экен.

— Не ичюн шеэрде ишке кирмейсинъиз?— деп сорадым.

— Мени анда ишке алмайлар, чюнки пропискам ёкъ,— деди.

— Не ичюн ёкъ?

— Чюнки мен кърымтатарым.

....

— Кърымтатарларшы прописка этмейлер. Балалар исе ашамакъ истейлер,— деди ве йылмайды.— Кърымтатар-

ларны ашамайып яшагъан халкъ беллеселер керек...не прописка, не иш...

Онынъ руху оптимизмге толу эди. Кимсеге онынъ джаны агъырмай. Мен деръал Асияны хатырладым. Заваллы Асия! Анасынен берабер кеткен сонъ алы не кечти экен. Мен онынъ бабасыны рус япып, тек хаялымда оны такъиплерден къуртаргъан эдим. Кърымтатарларны такъип исе аля девам эте экен. Мен бу адамдан чокъ шейлер сорайджакъ, атта оны эвге алып барып, зияфет этеджек де олдым. Амма озюмни туттым. Онъа бу шейлернинъ ич бири керекмей. Меним дуйгъудашлыгъым исе онынъ юрегини даа пек хырпалар. Мен бухгалтерни чагъырып, янъы домузханенинъ къуруджылыгъы акъкъында бу адамнен мукъавеле имзаламакъ кереклигини айттым. Берабер мукъавеле азырладыкъ, имзаладыкъ.

— Реис агъа, манъа ятып-турмагъа бир ерчик олса, эр кунъ шеэрге къатнамакъ пек узакъ,— деди кърымтатар.

Бизим идаренинъ азбар къапысы янында къаравул будкасы бар эди. Къаравулнынъ озю исе ёкъ. Кърымтатар анда ятып-турмагъа разы олды. Берабер барып будканы бакътыкъ. Тарачыкъ бир одачыкъ. «Э, тамам меним боюма келише экен» деп кульди кърымтатар. Сонъундан онъа анбардан тёшек-ястыкъ бердик. Бир айдан сонъ о бизге аджайип домузхане къурды. Эр кешинъ агъызы ачылып къалды. Биз бойле эвни домузларгъа бермеге къыймадыкъ биле.

Кърымтатар Сервер Аметов бизим кохозда бир йыл къадар чалышты. Эбет, мукъавеле эсасында. Шеэрге афтада-эки афтада бир барып келе эди. Бу двир ичинде онынъ бир озю бир дюнья иш япты. Гедже-куньдюз чалыша, суткада 18—20 саат чалышса керек...Джисманий эмекнинъ тазыйыкъындан Сервер Аметов азып-тозып къалды, амма эп чалыша.

— Сервер, биз санъа отпуска бере билемиз, раатлан,— дедим мен онъа бир кере.

— Сагъ ол, Анатолий,— деди о.— Мен тскяран даа чалышайым, сонъ Киевге барып, прописка артъшдан юреджегим. О маальде манъа отпуска керек олур.

Бир йылдан сонъ Сервер Аметов бизден кетти.

— Киевге кетем. Ишим онъ кельсе, даа келирим,— буны къайд этермиз,— деди сагълыкълашкъанда.

Шундан сонъ бир даа кельмеди. Керчек, мен онынъ колхозда чалышкъан вакъытыны эмек дефтерине къайд эткен эдим. Бир талай вакъыттан сонъ мени судкъа чагъырдылар. Сервер Аметовны паспорт режимини бозгъаны ве

арамтамакълыктын кечингени ичюн макеме эте эткешлер. Судда мен онынъ апайыны ве секиз, алты, дёрт яшларын-даки балаларыны да корьдим. Балаларнынъ бир шейден хабери ёкъ, апайынынъ исе бу дюньядан умюти ёкъ. Чаресизлик ифадеси онынъ козьлерине синъип къалган. Дешетли ал. Мени исе Сервернинъ эмек дефтериндеки язылар ичюн шаат оларакъ чагъыргъанлар. Дейджегим...

Сергей Сергеевич бу адамнынъ икясини сонъунадже динълемектен башкъа чареси олмагъаныны аялады. Эписи бир ашыкъкъан ери ёкъ. Барсын, айтсын, бошансын, деп тюшонди.

— Дейджегим, Киевде онынъ шикъетини динълеген сонъ, милициянен артына къайтарган ве апске алган экешлер. Бир аймы, эки аймы, тефтиш кеткен, сонъ, суд оладжакъга онынъ дефтериндеки язы келип чыкъа. О язы боюнджа Аметов бир йылда докъуз бучукъ ай чалышкъаны аялашыла... Эй, мени чокъ чеккеледилер. «Аметов о языны озю язган, сизнинъ колхознынъ бунъа алякъасы ёкъ», дедилер. Мен разы олмадым. Бизде онынъле им-заланган мукъавелелер, язылган нарядлар ве пара ведомостлары бар. Буларны насыл этип инкяр этмек мумкюн? Манъа исе: «Колхоздаки документлер сизни раатсызлама-сын. Олар кимсеге керек олмаз, оларны кимсе сорамаз», дедилер. «Сиз бу адамнынъ эмек дефтериндеки язынынъ суний экенини айтсанъыз ете», дедилер. Мен разы олмадым. Бир афтадан партия райкомы бюросынынъ къара-рышен эмек низамыны бозгъаным, колхознынъ парасыны макъсадсыз савургъаным ве даа бир сыра янълышларым ичюн иштен бошатылдым, учъ кунден сонъ мени пар-тиядан чыкъардылар. Бир айдан сонъ исе яшап турган эвимни бошатмакъ керек олгъаныны айттылар. Койден кочип, бу шесерге кельдим. Мында кирагъа эв тутып яшадыкъ, амма ич бир ерге ишке алмадылар. Инает, ачлыкъ чекип башладыкъ, яшагъан эвимизнинъ саибни акъ тёлемегенимиз ичюн эвни бошатмамызны талап этти. Апайым балаларны алып Оренбургкъа, ана-бабасынынъ эвине кетти, мен исе сокъакъта къалдым. Сокъакъта учер-учер олып, бир шише ракъы булгъан ве болюшип ичкен адамларнен таныш олдым, достлаштым. Мерамет-ли ве садакъатлы адамлар. Олар мени таштамадылар, сонъундан исе «Автодормехбаза» денильген тешкиляткъа ишке кирмеме ярдым эттилер. Иште, чалышам, ятакъ-ханеде яшайым...

— Не ичюн саргъуш алынъызда машина айдайсы-нъыз?— деп сорады Сергей Сергеевич.

—Эй, чёплюк машинасыны гаи бир заман токътатмай, саргъуш олсанъ да, айыныкъ олсанъ да. манъа иссе текъран кейфим олса яхшы... Ондан кимсеге зарар ёкъ, амма манъа файда...

танъыз къайда?

Эвинде, Оренбургда. Апайым
ыт ёллагъан. Бирисини тапкъа-

пайым. Энди учонджи сене.
йым.

жанъыз олмаймы?

анъыз янына.

нип башлагъанда сиз пейда
имтатарсен багъламакъ ис-

анъызмы?

Чёплюк кетиргенде сыкъ-сыкъ

нъ четинде коре эдим. Янъылмасам,

ада механик олып чалыша. Яманлыкъсыз адам.

е якъынлашкъанымынъ себси, бельки бу таныш-
вастасынен дигер ишке, чёплюк ташымагъан маши-
нагъа ишке авушырым деп умют эте эдим. Иште, селям
танышлыгъындан о якъкъа кечмедик... О керчектен шу
ЦРУнинъ шпионы экенми?

— Ёкъ, ойле дегиль,— деди Сергей Сергевич.

— Мен де шойле тюшюнем. Оны кърымтатар олгъаны
ичюн бойле къабаатласалар керек. Шимди кърымтатарлар
пек котерильдилер, юртларына къайтмакъ
истейлер... Умумен, бу тарафларда ресмий органлар кърим-
татарларны севмейлер, олар акъкъында чешит
эмиш-демишлер даркъаталар. Сизинъ агентинъиз де бой-
ле бир провокациягъа огърамадымы экен?

— Э, керчек, Анатолий Викторович, сиз машина-
нъызнынъ когертезини тюшюрмек ичюн оны чёкючнен
он бир кере урдынъыз, Ахтем Халилов буны бир сигнал,
пароль оларакъ айтты.

Цыбуля шашып къалды. Эппи вакъыт онынъ тили
келимеге кельмеди. Сонъ бирден:

— Он бир кере?— деп къычырды.— бельки он бирдир,
бельки он бештир, мен буны бильмейим, когерте ерине
къайтып тюшкендже урам иште. Демек, о бу урувларны
сайып тура экен э?

— Шай олса керск. О ерлерде даима самолётлар учамы?

— Уча, анда арбий аэродром бар. Арбий самолётлар даима учып туралар Адетте, чёль устюнде учалар. Шернинь кенарына да бираз токъунып алалар. Не ичюн сорадыньыз?

— Озиом шай. Бунынь ишке алякъасы ёкъ.

Сергей Сергеевич бу адамнен субеттен ёрулды. О де лакъырды этмек истемей, лакъырды этип башлагъан сонъ токътап оламай. Цыбуля, умумен, меракълы шейлер айта, лякин онынъ айткъашлары тефтишнен багъланмай. Бельки тап о къадар да дегильдир. Сергей Сергеевич бу якъларда кърымтатарларына мунасебет акъкъында ондан баягъы шейлер бильди. Энди бу адамнен сагълыкълашмакъ ве меркезге телефон этип, Аркадий Абрамовичнен багъланмакъ керек. Бельки анда меселе чезильгендир ве мында энди тарсыкып, тынчыкып отурмакъ керек дегильдир.

— Айдыньыз, Анатолий Викторович, энди сагълыкълашайыкъ, — деди Сергей Сергеевич. — Сизге тешекюр, чокъ шейлер айттынъыз, сагъ олунъыз.

Олар ерлеринден турдылар. Сергей Сергеевич шимди Цыбуля къашыгъа догъурылыр деп умют эткен эди, амма о тургъан еринде бир-эки тапталды ве тефтишчиге бакъып:

— Сергей Сергеевич, мец, бельки, бу куньлерде Оренбургкъа кетерим ве биз бир даа корюшмемиз, — деди. — Мен анавы кърым йигитининъ такъдири не оладжагъыны бильмек истейим. Мумкюнми?

— Онынъ такъдири муреккеп дегиль. Мен шай тюшюнем. ЦРУ акъкъындаки лафлар исе бир уйдурма, сафсата. Я, сизде, анавы къуруджы адамнынъ такъдири не олды? — деп сорады Сергей Сергеевич ве сорагъанына пешман этти. Кене лаф созуладжакъ.

— Сервер Аметовны суд эттилер ве учъ йылгъа къападылар, — деди Цыбуля — Билесинъизми оны ким суд этти?

— Ёкъ.

— Оны Ася Михайловна Давыдова деген судья къадыш суд этти.

— О ким?

— О бизим Асия эди. Балалар эвиндеки къокъла киби къызчыкъ. Мен оны таныдым. Бу — о эди. Тенефюс вакъытында янына бардым. О мени танымады. Балалар эвинде олгъаныны исе гизледди. Мен онъа: «Мен Толя олам, мен сени балалар эвинде экенде онгъадже саймагъа огресткен эдим», дедим.

«Янъыласынъыз, мен бир заман балалар эвинде ол-

мадым», деди. «Сенинъ анаң къримтатар эди. О сени балалар эвинден келип тапкъан эди», дедим. «Меним амам да, бабам да рус», деп кестирди. «Мен о вакъыт балалар сенинъ акъкъынъда фена тюшюнмессивлер деп «Асиянынъ бабасы рус экен» деген лакъырды даркъаткъан эдим. Сен исе анаңны да рус япкъансынъ», дедим. О индемеди, чевирлип кетти.

— Иште дюнья...

— Эбет, дюнья. Адамларны аналары дегиль дюнья догъура. Бу дюнья биревлерни майыштыра, биревлерни сындыра, биревлерни исе пишкинлештире.

— Айдынъыз, сизге мен учюнджисини арз этем, — деди Сергей Сергеевич элини узатып. — Барсын, о сизши тек пишкинлештирсин.

— Сизге де, — деди Цыбуля.

Олар самимий эльтушып сагълыкълаштылар.

* * *

Сергей Сергеевич махсус тефтиш группасы ичюн айырылгъан одагъа кирди. Бу ода кениш, ярыкъ, темиз. Мында мебель чокъ. Эки кресло, эки диван, беш стол, йымшакъ креслолар, без перделер. Пенджерелерини рафларында чечсклер, кошеде самовар, дивар джагъасында сыра-сыра шкафлар. Сергей Сергеевич энъ йымшакъ креслогъа отурды ве тюшюнджеге далды. Оны чыкъымсызлыкъ, чаресизлик эзмекте эди. Аркадий Абрамовичини кеткенине эки кунъ олды. Энди бутюн ишанч оидан. Эгер мутехассыс экимлер консилиумына изин алып кельсе, демек, меселе табиий аль олунаджакъ, ич олмадым, сонъундан видждан азабы къыйнамайджакъ.

Сергей Сергеевич кошедеки алчакъ стол устюнде тургъан самоварнынъ электрик теллерини илиштирди. Бареме, бир фильджан къаве ичер. Къаве ичяткъан вакъытта Ахтемнинъ тарласында олып кечкен вакъианы хатырлады. Худжур шей самолётнынъ гурюльтиси ве елнинъ увултысы ичинден индже ве назик сес эп Ахтемини чагъыра. Бу не?

Сергей Сергеевич къавени ичип битирген сонъ, камерагъа барып, Ахтемен корюшмге къарар берди. Бу меселени тек Ахтем ачыкъландыра биле. Тек о!

Ахтем камера ичинде о якътан-бу якъкъа юре, шиддетнен эллерини саллай, юзю джиддий ве терли эди. Сергей Сергеевични корип токътап къалды.

— Селям Ахтем Халилович, — деди Сергей Сергеевич.

— Бугуңь сизге де, озюмизге де тенеффюс. Сонъ, насылсынъыз?

— Мен къорантамнен корюшеджегимми? — деп сорады Ахтем. — Мында, Октябрскоеде олып да, не ичюн корюшмеге рухсет бермейсинъыз?

— Рухсет берирмиз.

— Не заман?

— Ярын, ёкъ о бириси кунъ.

— Яхшы, мен сабыр этерим, — деди Ахтем. — Эгер алдатсанъыз... Сонъ манъа джанынъыз агъырмасын.

— Ахтем Халилович, — деди Сергей Сергеевич мулайимликнен. — Айтчынъыз, сизинъ сокъакъта, я да маледе Ахтем адлы адам бармы? Табий ки, сизден гъайры.

Ахтем тюшюцджеге далды.

— Менден гъайры, гъалиба, ёкъ. Бир бала бар, он-он эки яшларында олса керек.

— Сиз оны таныйсынъызмы?

— Ёкъ, озюнен таныш дегилим, лякин о тарлада балаларнен футбол ойнагъан вакъытта тарла чстиндеки эки къатлы эвлер беттен оны даима къадын сеси чагъыра, о исе он кере чагъыргъанда бир кере джевап берсе бере, бермесе бермей, тербиесиз бала олса керек. Мен оны узакътан бир къач кере корьген эдим. Не ичюн сорадынъыз я?

— Озюм шай, — деди Сергей Сергеевич ве енгиль кохюс кечирди.

Демек, тюневинки самолётнынъ гурюльтиси ичинден эшитильген сес о къадыннынъ сеси эди, иште, ельнинъ шиддети оны тёпеге котериц кетирди.

— Сагълыкънен къалынъ, Ахтем Халилович, — деди Сергей Сергеевич ве камерадан чыкъып кетти.

Сергей Сергеевич Самойлов пек ачувлы эди. О бойле мантыкъсыз аяткъа, озюнинъ огъурсызлыгъына ачувлана. Дженктен сонъ ветеринарлыккъа окъуйджакъ эди, онынъ ерине юридик техникумгъа кирди. Сонъра университетте окъуды ве арбий прокуратурада чалыша. О кениш тарлаларда, орманларда чалышмакъ истей эди, тар кабинетлерде, тынчыкъ камераларда чалыша. Берабер окъугъан Тая адлы къызчыкны севе эди, амма къомшу къызы Розагъа эвленди. Роза несинендир джакъларыны шиширип тургъан кобра йылангъа ошай эди. Индже ве къатмерли бойну устюндеки кениш джакълар чиркин ве титис корюне эдилер. Лаф эткенде даима агъызынынъ бир четинден тюкюрчиги корюнип тура эди. Сергей онъа бакъып шаша ве: «Аджеба, бу заваллы къызны да севеджек эркек тапылы-

рмы экен?» деп тыюне эди. Бир кере акышам Сергей Таняны озгъарып къайтаяткъанда Розаны расткетирди. «Мен эвге кирмеге кьоркъам, азбар пек кьаранлык!» — деди Роза. Сергей оны озгъарып азбаргъа, сонъра эвге кирди. Кирген сонъ Роза оны софрагъа теклиф этти. Розанынъ устюнде енгиль декольте антер, бол кокюслери антер якъасындан чыккып туралар, отургъанда-тургъанда тыгъыз балдырлары корюнип алаалар... Танъ аткъаныны дуймай кьалдылар. Сергей не ишлегенини тек саба анълады. Кобрагъа бенъзеген джарис ве чиркип кьадыш онынъ апайы, балаларынынъ анасы олды. Бир кьач кере айырылышты, сонъ кене барыштылар. Энди исе эр шей кетти. Сергей Самойлов омори бою севмеген кишисинен яшамагъа, севмеген ишинен огърашмагъа макюм этильген бахтсыз адам. Онынъ мабюслери де бахтсызлар. Ич олмадым оларгъа ярдым эткейди. Онынъ бойле яшавындан ич кимсеге файда ёкъ.

Учъ кушден сонъ меркезден янъы тефтишчи кельди. Онынъ элинде Аркадий Абрамович Ванштейннинъ чагъырып алынгъаны ве кендисининъ махсус грушгагъа ребер оларакъ тайинлегени акъкында прокуратуранынъ эмири бар эди.

Сергей Сергеевичнинъ майор Ванштейнинъ не ичюн кельмегени акъкъындаки суалине янъы ребер, Ракитин фамилиялы шишман адам торс даушнен:

— Буны арбий прокурордан сорарсынъыз, — деди. — Шимди исе — сиз мында вакътышджа группа реберни экенсиныйиз. — кьана, манъа вазиятни анылатышъ, уфакъ-тюфеге, эмоциялары, ис-дуйгъулары керекмей, эсас моментлерини ве эсас меселени анылатсанъыз етер.

Сергей Сергеевич бутюн ишнинъ бербат олгъаныны анълап шашмалады. Майор Ракитин вазиятни анълайджакъ адамгъа бенъземей. Эр алда анълатмагъа арекет этип бакъмакъ керек.

— Тефтишленеяткъан адам ЦРУнен багъ тутувда ве оларгъа совет кьурумынынъ итибарыны тыююриджи малюматлар берювде кьабаатлана.

Майор Ракитин мемнюнликнен башыны саллады.

— Амма, занымызджа, тефтишленеяткъан адамнынъ руху сагълам олмаса керек, — деди Сергей Сергеевич.

— О кьабаатыны таныгъан да?

— О, озюне озю ифтира эте. Насылдыр самолётлар учушалар, насылдыр машиналар онъа насылдыр алетлер кетирелер эмиш...

— «Насылдыр» деген сёз юриспруденцияда арткъач,

— деп кестирди майор Ракитин. — Арткыч! Устав боюнда жа малюмат бериптиз.

— Оңга эшитилген сеслер хаста мийнинъ махсулы ола биле, буны тешкерип бакъмакъ ичюн экимлер...

— Етти, етти! — деп кычырды Ракитин. — Башта озюмиз чалышайыкъ, сонъ, керексе, экимлерни джелъп этермиз... Яхшы... Аркъадашлар! — о энди бутюн группа азаларына мураджаат этти, — чалышмакъ керек, чешит тахминлер уйдуруп, чешит сентименталь оюнлар тюшонип, тефтишни бойле созып йибермеге акъкъымыз ёкъ. Эмоциялар тефтишнинъ ёлдашы олмамакъ керек... Бизим ичюн фактлар ве тек фактлар муим. Сеслер, кычырувлар, ялварувлар, аджынувлар — олар дигер ерлерде олалар, амма тефтиште дегиль. Эгер бизлер, арбий прокуратуранынъ махсус тефтишлер боюнда чалышкыан адамлары бойле мамийленсек, йиберильсек, йымшакълыкъ япсакъ, сонъу не олур?! Ватан, халкъ, партия бизлерге ишана, ишангъаны ичюн де тынч юкълар, чалышалар, кыуваналар...

Ёкъ, аркъадашлар, бойле олмаз, чалышмакъ, чалышмакъ ве душманларнынъ ичюзини аявсыз ачмакъ керекмиз. Сизлернинъ шимдигедже чалышкыанынъыздан бунынъ акси корюне. Сиз оларнынъ юзлерини орытмеге чалышасынъыз. Эбет, арамызда озюнинъ хызмет месулетини шимдигедже кереги киби анълап етмеген адамлар олса, оларгъа эндицен сонъ анълатып отурмакъ файдасыз.

Майор Ракитин несинендир токъ борсукъкъа ошай эди. Онынъ бир тюрлю мананы анълатмагъан семиз юзю денъишмей, джам козьлери кыатып кыалгъан кибилер, кыарыкъ сеси кишининъ кыулакъларына урула. Майор джинаст, джеза, адалет, адлие акъкъында узакъ вакыт айтты, махсус тефтиш группасыны гъайретнен, себатнен чалышмагъа давет этти.

Бу адам кимсени динълемейджеги ве тефтиш тез вакытта битеджеги анълашылды.

* * *

Майор Ракитин кельген сонъ вазият керчектен де денъишти. О шишман кевдесине ярашмагъан бир чалтлыкънен юре, мулайим давушнен лакъырды эте. Кишиге мураджаат эткенде «Къыйметлим...» деп сёз башлай. Боюнсыз баш, дудакъсыз агъыз, кениш ченъгелер ве бир-бирине пек кыын ерлешкен тюссиз козьлер, сачы баягъы сийреклешкен, курсек киби кыафа тас... буларнынъ эписи, дерсинъ,

Ракитинге башкѡа адамлардан алынып берильген, онынъ ичюн де олар бири-бирине уймайлар, аксинѡе, озьбашына, айры-айры олып туралар. Онынъ кевдесине ярашмагъан мулайим давушы исе ичинден насылдыр фышылтынен берабер чыкѡа, фышылты чыкѡкѡанынен бите, сес исе тыгъырып-тыгъырып кете.

Майор Ракитин соргъуны йымшакълыкънен, незакетнен алып бара. Ондан баягъты узакъта отургъаш кѡабаатланьджы Ахтем Халилов суаллерге истекнен джевап бере, джевапларнынъ анылашылмагъан ерлерини текрар анылата. Энтъ меракълысы шунда ки, Ахтем эвелькы соргъуларда айткъанларыннынъ эписини олгъаны киби текрарлай. О бу кѡадар сафсатаы бозмагъан алда башы ичинде насыл сакълай экен? Эм, эзберден шиир айткъан киби шырылдатып айта. Майор Ракитин онынъ джевапларындан мемнюн эди. Биринджи куню олгъан соргъуда тек Ракитин суаллер берди, Ахтем исе джевап берди, дерсинъ, эки адам узакъ вакъыт кѡонушты. Кѡаякълардандыр махсус чагъырылгъан стенографистка кѡызлар невбет-невбет язды ве пек ёрулдылар, эр итималгъа кѡаршы магнитофон да чалышты.

Экинджи куню махсус группанынъ Ахтем Халиловнен сагълыкълашув куню эди. Ахтем берген косьтеришлерининъ базы ерлери тешкерильди, базы фактлар текрар соралды. Бу сефер соргъу процессине уйкен лейтенант Марсель Сагатовский пек актив кѡошулды. О ынърауvgъа бенъзеген титис сесинен суаль бере-бере Ракитиннинъ дикѡкѡатыны самосвал машинасынен чѡплюк ташыгъан шоферге джелып этти. О тарафтан келеджек шейлер чѡплюкнен берабер шу ерге кетирилип тѡкюле экен, шофер исе балабан чѡкючнен машина когертесини он бир кере ура, шу ерде тургъан Ахтем буны эшите ве машина кеткен сонъ яваш барып, чѡплюк обасы ичинден озюнс адалгъан шейлерни чыкѡарып ала экен.

— Сиз бу маальде тарлада олмайып, эвде олсанъыз, бу давушны эшитир эдинъизми? — деп сорады Ракитин.

— Эбет, деди Ахтем. — Бу давуш эвге де пек яхшы эшитиле. Мен эвде отурып да онынъ кельгенини билем.

— Бильген сонъ не япасынъыз?

— Кийинип чыкѡам.

— Демек, шофѡр сизни таный, ойлеми?

— Таный, эбет.

— Сизге не айта?

— Селям, дей ве башынен чѡплюк бетке яваштан ишмар эте. Сонъ менден бир сигар истеп ала ве якѡа.

— Даа не айта?

— Башкы бир шей айтмай.

— Сиз тютюн ичесиңизми? — деп сорады Сергей Сергеевич.

— Эбет, вакытым олса, ичем...

— Демек, сиз о кишиниң адыны бильмейсиниз? — деп сорады Марсель Сагатовский.

— Адыны бильмейим, амма озюни пек яхшы таныйым.

— Сергей Сергеевич о адамшен лакъырды этти. Мен беллесем, оныҥ шахснети тайны олуңгаңдыр, — деди Марсель Сагатовский Ракитинге бакъып. Соңь Сергей Сергеевичке чевирильди. — Биз о куно чёплюк обасы янына баргаңды о машина кельди, чёплюк тёкти, соңь машинаныҥ кертесинен, тамам мына шимди айтылганы киби, он бир кере дёгди, буидаң соңь сиз онынъле тепа лакъырды эттиңиз. Энди о кишини тапмак кыйын олмаса керек. Сергей Сергеевич теджирибелли юрист, бойле телюкели адамны чыкъарып йибермегендир, эбет.

Сергей Сергеевич бильди ки, кыпкъан энди киртленди.

* * *

Группаның даимий реберисиз ве меркезиниң рухсети олмадан доктископия кечирюв буюк кыбаат санылды. Буидаң гыйры группа азаларыныҥ бу меселеде фикирлери бир чешит дегиль эди. Самосвал машинасыныҥ шофери Анатолий Викторович Цыбуляныҥ эки куш ичинде иштеп бошан, шеэрни терк эткени исе шубелерни джинаетке чевирди. Тефтишчи Сергей Сергеевич Самойлов оны деръал якъаламак ве айры камерада тутмак ерине аселет кычырганы ичюн тефтиштен четлетилды, рухсетсиз мусафирханени терк этмюв акъкында ондан кыгъыг алынды. Энди о соргуда тефтишчи оларак дегиль, шаат киби, джинаетке алякыдар шахс киби иштирак эте.

Соргуны майор Ракитин ве уйкен лейтенант Марсель Сагатовский алын баралар. Морозов ве Аллахвердиян исе илдемей бир четте отуралар.

Майор Ракитинниң янына авушын отургъан Марсель Сагатовский сык-сык суаль бере. Сеси шашыладжак дерджде мулайым ве сакни. Атта суалине джеван алгъан соңь биле Ракитинге бакъып: «Джевантан кынаатлендим», деп башыны саялай. Суаль береджекте исе: «Майор аркыдаш, рухсет этиңиз?» деп рухсет ала.

Морозовнен Аллахвердиян тефтишчи кетишаты деңишкенни, оларныҥ майор Ваштейниң реберлигин

деки фаалисти такъдирлеимегенини анълап сустылар. Соргъуны алып барыджыларнынъ исе оларнен иши ёкъ.

Соргъу учюнджи-дёртюнджи даирелер боюнджа кете эди. Къабаатланыджы Ахтем Халилов исе бир кере берген малюматларнынъ учюнджи-дёртюнджи кере текрарламакъта, оларгъа чешит суаллер ярдымынен янъы ве пек муим тафсилятлар къошулмакъта эди. Энди Цыбуля фамилиялы шофер меркез ерге чыкъты. Ахтеминъ догъру ёлдан азып, къыйыш ёлгъа кирювине о адам къабаатлы. Оны якъаламакъ керек, о исе къачкъан, даа догърусы къачырылгъан. Ант тешкилятлар оны къадыралар, бу якъта исе соргъу эп девам эте, яни тафсилятлар эп догъалар.

Ахтем майор Ракитинни бегенмейип башлады. Буны о Сергей Сергеевичнинъ чырайындан да анълады. Ракитин-фсна адам. Ахтем онъа озъ фикирлерини ачыкъ айтмакъ истеди.

— Вакъты-саати кельгенде мен сизни аджымам, — деди Ахтем кескин даушнен. — Чюнки сиз аджымагъа ляйыкъ адам дегильсинъиз. Сиз нефретке, игренювге ляйыкъсынъыз! Вакъты-саати кельгенде мен сизге буны исбат этерим.

— Эбет, прокурорнынъ яхшысы олмаз, — деп сомурдаңды Ракитин. — Адалет ичюн курушкен адам яхшы олмаз. Бир мультфильмде залым адамлар заваллы мышыкъкъа сосиска хырсызлатмай экенлер. Иште, мышыкъча мантикъ, о адамлар ичюн келишмей. Адамлар башкъа тюрлю яшайлар, башкъа тюрлю! Эгер сизге келишмесе, къыйметлим, биз къабаатлы дегильмиз... сизинъ мышыкъ олыш догъмагъанынъыз ичюн!

Ахтем бу титис адамнынъ сёзлерини анъламады. Анъламагъаны да яхшы.

Сергей Сергеевични бир фикир раатсызлай эди. Эгер самосвалнынъ шофери эр чёллюк тёккенде Ахтемге бир шейлер кетире исе, о шейлер къайда ве олар не эдилер? Бир кере Ахтем насылдыр батареялар акъкъында айткъан эди, амма о маальде Сергей Сергеевич бу лафкъа кереги киби дикъкъат этмеди, умумий лакъырды бош олгъан сонъ, онынъ бир къысымчыгъынынъ эмиети ёкъ эди. Амма шимди, тефтиш башкъа догърулыш алгъан сонъ, бунынъ эмиети бар, эм буюк эмиети бар.

Сергей Сергеевич къабаатланыджыгъы суаль бермеге рухсет сорады.

— Буюрынъ, Сергей Сергеевич, тек сентимент олмасын, конкрет иш боюнджа, — деди майор Ракитин.

Сергей Сергеевич разы экенини бильдирип башыны саллады ве Ахтемге чевирильди.

— О адам, яни шофёр сизге насыл шейлер кетире эди ве шимди о шейлер кьайда?

Ахтем тиошонджеге далды. Эр кес сусты.

— Шофёр Цыбуля кетирген шейлерни кьайда гизлейсишыз? — деп сорады Марсель Сагатовский. — Аппаратура ве башкьа шейлерни.

— А-а! — деди Ахтем кьыдыргьаи шейини тапкьан киби. — О шейлерни мен кладовкада гизлейим.

— Кладовкада?

— Эбст. Кьойларшыи акьыры яшыида кумес киби бир эвчик бар. Анда кьойларшыи еми, мешим алетлерим, одыр-будыр сакьлана. Анда бир демир сандык да бар. Сандыкшыи ичинде эски аякькьаплар, урбалар, алетлер ве шофёр кетирген шейлер булуна.

Майор Ракитин шашкьаныидаи кьабарды, котерильди, ошыи кевдеси созулгьаи киби олды, тап герданы астындаки кьатмерли бойиу корюнди — бойиу бем-бем эди.

Ракитин:

— Мен шимди... — деп еринден атылып турды, одадан чыкькьаныиен кьайтып кельди. — Менсиз соргьу девам эттирилмесин! Кьабаатланыджи камерагьа кьайтарылсын!

Эр кес еринден турды. Кьапы артыида булуи гьаи незаретчи Ахтемии алып кетти. Махсус группа азалары милиционерлерниен берабер машиналаргьа отурып, Ахтемии эвине кеттилер. Эр кес суса, амма сусувда терен эсджаи бар. Олар чокь кушьерден берли ЦРУ агентинии ишинеи огьрашалар, чокь лафлар эшиттилер, амма эшыявий делильни тек бугуи, мына шимди кореджеклер. Сергей Сергеевич бу эшыяларыиш не олгьаныи тасавур эте, амма шимди бир шей айтмак истемей.

Ахтемии апайы Зера эки машинагьа толушып кельген арбий ве милиция кийиминдеки адамларыи корип шашмалады. Дерьал эв ичине чапып кирди ве балаларыи кьучакьлады. О Ахтемии Москвада кьапатылгьаныи, соиьундаи Октябрьскоеге кетирильгении эшиткен эди. Чокь кере милиция идаресине барды, амма корюшмеге рухсет бермедилер. «Тек тефтиш биткен соиь», дедилер. «Тефтиш не вакьыт битеджек? — «Буи сизге биз озюмиз хабер этермиз».

Буидаи соиь Ахтем акькьыида пек чокь ярамай лафлар даркьады. О гуя душман экен... Балаларныи уйкени Шазие мектепке, кучюги Бахтияр багьчагьа бармайлар. Мектепте балалар Шазиеи чеккелей, эриштире, котеклей

экенлер. Анда мектеп балалары насылдыр партизан отряды тизгешлер. Мектептен кайтаткыанда олар Шазисени тутып, тереклик ичине алып кире ве анда оны «фашист» деп соргу эте ве дегелер. Буны эшиткен Зера мектепке барып, оджаларнен лакырды этти. «Акбайышыз керчектен де ойле олса, биз не япайык? — дедилер. — Озюнъиз билесинъиз, бу ерлерде дженк олды, фашистлер халкъка пек кылындылар, балалар иссе о девирлерни ана-бабаларындан эшитип билелер. Балаларнынъ бойле алгъа бойле мунассбет бильдирювлери табийдир».

Бундан сонъ Зера кызыны мектепке ёлламады. Кучюги Бахтиярны бир кере багъчагъа алып баргъанда тербиеджи алмакъ истемеди, «Мында совет балалары тербиеленсе», — деп джекирди. Шундан берли Зера балаларнен эвде отура ве акбайыны бескей...

Кельгенлер изин сорамайып, дарс-дурс этип азбарнынъ о бир четине кетти ве акъыр янында токътадылар.

— Хозяйка! — деп кыачырды оларнынъ бири.

Зера азбаргъа чыкты.

— Келинъ, бу якъкъа келинъ, — деп чыйылдады арбий адам.

Зера Бахтиярны котерип, Шазисени элинден тутып, яваш-яваш оларнынъ янына кельди.

— Акбайышынънынъ алетлери сакълы сандыкъ кайда? — деп сорады Марсель Сагатовский.

— Насыл алетлер? Мен бильмейим, — деди Зера кьоркьунчлы давушнен.

— О керчектен де бильмейдир, — деди Ракитин. — Кыдырмакъ керек.

Кельгенлер акъыр янындаки кумес киби эвчикнинъ ичине акътарып башладылар ве, нисет, Ахтем айткъан сандыкъкъа бенъзеген балабан ящикни таптылар. Онынъ ичинде эски урбалар, аякъкъаплар, чёкюч, мыкъ кьутусы, кельпедин, кески ве бир сыра демирлер. Эпъ астга иссе кок тюзлю эки демир кьутучык. Оларны корьгенинен Ракитиннинъ козьлери янды. Марсель Сагатовский мемнюнликнен юткъынды. Кок кьутучыкълардан теллер де чыкып тура эдилер. Оларны аман алып кеттилер. Эв саибесине недир айтмакъ кереклегини унутып, кельгенлер ашыкып машиналарына минди ве джелеп кеттилер.

— Энди сёз — экспертизагъа! — деди Ракитин машина ичинде мемнюнликнен йылмайыр экен.

— Бу алетлар тасдыкъланса, мен беллесем, тефтишни битирмек мумкюн олур, э? — деп сорады Марсель Сага-

товский. Онынъ сесинде юрскни кяйтарыджы бир татлылыкъ бар эди.

— Эбе-ет, — дие кябарды Ракитин. — Эбет. Энди созып отурмагъа аджет ёкъ.

— Мен бу алетлерден шубеленем, — деди Сергей Сергеевич. — Булар, менджесине, ордуда къуллацылгъан эски батареялар. Артиллерияда оларнынъ ярдымынен гедже приборлар ярыкъландырыла эди.

— Сизинъдже, — деди кишаенен Ракитин. — Лякин, бу даа экспертизанынъ хулясасы дегиль, тек сизинъ тахмининъиз. Тахминни исе, бойле вазиятте, озюнъизде тутмакъ эйидир. Ашыкъманъыз, экспертиза сёзюни айтыр ве эр шей ачыкълашыр.

Сергей Сергеевич бу адамларнынъ абдаллыгъына шашып къалды. Ордуда хызмет эткен адам о батареяларны узакътан корип ташымакъ керек. Булар исе ташымакъ о якъта турсын, энди оны кимсинъ не белледилер.

Сергей Сергеевич ордуда артиллерия кысымында, дженкте иштирак эткен эфсаневий «Катюша»ларда хызмет этти. «Катюша» гъает къудретли сила олса да, онынъле иш коръмек эр джеэттен къолайсыз эди. «Катюша»дан атеш ачмакъ ичюн оны домкратларнен тиремек, котерюв ве бурув механизмлерини эльнен арекетке кетирмек керск. Эинъ кыйыны-гедже атеш ачмакъ эди. Команда пункты атеш позициясындан он, я да ондан да чокъ километр узакъта ола ве тек рация вастасынен эмир бериле, координатлар айтыла. Гедже, зифт къаранлыкъта, не алетлер, не де приборлар корюне. Онынъ ичюн де «Катюша» командири олгъан эр бир сержантнынъ чантасында бойле батарея булуна. Гедже, керек олгъанда, кокюсиндеки кнопканы баса, манълайындаки кучюк лампочка деръал яна ве приборлар корюне. Буны сержантлар озьлери тюшюнип таптылармы, ёкъса къаиде муджиби бойле ялмакъ керекми, эр алда, олар талимге чыкъкъанда командирлер эр бир сержантнынъ янында бойле батарея олмасыны талап эте эдилер. Онынъсыз атеш позициясында гедже бир иш ялмакъ мумкюн дегиль. Талим вакъытында сержантлар бойле батареяны бир заман янларындан ташламайлар. Батарея чантасы урула-урула Сергей Сергеевичнинъ янбашыны когерте, амма о чантаны бир заман ташламай эди... Орду хызмети къайда къалды? О вакъыттан берли «Сержант батарея»сыны корьмеген эди. Шимди корьди. О ич де денъишмеген, кене ойле муим ве керекли олып корюне. Аджеба, шимди ордуда бойле батареяларны къуллаана экенлерми? Насыл олып олар чёплюкке къошулып

къалдылар? Эбет, заман огге кете, бизим девиримизде къыйметли сайылган алет шимди чёплюкке чсвирильген ола биле. Амма бу чёплюк шимди бир заваллынынъ башына балабан фелякет кетиреджек. Экспертизанынъ не-тиджеси баягы вакъыткъадже илян этильмеди. Ракитин де, Марсель Сагатовский де чырайларыны сытып, сусып юрелер. Махсус тефтиш группасы бир къач кунъ чалышмады. Келелер, бираз отура ве къайталар. Бу арада самосвал машинасынынъ шофери Анатолий Викторович Цыбуляны араштырув органлары тап Оренбургдан тутып кетирдилер. Бир кунъ соргъу эттилер. Цыбуля козьлеринен Сергей Сергеевични ашайджакъ киби эди. Цыбулянынъ техдит этиджи назарыны башкъалар да сезмей къалмадылар. Ракитин ве Марсель Сагатовский маналы козь токъуштырып алдылар.

Цыбуля эр шейни инкяр эте ве эр сефер:

— Меним кърымтатардан танышым ёкъ! — деп къычыра.

— Сиз не ичюн бойле дейсинъиз? — деп сорады Марсель Сагатовский. — Не кърымтатардан танышынъыз олса, ярамаймы?

— Ярамай!

— Не ичюн?

— Олар!.. Э, меним кърымтатардан танышым ёкъ дейим сизге!

— Къардашым, мында мессле миллетте дегиль, — деди Марсель Сагатовский Ракитининъкине бенъзеген йымшакъ давушнен. — Сиз эш татардан танышым ёкъ дейсинъиз. Мисаль ичюн меним татардан танышым дегиль, атта достум бар. Эбет, кърымтатардан дегиль, Къазан татарындан, эр алда, татардан, эм пек яхшы дост...

— Меним къазан татарындан да достум ёкъ! — деп окюрди Цыбуля.

Цыбуля пек эеджаплы эди. Ракитиннинъ ишмарынен оны алып кеттилер. Коридордан онынъ агъламсыраган элемли давушы эшитильди: «Меним кърымтатардан достум ёкъ!»

Цыбуляны айры камерада туталар. Ахтемни бир даа соргъугъа чагъырмадылар. Эр кес экспертизанынъ хулясасыны беклей. Энди бир чокъ шей бунъа багълы эди.

Экспертизанынъ биринджи хулясасы берильген экен, оны группа азаларына илян этмегешлер. Ракитиннен Сагатовский оны артына къайтаргъанлар. Шимди анавы батареялар экинджи кере огрениле экен. Бу хаберни эшиткенде Сергей Сергеевич шашып къалды. Аджеба, эки дане

эски батареяны тайин этмек ичюн бу кьадар вакъыт керекми? Амма сесини чыкъарып биревге бир сѣз айтмады. Энди о тефтишчи дегиль, тек шаат. Ишнинъ насыл битеджеги ве Сергей Сергеевичинъ озь такъдири не оладжагъы белли дегиль.

Экспертизанынъ экинджи хулясасыны Ракитин группа азаларына озю окъуп эшиттирди. Анда айтылгъанына коре, тахмин этильген кьабаат кысмен тасдыкълана. Бу батареялар чалыштырылса. (демек олар чалышмай экен-лер) узакъ месафеге хабер бериджи приборшы токнен темин эте биле экен.

— Демек, аркъадашлар, тефтиш догъру ёлнен кете, — деди Ракитин тантаналы сеснен. — Энди «шофёр» ишини бакъа билемиз.

Сергей Сергеевич даянып оламады.

— Насыл догъру ёлнен? — деп кычырды о ачувнен. — Эр анги батарея, эгер о чалыша исе, эр анги радио аппаратны малюм мыкъдарда токнен темин эте биле. Буны бильмек ичюн экспертизанынъ не кереги бар?

— Сиз чокъ шейни анъламайсынынъ, ондан гъайры, сиз озюнъизнинъ шимдики вазистинъизни унутманъыз, — деди Ракитин.

— Умумен, батарея деген шейнинъ вазифеси ненидир токнен темин этмек дегильми? — деп багъырды Сергей Сергеевич. О, бу ишнинъ бербат олгъаныны ве Ахтем Халиловнен берабер Цыбулянынъ да кьабаатланаджагъыны анълады. Чаресизликтен ве ачувындан эп кычырды. — Ёкъса сиз башкъа тюрлю макъсадларда къулланылгъан батареяларны да билесинъизми?

— Мында суаллерни биз беремиз, — деди Ракитин.

— Шимди сизинъ эвинъизни барып тешкерсек, мытлакъ насылдыр батарея тапармыз ве о эр анги радио аппаратнынъ чалышмасы ичюн хызмет эте билир.

Сергей Сергеевич даа чокъ айтты, амма онынъ лафына къулакъ асмадылар.

Тефтишининъ бу якъы тез кетти. Кьабаатланыджы кьабаатларыны толусынен таныды. Тахминлер тасдыкъланды. Кьабаатланыджынен багъ туткъан агент якъаланды. Энди ишни судкъа теслим этмек мумкюн.

Махсус тефтиш комиссиясы озюнинъ хулясасыны юридик къанделер эсасында язды. Группа азалары имзаладылар. Самойлов бу группанынъ азасы олмагъаны ичюн онъа имзаламакъны теклиф этмедилер.

Анатолий Цыбулянын ишини ерли тефтишчилер девам эттирдилер. Эллериндеки малиюматлар етерлик олганы ичюн дёрт куньден сонъ ишни судкъа теслим эттилер.

Анатолий Викторович Цыбуляны кене шу къадын, яни Ася Михайловна Давыдова суд этти. Судда махсус арбий группанын адамлары иштирак этмедилер. Олар «Агент» деп адландырылгъан ишнин истиджесини алып Москвага кеттилер. Бунынънен оларнын иши битти.

Сарышынджа кельген дюльбер къадын аэнкли сесинен суаллер бере. Де адвокат, де прокурор бир шейлер айталар. Адвокат судланьджынын ичкиджи экенини, даима озюни незарет этип оламагъаныны айтып, онын къабатыны йымшатаджакъ ола. Прокурор оны ЦРУ агентине ярдым этювде, онъа чалышмакъ ичюн шараит догъурувда ве даа нелердедир къабаатлай. Анатолийнин исе эки козю судья къадында. «Мен бу къызчыкны къардашым киби севе ве сувукъ геджелерде озъ тенимнен къыздыра эдим...Дюньялар къарышты. Бугунъ исе о мени макеме этмекте...» деп тюшюне.

Бир заман судья онъа мураджаат этип:

— Къабаатланьджы Цыбуля, сёз айтмакъ истейсинъизми?— деп сорады.

О яваш еринден турды.

— Мен... Анатолий, яни Толя Цыбуля олам,— сомурданды ве сусып къалды.

— Биз буны билемиз, даа не айтмакъ истейсинъиз?

Цыбулянын акъылына бир шей кельди: Асия бала экенде докъуз ракъамыны догъру айтып оламай, даима девет дей ве куле эди.

— Меним бир риджам бар, судья аркъадаш, онгъадже сайсанъыз,— деди Цыбуля.

Судья къадын ири, дюльбер козылерини онъа тикип сусты.

— Сёзонъиз олса, айтынъыз, олмаса, отурынъыз,— деди прокурор.

— Меним кърымтатардан танышым ёкъ,— деп хырылдады Цыбуля ве ерине отурды.

Судья укюмни окъуды: «Душман агентине биле-биле ярдым эткени ве Совет девлетинын менфаатларына зыт фаалиетнен мешгъуль олганы ичюн секиз йылгъа азатлыкътан марум этилсин...»

Суд битти. Цыбулянын эллерине демир алкъалар кене

кечирильди. О ве янындаки сакъчылар ерлеринден турдылар. Залдаки адамлар чыкъа башлады. Судья Давыдова оларнышъ янындан кечейткъанда Цыбуля онъа бакъып бирден: «Сизни бир керечик къучакъламакъ мумкюнми?»— деди ве агълап йиберди. Давыдовашышъ чырайы ап-акъ кесильди, дюльбер манъялайыны тер къаплады.

— Аферин Цыбуля,— деди онынъ артындан келеяткъан прокурор.— Эр алда укюм адалети олгъаныны анъладышъ, амма бойле сентиментлер керекмей. Сен къабатшыны таныдынъ ве укюмнен разысынъ— эшъ муими бу!

Бу сёзлерни айтаракъ, прокурор судьянынъ къолтугъындан тутты, къулагъына бир шейлер фысылдады ве олар яваш-яваш юрип, суд залындан чыктылар.

Цыбуля бир анъ еринде турды. Секиз йыл... Эй Алла, не ичюн? Эр шей дёшомсиз гъайып олды. О бирден саллаңды ве йыкълды.

* * *

Арадан бир къач йыл кечти. Арбий юрист Сергей Сергеевич Самойлов Узакъ Шаркъта хызмет этерек, истифагъа чыкты ве озю догъгъан ерге, дагъ ве деньиз улъкесине къайтып кельди. Юридик хызметни тамамиле терк этти, колхоз гаражында чиленгир олып чалыша. Шоферлернинъ бир де-бири ишке чыкъмайып къалса, озю дюмнен башына отура, юк ташый, башкъа ишлерни япа. Бойле ишлерни япмакъ онъа хош келе. Умумен, не ичюн тек секиз саат чалышыла? Буны ким тюшонип чыкъарды? Иш вакъыты он-он эки саат олмакъ, ич олмадым ёрулгъан-дже чалышмакъ керек.

Бир дефа о Геленджикке, район меркезине машиланен баргъанда ёл кенарында чал сачлы гъает азгъан бир къартны расткетирди. О адам ашайт маллары тюкяны огюнде о якъкъа-бу якъкъа юре ве эп тюкян ичерисине бакъа, кимнидир беклей. Бу адам Сергей Сергеевичке таныш корюнди. О токътап онъа бакъып тургъан арада тюкян ичинден чанта котерген къадын чыкты. Сергей Сергеевич къадынны деръал таныды. Арыкъчадан кельген узун бойлю къадыннынъ тегерек козьлери къоркъу ве ялварувнен бакъа эдилер. Эркек къадыннынъ элидеки чантаны алды ве къамбурланып кете башлады. Демек, бу адам Ахтем Халилов.

Сергей Сергеевич тез-тез юрип оларнынъ янына кельди ве достане давушнен:

— Мерабанъыз, Ахтем Халилович,— деди.

Адам чал башыны котерди, нурсыз козьлеринен Сергей Сергеевични сюзди. Сергей Сергеевичнинь башына йылдырым тезлигинде «бу, о олмаса керек», деген фикир келип-кечти, чюнки бу саниде онъа ашыны ашагъан, яшыны яшагъан, аятта артыкъ мерагъы къалмагъан ихтияр къарт бакъып турмакъта эди. О къартларгъа хас сакиликнен:

— Мерабанъыз,— деди, бираздан сорады:— Сиз ким оласынгъыз?

— Мен Сергей Сергеевич Самойлов олам. Бир вакъыт-лар сизинь ишинъиз боюнджа тефтишчи эдим, акъылы-пъыздамы?

— Насыл иш боюнджа?

— Ана, шу, иште, ЦРУ меселеси боюнджа.

— А-а!— адам шакъылдап кульди.

— Сонъ, о иш ненен битти?

— Эй, мен эписини устюме алдым, бутюн къагъытларны имзаладым... Э... мм...бираз вакъыт, алты ай къадар гюрьмеде туткъан сонъ, чыкъарды йибердилер... Сонъ, бу якъкъа кочътик.

— Я, анавы киши, шофсер, самосвал машинасынынъ шофери бар эди де, о не олды?

— А-а, омы?— Ахтем кулюмсиреди. Юзининъ ифалеси аджыныкълы эди.— О пек инат адам экен, дегенинден къайтмады. Мен оны лагерьде расткестирдим. Мени корь-генинен устюме атылды, баягъы дѳгди...А, иште, дели десенъ дели. Сонъ: «Кърымтатардан танышым ёкъ!»— деп окюрди. Окюре-окюре фырланды, сычрады, чапты, къы-чырды, ерге ятып тыгъырды, агълады...Масхаралыкъ. Сонъ меним яныма келип къучакълады. Къулагъыма: «Багъышла, къардаш, бунъа сен къабаатлы дегильсинъ, меним манълайым къара, бу такъдир...амма мен насыл даянайым?...»— деп окюр-окюр агълады. Топлангъан ма-бюслер онынъ бу фокусларындан бир шей анъламадылар. Мен де бир шей анъламадым.

Сонъундан о сусып къалды. Лагерь мемуриети манъа «достунъа аңлат» деди. Мен онъа «вазгеч, разы ол, имза чек, эписи яхшы олур», деп аңлаттым, о исе манъа бакъып, хужур сеснен: «Меним кърымтатардан танышым ёкъ!» деп окюре. Иште, акъылсыз адам. Разы олгъан олса, онъа да ярдым этеджек эдилер, амма о разы олмады. Пек инат адам экен...Анда къалды...

— Шимди де андамы?

— Бильмсейим, бельки...Озюнинъ айткъанына коре, оны бир тефтишчи алдатып сѳйлендирген-сѳйлендирген

де, сонъра бутюн къабаатны онъа юклеген экен. Асылында къабаат озюнде. Аяъламай. Инатлана.

— Биз бир тюрлю самосвал шоферини бильмеймиз, биз эвимизге, балаларымызныъ янына кетемиз,— деди къадыш урькек давушнен ве акъайыны къолтугъындан тутыр чекти.

Бир къач адымдан сонъ Ахтем Халилов артына къайты ве эпкин эдымларнен Сергей Сергеевичниъ явына кельди, онъа бираз тикилип тургъан сонъ, гизли умят ве ишанчнен:

— Энди сизни ёлладылармы?— деп фысылдады.

Ахтем Халилов козьлерини парылдатып, онъа сонъсыз умятнен, ялваруунен бакъып турмакъта эди. Бу бахтсыз адамны бу дакъыкъада бахтлы япмакъ ичюн бир сёз, я да бир тасдыкъ ишарети къафи эди. Сергей Сергеевич буны япып оламады. Онынъ вуджудындан озюне таныш олмагъан бир титреме кечти, богъазы сакъылды, юреги бирден чапаланып алды, дерсинъ, кимдир, онынъ ичице къолуны сокъуп, юрегини къармалады, эзгеледи.

Сергей Сергеевич Ахтемнинъ беклеп тургъаныны эс-леп, башынъ терсине силькитти ве истегенден тыш ола-ракъ, эсрарлы давушнен:

— Ёкъ, мени дегиль,— деп фысылдады.

Ахтемнинъ козьлеринде парылдап тургъан нур яваш-яваш сёнди. Онынъ юзюнинъ реңки биле денъишти.

Беш-алты адым авлакъта тургъан къадын чапып кельди, серт аректлернен Ахтемнинъ къолтугъындан тутып алып кетти. Олар артларына бакъмайып, тез-тез кеттилер. Къадын кимерде чапып-чапып ала. Эркек исе энъссинден агъы: юк баскъан киби букленип кете. Олар озьлерини такъыл этип келеяткъан огъурсыз кечмиштен къачып кететкъан киби ашыкъа эдилер. Эй-ат!..

* * *

Ер курресинде къаранынъ алтыдан бир къысымы аретке кельди. Аит тешкилятлар системасы боюнджа информациялар даркъатылды. Информациялар эп юкъары котерильди. Котерильген сайыш шишти, къабарды ве девлет эминтине малик оладжакъ дереджеге етти. «Демек, энди онынъ Озюне бильдирмек мумкюн,» деди реис. Дигерлер аман къолтуттылар. «Эбет, бильдирмек керек. ЦРУ агенти, эм озю де Москванынъ ортасында, эр кушъ тутулмай». «Эр шей битти, къабаатышы толусушен таныды, макеме этильди. энди бильдирмек мумкюн».

Озю ичюн энъ сонъки малюмат азырланъш башланды. «Арткъач сѣзлер алып ташласын,— деди рсис.— Тек мунм лафлар къалсын».

Эр бир сѣзни, эр бир келимени янъьдан бакътылар. Эписи бир информация истегшлери киби олып чыкъмады. Рсис онынъ Озю ичюн докладлар азырлагъан белли журналистин теклиф этти. Алчакъ бойлю, шишман кевдели, манъкъаланып лаф эткен журналист къырмызы козьлерини акъайтып, сийрек мыйыгыны сыйпап алды. Огъа информацияны бир керс даа окъудылар.

— Уф-ф, бир шей анъламайым,— деди журналист фышнап.— Манъа бир шише пиво керек, эки шише олса, даа яхшы... Уф-ф...

Аман буфеттен пиво кетирдилер. Журналист бир шишесини ичкен сонъ баягъы айышды. Тютюн якъты. Информацияны озю алып окъуды, сонъра сорады:

— Насыл агент? Э, ЦРУ агенти! Аферин. Балабан балыкъ туткъансыз. Агент олгъаныны таныдымы?

— Эй-да, тек таныды дегиль, макеме де этильди... Энди, иште, Озюне де бильдирмек истеймиз,— деди рсис.— Бизим адамларымыз аятларыны телюке астына къойып, гедже-кунъдюз чалышалар, озъ эмеклерининъ нетиджесини де коръмек кереклер. Сиз де дейсиз?

— Эбет,— деди журналист ве шишени котерип пиво ичти.— «Жигули» пивосы— яхшы пиво— эбет, коръмек кереклер.

Журналистининъ манъкъаланып сѣйленюви кишининъ зыгына токъуна, корюк киби фышнап-фышнап нефес алувыны ве гъылкъылдатып пиво ичювини де къошсакъ, адамнынъ юрегини быландыра. Лякин о, мемлекетте корюмли журналист, Озюне докладлар азырлав ишине къошула, кимерде исе, бу ишлерге ёлбашчылыкъ биле япа. Озю онынъ язгъан докладларыны бегене экен. Лячаре, даянмакъ керек.

— Информацияныз къыска олмакъ керек,— деди журналист.— Халкъара вазият, Совет девлетянинъ ве социализм достлугъынынъ яратыджылыкъ фаалиетинде ЦРУнинъ бозгъунджылыкъ ролю... айын-оюнлары сизлерни даима сергек олмагъа меджбур эте. Фелян куню, фелян вакъытта, фелян ерде сизинъ хадимлериниз ЦРУ агентици тутты. Узакъ девам эткен соргъудан сонъ о эр шейни бойнуна алды. Бу иштеки къыйынлыкъларны да косътермек мумкюн. Бир къач сѣзнен истек ве теклифлеринизини де къайд эте билесиниз... Кыскадан!

— Шу информацияны озюңыз язып бермез экенсиңи-

зми? Бизим бильмирлер къатыкълай-къатыкълай, кы-
скъа язмагъа бильмейлер.

Журналист ишке киришти ве машинканен эписи олып бир саифе къадар шей язды. Язгъанышы кене кыскъартгты. Кыскъартыр экен: «Озю бир саифеден зияде информаци-
яларны окъумай. Мен буны пек яхшы билем. Бареме, Озю окъугъандай этип язайыкъ», — деди.

Шишман журналист баягъы фышпады ве Озю окъугъа-
ндайыш информация язды.

— Мына, реис аркъадаш. — деди манъкъаланып, —
мукъфат, я да ушван берселер, зияфетке мени де чагъыр-
макъны унутманъыз.

Ер курреси озь устюнде кечейткъан шейлерден хаберсиз
киби яваш-яваш айланмакъта эди.

Девамы бар.

Адиле Эмирова,

филология илимлери докторы,
Акъмесджит университетининъ
профессоры.

КЪРЫМТАТАР ТИЛИНИ ОГРЕНЮВ МЕСЕЛЕЛЕРИ

Белли икътисадий ве сиясий себеплер— кърымтатар халкъынынъ сюрдюню олунувы, гъурбетликте апа тилининъ огренильмеюви тильге ве онынъ акъкъындаки илимге буюк зарар кетирди. Бугунъ де-бугунъ кърымтатар тилининъ айры проблемалары боюнджа бир къач ильмий ишке маликмиз. (А. Н. Самойлович, Б. В. Чобан-заде, А. Е. Крымский, Г. Дёрфер, Э. В. Севортян, Н. А. Баскаков, А. Н. Кононов, А. М. Меметов, Э. С. Акъмолласв, С. Р. Изиддинова).

Апа Ваташымызгъа къайтыр экенмиз, медениетимизни тиклевни, апа тилимизинъ системалы ве структура хусусиетлерини, ичтимай лингвистик статусыны, къошма аспектлерини ильмий джеэттен ишлеп чыкъувдан башламакъ керекмиз.

Кърымтатар тилининъ системалы ве структуралы хусусиетлерининъ тедкъикъ этилювинде фонема, морфема, лугъат теркиби, грамматик тизилюви узеринде айрыджа ишлер алып бармалы ве язмалы.

Кърымтатар тили фонемаларынынъ мыкъдары ве кейфети акъкъында аля даа ачыкъ фикир баян олунмады. Мектеп ве институт ичюн язылгъан дерсликлерде 8 созукъ, 25 тутукъ фонемалар косьтерильген ве оларнынъ сырасына кърымтатар тилинде расткельмеген: «ц» ве «щ» рус фонемалары да кирсетильген. Ондан гъайры тилимизде индже тутукъларнынъ булунувы акъкъында да ич бир шей айтылмады. Меселя: кяр— «к'», лякин «л'», тюз— «т'» ве иляхри. Кърымтатар тилине аит фонемаларнынъ шекиллери ве оларнынъ фонетик хусусиетлери ишленимеди. Онынъле берабер эджаларнынъ сойдашлыгъы, тилининъ интонация системасындаки хусусиетлер ишленилмеди.

Лексикология саасында тильдеки полисемия, синонимия, антонимия, паронимия меселелерини тедкъикъ этмек керек. Халкъымызнынъ яшайыш тарзыны акс эткен ве шимдики вакъытта къуллауудан тюшип къалаяткъан сёзлер, ибарселер, сёз бирикмелерини огренмели. Халкъы-

мыз гъурбетликте яшагъан девиринде онынъ яшайыш тарзында ишлетильген: тютюнджилнк, багъ-багъчаджылыкъ, айванасравджылыкъка аит сѣзлср тилиминдеп гъайып олмакъта. Аняаневий эснафчылыкъка аит (къалайджи, демеги, бакъырджы, тарпиджи), кой ходжалыгъында къулланылгъан (лескер, чапа) киби сѣзлериниъ яныъ шараитте къулланылмасы керек олмагъанындан себеп, йыллар сайын ишлетильмейип, ъкъ олып кеткени, атта тильден джоюлгъанышы къайд этмек керекмиз.

Лексикология, ономастика, исология, фразеология киби болюклер де даа тедкъикъ этильмеди. Къолумызда Усеин Куркчи тарафындан тизильген фразеологик лугъаттан гъайры ич бир шей ъкъ. Лисангъа аит диалектология, стилистика, эдебий тиль, лакъырды тилининъ севиеси киби саалар акъкъында тек айта билемиз. Фразеологиясыз тильни толуп бильмек мумкюн дегиль, бу болюк тилининъ тылсымлы бир къысымы сайыла. Айры алимлерин меракъландыргъан ономастика болюги де тек бир назарисден ибарет дегильдир. Онынъ амелий нетиджелери бугуныки кърымтатар къоранталарына пек керек. Сизинъ адынъыз иедир? Баланъызгъа насыл бир ад къоймакъ истейсинъыз? Буныъ бенъзер суаллер халкъымызны пек меракъландыра. Эр бир аднынъ озюнинъ манасы бар ве бу адлар озь манасы иле инсангъа уйгъушлаша, озюнинъ манасыны инсаннынъ табиятына келиштире. Шундан себеп халкъымызгъа мана джестинден мусбет адларнынъ лугъатыны тизмек зарур. Ве буныъле иесиллеримиз, баба-деделеримиз асырларнен ташыгъан адларны халкъымызгъа къайтарып бермели. Халкъымыз озь Ана Ватанында яшар экен, эндицен сонъ олар яшагъан ерлериниъ адлары да татарджа олмалы. Белогорск ерине Къарасувбазар, Васильевка ерине Ай-Васыл, Планерское ерине Коктебель демек азнкли ве тувгъан дегильми?! Первомайское, Приветное, Грушевка, Изюмовка киби адларгъа кельгенде, шуны айтмалы ки, бу койлериниъ де адлары эвельки адларына деъиштирилсини. Чюнки оларда халкъымызнынъ кечмиши, яшайыш тарзы, баба-деделериниъ сеси бар. Оларнынъ адлары йырларда, риваетлерде, иесиллериниъ юреклеринде сакълы. Койлериниъ адларыны гъайрыдан тиклев акъкъында 1991 сенеси Кърымда отъкерильген Бутюниттифакъ ильмий ономастика конференциясынынъ резолюциясында къайд этильген эди.

Шивелерге кельгенде де, оларнынъ ъкъ олып кетювини айтмакъ мумкюн. Сюргюнлик халкъымызны тувгъан койлеринден марум этиш, шивелериниъ лексик, фонетик, грам-

матик хусусиетлерини бозды, озыбек, рус, таджик, марий ве дигер ерли халкъларнынъ шивелерини де къарышты. Шимди халкъымыз озь юртуна къайтаяткъан девирде алимлернинъ огюнде къарт адамларларымыздан, бу шиведе лакъырды эткенлерден чешит тюрлю агъзавий текстлер, ибарелер язып алмакъ ве диалекталь лугъатлар тертип этмек вазифеси тура. Бу ишлернинъ япылмасы пек зарур, чюнки уйкен несиль векиллери ексылмекте. Ярынга къалса кеч олур! Оларнынъ арасында Ватанга аякъ баскъанынен аятны терк эткенлери пек чокъ. Олардан бу иш материалшы топламакъ ичюн бизлерге портатив язув аппаратурасы керек. Оларны алмакъ ичюн, эльбетте, пара да керек. Бу ишлернен огърашаджакъ алимлер ичюн де яшамакъ ичюн эвлер керек олгъаныны бильмелимиз. Бунга бакъмадан, кене де илимни ярынга къалдырмакъ олмагъаныны къайд этемиз, чюнки халкъымызнынъ келеджеги бу ильмий ишлернинъ вакъытында ялылувына багълыдыр. Халкъымызнынъ келеджеги де онынъ ильмий лигиндедир.

Лексикография болюгининъ назариеси асыл да текъикъ этильмеди, онынъ амелияты да пек фукъаре: фразеологик, этимологик, изалы ве иляхри лугъатларымыз ёкъ.

Кърымтатар эдебий тилини огренюв айрыджа дикъкъат талап эткен иштир. Икътисадий-сиясий себеplerден отьрю эдебий тильнинъ ильмий, лакъырды, натыкълыкъ, ресмий-амелий услюблери илерилемеди. Лакъырды тили башлыджасына шивелерге эсасланмакъта. Эдебий тильде, хусусан публицистикада лексика, гарматика ве фразеологияда рус тилининъ тесири сезильмекте. Тилимизде башкъа тиллерден алынган ичтимай-сияскъй, санайы, кой ходжалыгъы терминлерининъ сайысы арта. Бу артув даима озюни акъламай, чюнки оларнынъ эксеристининъ кърымтатар тилинде эквивалентлери мевджют: конституция— эсас къанун, республика— джумхуриет, проблема— меселе, граждaн— ватаандаш, революция— инкъиляб, звено— болюм, орден— нишан ве иляхри. Кърымтатар тилине асыл да аит олмаган ве калька олып алынган сёзлерге сунъий узунлаштырган сеслер къошулып ишлетилгени козьге чарпа. Меселя: идеаллаштырув, къоркъубильмезлик, демократиялаштырув, къуветлендирилюв. Фразеологик калькалардан бир къач мисаль кетиррейик: белые пятна— акъ лекелер, не стоит и гроша— къыймети бир капик биле олмамакъ, быть в центре внимания— дикъкъат меркезинде олмакъ ве иляхри. Тилимизде фразеологик калькаларны сунъий яратув, оларнынъ къры-

мтатар тилине аит келишкеп вариантларыны кыдырып тапмаюв тилимизни чубарлыккъа алып кельмекте. Бу джерьяны токътатмакъ, ич олмагъанда явашлатмакъ керек. Эдебий тиль кунде шивелернен кенишлегенини де назарда тутмалы. Бу объектив бир процесстир, онъа къаршы кетмек олмаз. Сюрдюнликте шивелер къарышты, шимди де бу процесс девам этмекте. Бу къарышувнынъ нетиджесинде тилимиз зенгинлешмекте.

Юкъарыда тилимизнинъ тедкъикъ этилювине багъышлангъан меселелернинъ джумлеси синхроник— шимдики алында, диахроник— тарихий илерилев вазистинде огренильмели. Экинджи аспекти огренгенде диахроник лингвистиканы, тарихий фонетиканы, фонология ве тарихий грамматиканы назарда тутмалымыз. Юкъарыда къайд этильген меселелернинъ эписи •якъында Украина Илимлер Академиясы янында ачылгъан Кърым филиалынынъ программасынынъ бир къысымы ола биле. Меселя: тиль ве эдебият ильмий-теджикъат институты я кенишче айткъанда, бу гуманитар тедкъикъатларнынъ институты ола биле.

Тилимизни экинджи аспект джезтинден огренювде онынъ ичтимай вазифелерини кенишлетюв даиресини бельгилемек керек. Кърымтатар ве рус тиллернинъ типини мейдангъа чыкъармакъ ве бу тиллернинъ уйгъунлашувны бельгилемек, кърымтатар тилининъ рус, озбек, украин ве дигер тиллерге къаршылыкълы тесирини тиль огренюв даиресинде мунтазам айдышлатмалы.

Даа бир къач йыл эвель ресмий идеология бизде миллий меселе тамамиле аль этильди ве тиллернинъ озъара мунасебетлеринде уйгъунлыккъа иришилди деп илян этти. Бу фикир, эльбетте, мемлекетимизнинъ чешит кошелеринде тилининъ ильмий джезттен огренювине кедер этти. Шундан себеп, бу къанделерге риает этип иджат эткен алимлер тек декларациялар иле кифаелене, рус тилини «экинджи тувгъан тиль» деп къабул эткен адамларнынъ сайысына аит статистик мисаллер кетире эдилер.

Дюньянынъ чешит кошелеринде чешит икътисадий-сиясий шараитлерде тиллер арасындаки мунасебетлер чешит аль олуна биле. Эджнебий лисанджылыккъа эки тиллиликнинъ учъ шекили козьге чарпа: 1. Эр бир тиль тенъ вазифелерини эда эте ве белли бир территорияда бирдай къулланыла. (Эр бир тиль айны бир мемелекетте тенъ статускъа сани ола ве бу тильде лакъырды эткенлер ондан истеген макъсадларында файдалана билелер.) 2. Эр бир тиль чешит тюрлю вазифелерини эда эте. (Эр бир тиль

кене де бир статускъа малик, лякин олар мемлекетнинъ чешит кошелеринде къулланыла.) 3. Чешит вазифелерде къулланылгъан тиллер. Эр эки тиль бир ерде чешит вазифелерде ишлетила.

Юкъарыда айтылгъан тиллерининъ ишлестилювиндеки биришджи эки тип ичтимай кергинлик догъурмай, учюнджиси исе, озъара ишацсызлыкъ менбаасыдыр. Аз къулланылгъан тиллерининъ кеткен сайыш ёкъ олып кетюв итималы догъа.

Кърымтатар ве рус тиллерининъ озъара мунасебети, шубъсиз, учюнджи типке аиттир. Кърымтатар тили тек турмушта, бедий эдебиятта ве публицистикада къулланыла. Тасиль ве илим саасында онынъ къулланылувы акъкъында лакъырды юрютмек даа эртедир. Кърымтатар миллетине нисбетен асырлар девамында алынып барылгъан акъсымлав сиясети озъ тувгъан тилини темелинден билмеген ве атта бу тильде къонушып оламагъан несильни догъурды. Языкъ ки, шимдики кушьде де халкъымызнынъ там сайысыны, бу тильде лакъырды эте билгенлернинъ мыкъдарыны даа ачыкъ билмеймиз, бу акъта конкрет бир малюмат даа эльде этмедик. Белли олгъанына коре, сонъки Бютюнитифакъ джедвелинде кърымтатар миллети татар миллети графасына кирсетилип язылды.

Эки тильнинъ уйгъунлыгъы тек тувгъан тильнинъ темелинден билюв ве о тильде сербест лакъырды этювнен бир сырада онынъ икътисадий вазифелери даиресини кенишлетюв, илерилетюв эсасында темин олуна биле. Аньлагъанымызгъа коре, Кърымда базы бир илсерилев олгъанына бакъмадан, миллетимиз ичюн бойле шараит даа яратылмады. Якъында Кърым джумхуриетининъ Эсас Къауунында рус ве украин тиллеринен бир сырада кърымтатар тилине девлет тили оларакъ белли бир статус берилгенине бакъмадан, аля даа озъ вазифесини эда этмей, тек ярашыкълы декларация олып къалмакъта.

Тилимизни учюнджи ёнелиште тедкъикъ этеджек олсакъ, ильк-эвеля медениетимизни гъайрыдан тиклев шараитинде халкъ тасилининъ концепциясыны ишлеп чыкъмакъ, языны латинлештирилген эсакъа кечирилювини музакере этмек лязим. Шимди бираз язы реформасы устюнде токъталмакъ истеймиз.

1929 сенеси арап язысындан латин язысына, 1938 сенеси латин язысындан кириллицагъа кечювнинъ себеби икътисадий-сиясий амиллер олды. Кириллицагъа кечюв учъ сене девам этти. Тоталитар режимининъ макъсады— къыска бир вакъытта миллий медениетлерини екяне ком-

мунистик медениетке чсвирмектен ибарет эди. Тоталитар режим буларны козьде тутып, халкъка бу реформаларнынъ себебини башкъаджа анылатмагъа тырыша эди. Санки дерсинъ, бир языдан экинджи языгъа кечмекнинъ асыл да бир къыйынлыгъы ёкъ, рус тилининъ фонемалары бизим кърымтатар фонемаларына уйгъун экен. Уйгъунлаштыраджакъ олыш, тилимизде буюк чубарлыкълар догъурдылар. О вакъыт ойлс олгъан эди. Я шимди, латин элифбесине кечов ынтылышы нenen багълы экен? Албуки, кириллица кърымтатар фонемаларынынъ хусусиетлерише уйгъун кельмегенинен багълы экен. Бу факт алимлер алейминде пек белли олгъан бир акъикъат оларакъ нидже кере музакере олунды ве олунмакъта. Бу манада тилимиздеки реформа пек муим ве керекли бир тедбир оларакъ къалмакъта. Эльбетте, о бунынъла бирликте сиясий бир акция оларакъ да таныла. Лякин кириллицадан латин элифбесине кечов буюк рус медениетини ред этювнен багъалана демек догъру дегильдир. Кърымтатар зиялыларынынъ чокъусы онынъ къойнунда тербиеленди.

Бугунъки вазият миллетимизни латин элифбесине кечмесиш талап эткен киби келе. Кърымтатар элифбесини мукеммеллештирмек ичюн бу шараиттен файдаланмакъ керек. Ве лякин Козьма Прутков «ашыкъмайып, ашыкъ» дегени киби, эвельки хаталарымызгъа бир даа ёл бермейик. Бу ерде 1926 сенеси Баку шеэринде олгъан биринджи тюркологлар съездини хатырламакъ лязим. Бу съезде бутюн тюркий халкъларынынъ латин элифбесине кечюв меселеси чезильген эди. О вакъытта теркибинде СССР халкъларынынъ тиллери боюнджа буюк мутехассислар булунгъан координацион меркез тешкиль этильген эди. Бизим ве дигер тюркий халкъларынынъ тиллерише уйгъун латин элифбеси ишленильди. О 39 ишареттен ибарет эди. Олардан эр бир тюркий халкъ озюнинъ тилиндеки сеслерине келишкен ишаретлерни алмакъ керек эди. Олар арасында тек бир тильге аит махсус сеслернинъ ишаретлери косътерильген эди.

Анылагъанымызгъа коре, латин элифбесине кечювде алимлер тарафындан ильмий янашув биринджи ерде тургъан. Анда эр бир фонема чешит тюркий тиллерде айны бир ишаретнен, керекли махсус фонемалар айры бир ишаретлернен косътерильген. Языкъ ки, экинджи реформа, кириллицагъа кечювде бу теджрибе козь огюне алынмагъан. Шундан себеп, эр бир республикада ишлер айрыджа алынып барылды ве истиджеде ишаретлернинъ мыкъдары артты ве 74-ке барды. Месселя, айры бир фонемалар

озьбек ве кърымтатар тилинде чешит арифлернен кось-терилс: кь—к, гь—г ве иляхри.

Бугунь янъы реформа япувда скаяне координацион меркезнинъ тизилуви ильки адым олмакъ керск. Бу меркезде бёлли ильмий мутехассыслар— фонологлар чалышмалылар. Компьютер музидислиги саасында да ойле мутехассыслар иш алып бармалылар. Латин элифбесине кечювде бойле принциплерге эсасланмакъ керек: 1. График системада тильнинъ фонема теркиби уйгъун олмалы; 2. Чешит тиллердеки бири-бирине бенъзеген фонемалар бир ишаретнен язылмалылар. 3. Бу ишлерни алыш баргъанда, компьютер техникасына риает этмели, чюнки бу ишарият ишлеринен де багълыдыр.

Къыскаартылгъан элифбенинъ эсасы оларакъ (39 ишаретни) 20-нджи сеселери къабул олунгъан латин графикасыны алмакъ мумкюн. 1991 сенеси Станбулда (ноябрьде), 1992 сенеси Анкъарада (майыста) кечирилген халкъара конференцияларнынъ теклифлерини дикъкъаткъа алмалыдыр. Мында тюрк тиллерине уйгъун 34 ишареттен ибарет элифбе теклиф олунды. 29 ариф тюрк элифбесининъ 29 арифинден гъайры, тюрк тиллерининъ специфик фонемаларыны бильдирмек ичюн 5 ишарет теклиф олунгъан. Олар: х, ъ, q, w, n (ñ). Айны бойле меселелер 1992 сенеси июннинъ 9-дан 14-ине къадар Къазанда кечкен Халкъара тюркологлар симпозиумында музакере олунды.

Кърымтатар Меджлисининъ ве Украина Илимлер Академиясынынъ шаркъшнаслыкъ институтынынъ тешесбюси иле Акъмесджит шеэринде июнь 17—20 кушьлери латин элифбесине кечюв меселелеринен багълы халкъара конференция олып кечти. Конференцияда сабыкъ Бирликтен ве эджнебий мемлекетлерден кельген алимлер иштирак эттилер. Олар Польша, Маджарстан, Тюркие, Норвегия, Ингильтереден кельдилер. Кърымтатар элифбесине келишкен вариант устюнде чалышмакъ ичюн айрыджа орфографик комиссия тизильди. Комиссиянынъ ребери профессор А. М. Меметов олды. Олар 31 арифтен ибарет элифбе теклиф эттилер. Лякин бу элифбе бирден къулланылып башлайджакъ демек дегильдир. Якъын вакъытта бу янъы элифбе халкъара координацион меркезде экспертиза кечер. Бойле япылса, чешит тюркий тиллерге ант сеслернинъ чешит тюрлю берилювинден къачышырмыз. Бу ишлерининъ эсасында полиграфия темелини тизмели. Сонъра окъутув дерсликлери ве тиль мутехассысларыны азырламалы.

Бойледже, медениетимизни гъайрыдан тиклемек ичюн,

ана тилимизни системалы ве структуралы хусусиетлерини,
ичтимай лингвистик статусыны, кьошма аспектлерини
теджыкъ этип, ильмий джеэттен ишлеп чыкъувны баш-
ламакъ керекмиз. Оларнынъ огренильмсюви тильде
кыйынлыкълар догъуыр, оны мураккыплштирир. Бу
месселелернинъ аль олууву ал-азырда тиль ве эдебият
ильмий-теджыкъат институтынынъ олувышса багълыдыр.

Бекир Чобан-заденинъ 100 йыллыгы

Айдер Меметов,

Акъмесджит Девлет унверситетинишъ профессоры.

Бекир Чобан-заде ве кырымтатар тильшнаслыгы

Кырымтатар халкынышъ мешур эвляды Бекир Чобан-заденинъ 100 йыллыгыны кыайд этер экешмиз, онынъ аят ёлуна ве ильмий фаалиетине бир козь тащлайыкъ.

1893 сенеси майыс 15-те Кыярасувбазарда догъган Бекир башлангыч тасилини тувган шезринде ала ве окъувыны девам этмек ичюн хайрие джемиетининъ эсабына Стамбулга ёлланыла. О вакъытларда Стамбулда илери де белли кырымтатар ичтимаий-сиясий эрбаплары оладжакъ Челеби Джихан, Джафер Сейдамет, Асан Сабри Айвазов, Амет Озенбашлы ве дигерлери окъуй эдилер.

Бекир Чобан-заде Тюркиеде эсас окъувынен бир сырада Стамбул университетиндеки учъ йыллыкъ алий арап, франсыз тиллериини курсларыны да битире.

1914 сенеси Бекир Чобан-заде Будапешт университетининъ тарих-филология факультетине кире. Университетте о дюньяджа белли профессорлар, тюркшнас Дьюла Немет ве арапшнас Игнац Гольдциерлернинъ лекцияларыны динълей ве тюркий тиллери огренювнен джилдий огъраша. Бекир университетни битирген сонъ Будапешт Шаркъ Академиясында тюрк тили оджасы оларакъ кыалдырыла. Оджалыкъ вазифесинен берабер о ильмий ишлернен де мешгуль ола. XIII асырнынъ сонъунда Кырымнынъ Солхатта язылган «Кодекус Куманикус» лугъатыны этрафлыджа тедкыкъ эте ве «Кодекус Куманикус»та сес уйгунлыгынышъ бозылувы ве тюркий тиллер де артикуляция темели проблемалары» мевзусында фельссе илимлери докторы дереджесини алмакъ ичюн диссертация къорчалай.

1920 сенеси яш алим Кырымга кыайта ве Таврида университетинде тильшнаслыкъ кафедрасына доцент оларакъ тайин этиле. 1922 сенеси профессор ве 1924 сенеси шу университетнинъ ректоры оларакъ сайлана. Айны вакъыт-

та о Халкъ Маарифи Комиссарлыгында кырымтатар болюгининъ мудири олып чалыша, Акъмесджит шесър Совети президиумынынъ ве Кърым Меркезий Иджра комитетининъ азасы оларакъ сайлана.

1922 сенеси Азербайджанда Нариман Нариманов ве Самед Агъамали огълу арап элифбесинден латин элифбесине кечюв месселерини котерелер. Шу гъае тюркий халкълар арасында кенъ даркъала. Азербайджанда Янъы тюрк элифбеси комитети тешкиль олуна ве шу комитет янында ильмий совет шекилинде махсус консультатив орган мейдагъа кетириле. Самед Агъамали огълу 1924 сенеси Бекир Чобан-задени Азербайджангъа чагъырып ала ве оны ильмий советке ребер этип тайинлей. Бакугъа кельген сонъ Бекир Чобан-заде Азербайджан девлет университетинде азербайджан тили ве эдебияты кафедрасынынъ профессоры ве шаркъ факультетининъ деканы ола.

1926 сенеси Бакуда отъкерильген биринджи Бутюнсоюз тюркшнаслыкъ съездининъ эсас тешкилятчыларындан бири Чобан-заде эди. Шу съездде о «Тюрк-татар тиллерининъ мунассбетлери» ве «Тюрк-татар тиллеринде ильмий терминлер мейдангъа кетирюв принциплери» мевзуларында докладлар япты. Бу марузаларда котерильген гъаелер шимди де тюрк тиллери ичюн пек муимдир.

Бекир Чобан-заде 1927 сенеси Янъы тюрк элифбеси Бутюнсоюз меркезий комитетининъ ильмий советинс реис оларакъ тайинленс. О, тюркий тиллернинъ язышы арап элифбесинден латин элифбесине кечирюв боюнджа япылгъан бутюн тедбирлернинъ тешкилятчысы ола. Девлет мыкъясындаки бу муреккеп месселени аль этиювге чокъ эмек сарф эте.

1925—1933 сенелери Бекир Чобан-заде Азербайджан терминология комитети терминология сскциясынынъ ёлбашчысы, шу комитет реисининъ муавини ве сонъра исе комитетнинъ реиси ола. 1928 сенеси оны Москвадаки Шаркъ халкълары институтынынъ ве 1929 сенеси исе Азербайджан девлет педагогика ве психология ильмий-тедкъикъат институтынынъ акъикый азасы оларакъ сайлайлар.

1930—1934 сенелери Бекир Чобан-заде Азербайджанда чалышаракъ, Фергъана девлет педагогика институтында да узбек тили ве эдебияты кафедрасынынъ профессоры ола ве Ташкент девлет университети эм де Бухара педагогика институты студентлерине тильшнаслыкъ эсаслары боюнджа лекциялар окъуй.

Бекир Чобан-заде буюк тильшнас оларакъ, бизге зен-

гин асабалыкъ къалдырды. Алим тильшнаслыкъшынь, хусусан, тюркшнаслыкъшынь бутюн сааларына аит ильмий-тедкъикъатларынен тюрк халкъларынынъ тиллерини огренювге салмакълы иссе къошты.

Онынъ къырымтатар тилине багъышлангъан гъает къыйметли ильмий ишлери ана тилимизини инкишаф ёлларыны огренювде темель олды. Чобан-заденинъ 1925 сенеси Акъмесджитте нешир олунгъан «Къырымтатар ильмий сарфы» китабы бугунъ де тильшнасларымыз ичюн муим дерслик олып къалмакъта. Бу китап учъ болюктен ибареттир: 1) тасвирий къысым, 2) мукъаесели (тенъештирюв) къысым, 3) тарихий къысым.

Кириш сёзюнде Бекир Чобан-заде тильнинъ пейда олувы, нуткъ азалары, сёзиниъ сес теркиби ве манасы, тюрк-татар халкъы ве онынъ тили, эдебий ве джанлы тиль, тильнинъ ичтимайи эмиети акъкъында къыскадан малюмат бере.

Тасвирий къысымда алим шимдики къырымтатар тилиндеки саитлерни (созукъ сеслерни) ве самитлерни (ту-тукъ сеслерни) классификация япа. Созукъ сеслерни классификация япкъанда Бекир Чобан-заде тильнинъ вертикаль ве горизанталь арекетлерини козьде тутта. Тильнинъ вертикаль арскетине коре, къырымтатар тилиндеки созукълар эки группагъа болюне: къалын (алчакъ) ве индже (юксек). Алчакъ саитлер ве юксек саитлер терминлериши Бекир Чобан-заде озю кирсетти. Тильнинъ горизонталь арскетине коре, созукълар учъ группагъа болюнелер: танълай аркъасы (а, о, у, ё, ю), танълай ортасы (ы, э) ве танълай огю (я, и). Тутукъ сеслерни классификация япкъанда автор оларнынъ пейда олгъан ерини (дудакъ, тиш, танълай огю, танълай ортасы ве танълай арты), давушнынъ иштирак этювине коре (садалы ве сагъыр) косьтере. Кене шу болюкте сеслернинъ бири-бирине олгъан тесирини (меселя, буюки—буюги, балакъы—балагъы), сеш уюшмасы (син-горманизм, ассимиляция), ургъу (баш ургъу, экинджи дереджели ургъу ве мантыкъый ургъу), сёз къурулышы (тамыр, эсас), сёз денъиштириджи ве сёз япыджы шкильд-жилер (ялгъамалар), ишарет сёзлери (бу, шу, о) ве оларнынъ чекильмеси (келиш ялгъамаларынынъ тюрленюви), мульх замирлери, сайы сёзлери, иш сёзлери (филь) ве оларны мейдангъа кетирген ялгъамалар, тюрлю заманларгъа аит филлернинъ чекилюви (тюсленюви), ярым сёзлер тафсилатлы суретте талиль этиле.

Мукъаесели къысымда Бекир Чобан-заде тюрк тиллери, гениалогик классификациягъа коре, насыл аилеге

менсюп олгъанышы бильдире. Онышъ фикириндже Урал-Алтай тиллерининъ беш пытагъы бардыр: 1) финя да фин-угъор тиллери, 2) самоед, 3) манджуря да тушгъус, 4) могъул, 5) тюрк-татар (98-нджи саифе). Эр бир пытакъта бир чокъ тиллер олгъанышы къайд эте. Меселя, тюрк-татар пытагъына якъут, чуваш, алтай, телеут, къумандин, енисей, уряихай, барабин, къыргъыз, ногъай, къумыкъ, къарачай, балкъар, сарт, узбек, туркмен, османлы, къазантатар, къырымтатар, азери (азербайджан) ве къун тиллери кирелер. (99-нджи саифе). Бу болюкте Бекир Чобан-заде тюрк тиллеринде созукъ ве тутукъ сеслер, сѣз денъиштириджи ве сѣз япыджы шекильджилер (ялгъамалар), замирлер, сайылар, иш сѣзлери (финиллер) араларында олгъан фаркъларны ве бенъзевши ачыкъ косътере. Тенъештирмек ичюн о чуваш, якъут, къыргъыз, османлы ве башкъа тиллерден пек чокъ фактик материал кетире. Китапнынъ шу къысымына «Тюрк тиллерининъ къыска мукассели грамматикасы» десек дѣ ятъланамыз.

Тарихий къысымынынъ башында Бекир Чобан-заде «Тилимиз къач яшында?» деген суальни къоя ве онъа джевап бермеге тырыша. О тюрк-татар тиллерининъ келип чыкъышы акъкъында бир сыра назариелерни мисаль кетире. Бойле назариелернинъ бири шумир ве яхуд (сумир, сумар) тили ве эдебияты акъкъында мевджют назарисдир. Оларнынъ тили урал-алтай айлесининъ тюрк-татар пытагъына якъын бир тиль сайыла. Лякин, Бекир Чобан-заде «бу меселе даа яхшы этип огренильмек керек», дей.

Энъ эски, энъ къадимий тюрк-татар тили ядикярлыкълары, алим айткъаны киби, единджи асырынъ сонъундан, яни 692-нджи ве яхуд 693-нджи йыллардан къалгъандыр. Олар белли тюрк ханларынынъ (Культегин, Бильге Къагъан, Тонюкбукъ, Куличур ве башкъалар) хатирелерине къойылгъан мезар ташларында, алтын, кумюш, кемик, агъач ве чамурдан япылгъан эшьяларда сакъланып къалгъан. Тарихий къысым «Орхон девири», «Уйгъур девири», «Чагъатай девири» ве «Къыпчакъ тили» болюклеринден ибареттир. Бу болюклерде о заманларнынъ тиль хусусиетлерини тафсилятлы суретте талиль эте. Бойлеликнен, бу китап шимдигедже къырымтатар тилининъ екяне ильмий сарфы олып кельмекте.

Бекир Чобан-заде умумий тюркшнаслыкъкъа аит чокъ эсерлер яратты. Оларнынъ арасында «Тюрк-татар лисаниетине медхель» (Баку, 1924), «Тюрк-татар тилинде сѣз къытлыгъы» (Баку, 1924), «Тюрк тили акъкъында учъ сарф» (Баку, 1925), «Ильмий грамматика эсаслары» (Баку,

1932) киби бир сыра эсерлерини айырып косътермек мумкюн.

Бскир Чобан-заде озюнинъ ильмий-амелий фаалиетинде тюрк тиллери ве эдебиятларыны окутув методикасына буюк эмиег айыра эди. Шу проблемагъа багъышлап о бир къач китап ве макъале язды. Меселя, «Тюрк тили ве эдебиятынынъ тедрис усулы» (Баку, 1926, биринджи къысым), «Тюрк тили ве эдебиятынынъ тедрис усулы» (Баку, 1927, экинджи къысым) ве дигерлери.

Эр бир тильнинъ мустакъиль ичкишафында янъы терминлер мейдангъа кетирюв.мум ер тута. Бу меселени козь огюне алып, алим тюрк тиллерининъ терминологиясы теракъкъиятына багъышлапгъан бир къач доклад япты ве макъалелер иляг этти: «Ильмий терминология системасы акъкъында» (Баку, 1926), «Ильмий истилах санфелери» (Баку, 1926) ве башкъалары.Бскир Чобан-заде тюркшнаслар арасында биринджи оларакъ тюрк тиллерининъ шивелерини тафсилатлы огренип, китап язды:«Тюрк-татар диалектоложиси» (Баку, 1927). Бу эсерде тюрк тиллерининъ тарихы, оларнынъ бири-бирине мунасебетлери, айры тюрк тиллерининъ фонетик, морфологик, лексик хусусиетлери акс олуна.

Академик Андрей Николаевич Кононов Бскир Чобан-заденинъ тюркшнаслыкъ саасында япкъан ишлерине къыймет кесерек, «Бскир Чобан-заденинъ тильшнаслыкъкъа ант тевсиелери юз йыллар девамында тильшнаслыкънен огърашкъан алимлер ичюн гъает къыйметли менба олып хызмет этеджек», деген эди.

Умумий тюркшнаслыкъ ве кърымтатар тили меселелеринен берабер азербайджан, къарачай-балкъар, къумыкъ, узбек, къазах ве башкъа халкъларнынъ тиллерини де тедкъикъ этюв Бскир Чобан-заденинъ ильмий фаалиетининъ эсас къысымыны тешкиль этти.

Отузынджы сиеелери алим азербайджан тилине багъышлангъан бир къач китап ве макъалелер нешир этти. «Тюрк (азербайджан) тили. Биринджи курс» (Баку, 1928), «Тюрк (азербайджан) грамери» (Баку, 1929), «Азербайджан тилинде язув къаиделерининъ принциплери акъкъында» (Баку, 1928) ве дигерлери булар джумлесиндендир.

Айны заманда Кавказда яшагъан тюрк халкъларынынъ тиллери ве эдебиятларыны тедкъикъ этювде, къарачай, балкъар ве къумыкъ тиллерининъ грамматикаларыны мейдангъа кетирювде Бскир Чобан-заденинъ ролю мислсиздир. Мисаль оларакъ «Къумыкъ тили ве эдебияты акъкъында» (Баку, 1925), «Къумыкъ эдебияты акъкъында

ильки къайдлар» (Баку, 1926), «Малкъар эдебияты» (Баку, 1929), «Къарачай-балкъар тили акъкъында къайдлар» (Баку, 1932) китап ве макъалелерини къайд эте билемиз.

Бскир Чобан-заденинъ ильмий фаалиетиниң бир саасы даа бу тюрк халкълары тиллериниң лугъатларышы тизювдир. Алим 1928 сенеси яш азербайджан лугъатчыларыша мураджаат эттерек язган «Лугъат ве онынъ тешкили» деген макъалесинде бу меселе джиддий ортагъа къойыла.

Орта Асияда тюркий тильни эдебияткъа алып кирген, эски узбек тили ве эдебиятынынъ эсасчысы олган Алишер Навоийнинъ фаалиети Бекир Чобан-заде пек меракъландыра. 1926 сенеси СССР Илимлер Академиясы Алишер Навоийнинъ догъганына 500 йыл толуву мунасебетинен джыйынтыкъ чыкъармагъа къарар бере. Юбилейнинъ тешкилятчыларындан бири Бекир Чобан-заде ола ве махсус джыйынтыкъ ичюн «Навоий тильджи» серлевалы макъале яза. Бу макъалде Алишер Навоий эсерлерининъ хусусиети ве эмieti, оларны исшир этювиниң зарурлыгышы айрыджа къайд эте. Бекир Чобан-заде Алишер Навоийнинъ фаалиетине юксек кыймет кесе ве тюркшнасларгъа мураджаат эттерек, оларнынъ огюнде турган буюк вазифелерни косътере. Бекир Чобан-заде Навоийнинъ тюркий тиллер акъкъында назарий ве амелий фикирлерини айдынлатып, онынъ чагъатай тилини мукеммеллештирювдски буюк иссеси акъкъында айта. Музллифшинъ фикириндже Навоий озюнинъ фаалиетинен, хусусан, «Мухокамат-уль-лугъатайн» адлы эсеринен аджем тилине корс, тюрк тили устюн экенини, онынъ чокъ джезгтен гъает зенгин ве мукеммель олгъаныны исбат эте ве бунынънен эдебиятынъ аджем тилинде дегиль де, тюрк тилинде инкишаф этмесине ярдым эте. Бойлеликнен, о Алишер Навоийнинъ иджадий асабалыгыны огренюв ишинен чокъ вакъыт огърашты. «Навоий тильджи», «Навоийнинъ тили ве тильджилиги акъкъында» киби макъалелеринде мешур узбек шаирининъ яратылджылыгыны терен тедкйкъ эте.

Бекир Чобан-заде Азербайджанда бир сыра белли тильшнас ве эдебиятшнас азырлады. Шу алимлериниң арасында азербайджан тили ве эдебияты теракъкъиятына салмакълы иссе къошкъан Азербайджан ССР Илимлер Академиясынынъ академиклери М.Ш.Шералиев, М.Дадашзаде, Г.М.Араслы, А.М.Демирчизаде, Ф.Касумзаде, профессорлар Г.К.Багъиров, М.Г.Гусейнзаде, М.Дж.Джафаров, З.Х.Тагизаде, И.Р.Эфендизаде, доцентлер И.Гасанов ве башкъалары барлар.

Чобан-заде истидатлы узбек алимлери, Узбекистан

Илимлер Академиясынынъ академиклери Вахид Захидов, Вахид Абдуллаев, шу академиянынъ мухбир-азалары Алим Шарафутдинов, Хади Зарифов киби яшларнынъ къабилиетлерини сечип ала ве оларгъа буюк илимге кирмеге ярдым эте.

1932 сенеси Бекир Чобан-заде СССР Илимлер Академиясы Закавказье болуогининъ акъыкъий азасы, 1935 сенеси СССР Илимлер Академиясынынъ Азербайджан болуогининъ акъыкъий азасы ве Париж Халкъара лингвистика джемиетининъ фахрий азасы оларакъ сайлана.

Отузынджы сенелери ильмий меселелер мемурий усулларнен чезильген вакъытларда Бекир Чобан-заденинъ ильмий фаалнети бирден суса. Оны миллий тюрк элифбелери Бутюнсоюз Меркезий Комитетининъ ильмий совети оркъанындан чыкъаралар. Онынъ эсерлери ишприят планларындан алып ташлана. Алимни пантюркизм гъаселерини даркъатувда къабаатлайлар ве ахыр-сонъру апсханеге ташлайлар. 1939 сенеси июль 12-де Азербайджанынынъ Хачмаз коюнде Бекир Чобан-заде бастырыкъта оле.

Совет тюркшнаслығында онынъ ады десрлик черик асыр девамында анъылмай. Лякин джюан ильмий джемаатчылығы Бекир Чобан-задени унутмай, онынъ зенгин асабалыгыны кениш тешвикъ эте, ондан файдалана. Онынъ бизге къалдыргъан бай мирасы тюркий халкълар медениетининъ инкишафына хызмет этер.

**ЗАКИР
КЪУРТНЕЗИР
60
ЯШЫНДА**

Эдебияткъа кирюв ве онда хызмет этюв ёллары гъает чешиттир. Кимерде исе бу хызметнинъ семереси де чешит ола. Закир Къуртнезирнинъ «Папийим» адлы биринджи шиири 1951 сенеси, та докъузынджы сыныф талебеси экенде, «Ленин учкьуны» газетасында озьбек тилинде басылды. Оладжакъ шаирнинъ шиириетке къапылувы мына шу биринджи шиирден башланды. Бундан сонъ о шиир язмакъны ташламады, шиириет де оны быракъмады.

Закир Къуртнезирнинъ балалыкъ йыллары Озбекстанда, Наманган областынынъ Янъыкъургъан районында кечти. 1954 сенеси Наманган шеэриндеки девлет оджалар институтынынъ физика-риазият факультетини битирди, Чартакъ ве Чиназ районларында орта мектеплерде оджалыкъ япты. Амма матбуат, эдебият ишлерине авёслиги кеттикче артты. Ахыр сонъу, 1957 сенеси Янъыёл район газетасы идаресине ишке авушты ве газетада эдебий хадим олып чалышыр экен, мында ишини ташламай Ташкент Девлет университети журналистика болюгини гъиябий суретте окъуп битирди. Газетадаки ишлери кенишледи. О башта болюк мудири, сонъра Чиназ районында «Ленин байрагъы» газетасынынъ редакторы олды.

Закир Къуртнезирнинъ шиирлери «Совет Узбекстаны», «Яш ленинджи», «Ташкент хакъикъаты» газеталарында, «Шаркъ юлдузы» ве «Звезда Востока» журналларында, бир чокъ дигер неширлерде басылды. О, айны заманда, кърым-татар тилинде де язды. «Ленин байрагъы» газетасынынъ да-

имий авторларындан бири олып калды. Онынъ базы эсерлери «Бааръ эзгилери», «Догъмушлар», «Октябрь ёлунен» джыйынтыкларына кирди, «Йылдыз» журналында басылды.

Алтмышындыжы йылларнынъ сонъунда «Къайтарма» деген йыр янгъырады. Концертлерде, той-джыйындарда сыкъ-сыкъ иджра этильген бу джошкъун йырнынъ сёзлерини Закир Къуртнезир язды: «Баба-дедем сени ойнап эгленген. Достлары да сени динълеп бегенген. Сен чалынсанъ, Козьге юкъу кельмеген. Эзгилернинъ Падишасы «Къайтарма». О йырнынъ догъгъанына 25 йыл олды, амма о, озюнинъ тазелегини, джазибелигини, азнклигини гъайып этмедди. Девирлер денъишти, несиллер денъишти, амма къальп араретинен ашлангъан йыр денъишмедди. Занымызджа, Макъсуд Сулеймандан сонъ догъмуш нагъме акъкъында язылгъан энъ кучлю шиир будыр. Шаир бутюн кечмишини ве келеджегини бу сырлы музыканен багълай: «Сеннен бирге яйля, дагъда кезем мен, Яшлыгъымсынъ, къартлыгъымсынъ «Къайтарма».

Шириет саасында баягъы пишкинлешкен эдипнинъ Гъафур Гъулам адына нешриятта «Фиданлар», «Сизге багъышлайым», «Сен кульгенде» адлы шиир джыйынтыклары ве «Тебессюм» эм де «Мирас» адлы несир эсерлер китаплары басылды.

Йыллар кечтикче Закир Къуртнезир кърымтатар эдебиятына эп терен кирди. 1982 сенеси «Йылдыз» журналына баш редактор муавини олып ишке кельди, сонъра Озбекстан Языджылары бирлиги кърымтатар эдебияты Созетине реис сайланды. 1984 сенесининъ февраль айында Москвада Закир Къуртнезирнинъ ёлбашчылыгъы алтында дёрт кърымтатар шаирининъ яратыджылыгъы музакере олунды ве юксек къыймет алды. Бу—кърымтатар эдебиятынынъ биринджи кере кениш даиреге чыкъувы эди. Бу эдебият озь адынен КЪРЫМТАТАР эдебияты деп айтылды эм де язылды. Москвада кърымтатар шаирлерининъ джыйынтыгъыны азырлав акъкъында да биринджи кере бу музакерелер вакъытында лаф олды ве къарар къабул этильди. Закир Къуртнезир, вакъты иле, бир сыра эдебий тедбирлернинъ башында булунды, озюни актив джемаатчы, низамлы эмекчи, адалетли ёлбашчы оларакъ танытты.

Кель-келелим, Озбекстандаки кърымтатар неширлерининъ Кърымгъа авышув меселеси котерильгенде Закир Къуртнезирнинъ фааллиги ве бу ишке фидайлиги бир кере даа корюнди. О, 1991 сенеси бир къач кере Кърымгъа келип кетти. Сонъки сефер 1991 сенесининъ ноябрь айында бир афтагъа деп кельди, мында типография ве «Союзпечать» ишлеринен, коллектив ичюн ятакъ меселелеринен огърашты ве бир даа артына къайтмады.

Озь ишини яхшы бильген, оны садыкълыкънен эда эткен шаир ве несирджи, фааль джемаатчы, талапкъар ребер Закир Къуртнезирнинъ фаалиети Кърымгъа кельген сонъ даа да кенишледди. О, эдиплернинъ халкънен корюшювлеринде иш-

тирак этә, чешит миллий мерасимлерге кѳошула, кѳрым телевидениесинде «Инсанлар ве такъдирлер» косьтерювини алып бара, кѳыскѳасы, япаджакъ ишлери даима чокъ олгъан бир адам... Ишнен олып, онынъ 60 яшы кельгенини дуймай кѳалдыкъ. Даа дюнь кѳарт языджыларнынъ даиресинде яш олып юрген Закир Кѳуртнезир энди озю 60 яшында. Омюр бойле. Иш-эмекнен, кѳайгъы-кѳасеветнен кечип кете, бир токѳтап тыныш алмагъа, этрафкѳа козь кездирмегѳ вакъыт ѳкъ.

Закир Кѳуртнезир Кѳрымгъа кельген сонъ Джафер Сейдамет Кѳрымэрнинъ «Нурлы кѳабирлер» китабыны тюркчеден терджиме этти. Бу китап толусынен «Йылдыз» журналында басылды. Якъында окъуйджыларымызнынъ риджасынен, бир сыра моллаларымызнынъ теклифнен о «Мевлюд Шериф»нинъ орта вариантыны азырлады.

Закир Кѳуртнезир эдебий джерьянлар ичинде яратыджылыкънен мешгъуль. О не иш япса да эписи кѳрымтатар эдебиятынен, мединиетинен багълыдыр. Бир кере башлагъан ишине омюр бою садыкъ олып кѳалды. Денъишмеди, авушмады, ташламады.

Биз, «Йылдыз» журналынынъ хадимлери Закир Кѳуртнезирни 60 яшыны толдырувы мунасебетинен чокъ сайылы окъуйджылар адындан самимиетле хайырлай, онъа сагълыкъ-селяметлик, илеридеки яратыджылыкъ ишлеринде даа буюк мувафакъиетлер истеймиз.

Индекс 75298.